

Det här verket har digitaliserats vid Göteborgs universitetsbibliotek och är fritt att använda. Alla tryckta texter är OCR-tolkade till maskinläsbar text. Det betyder att du kan söka och kopiera texten från dokumentet. Vissa äldre dokument med dåligt tryck kan vara svåra att OCR-tolka korrekt vilket medför att den OCR-tolkade texten kan innehålla fel och därför bör man visuellt jämföra med verkets bilder för att avgöra vad som är riktigt.

This work has been digitized at Gothenburg University Library and is free to use. All printed texts have been OCR-processed and converted to machine readable text. This means that you can search and copy text from the document. Some early printed books are hard to OCR-process correctly and the text may contain errors, so one should always visually compare it with the images to determine what is correct.

Rapport

R83:1990

Kulturmiljö och planering

Om historia för framtiden

Hans Bjur

Ola Wetterberg

Byggforskningsrådet

R83:1990

Hans Bjur & Ola Wetterberg

Kulturmiljö och planering

– om historia för framtiden

Denna rapport hänför sig till forskningsanslag 850049—9 från Statens råd för byggnadsforskning,
till EFEM arkitektkontor och avdelningen för Stadsbyggnad vid Chalmers tekniska högskola,
Göteborg.

REFERAT

Kulturmiljövården skall vara framtidsinriktad, lägga kulturarvet till grund för nyskapande och förändring av bebyggelse och kulturlandskap, samt delta i utformningen av förändringarna. Den här beskrivningen av kulturmiljövårdens uppgifter återfinns i den proposition om kulturmiljövården som riksdagen antog år 1988.

Utifrån ett utredningsuppdrag i Kristinehamn samt studier av utredningar, inventeringsrapporter, kulturminnesvårdsprogram m.m. diskuterar författarna i denna skrift kring kulturmiljövårdens uppgifter i planeringen. Författarna uppehåller sig särskilt vid egenartsbeskrivningens betydelse — som verktyg i planeringen. Tydliga och konkreta beskrivningar är viktiga för att tydliggöra målsättningarna hos de professionella kulturmiljövårdarna, och för att allmänliggöra diskussionen om stadens framtid. Principiella svårigheter i samband med att beskriva kulturmiljön diskuteras: framför allt utifrån överväganden i planeringen.

I ett diskuterande avsnitt sätts egenartsbeskrivningarnas innehåll i samband med två långlivade tankefigurer i antikvariens arbete: bevarande som vetenskap och bevarande som kritik. Den vetenskapliga tankefiguren prioriterar beskrivningar i historiska tidsbilder som kan vara svåra att använda i fysisk planering utifrån platsens förhållanden idag. Detta dilemma kan kulturmiljövårdarna emellertid inte kan undgå att konfronteras med om de vill delta i samhällets utformning. De måste försöka överbrygga avståndet mellan det som har varit och det som kommer — mellan det förflutna och framtiden.

I Byggnadsforskningsrådets rapportserie redovisar forskaren sitt anslagsprojekt. Publiceringen innebär inte att rådet tagit ställning till åsikter, slutsatser och resultat.

Denna skrift är tryckt på miljövänligt, oblekt papper.

R83:1990

ISBN 91-540-5223-8

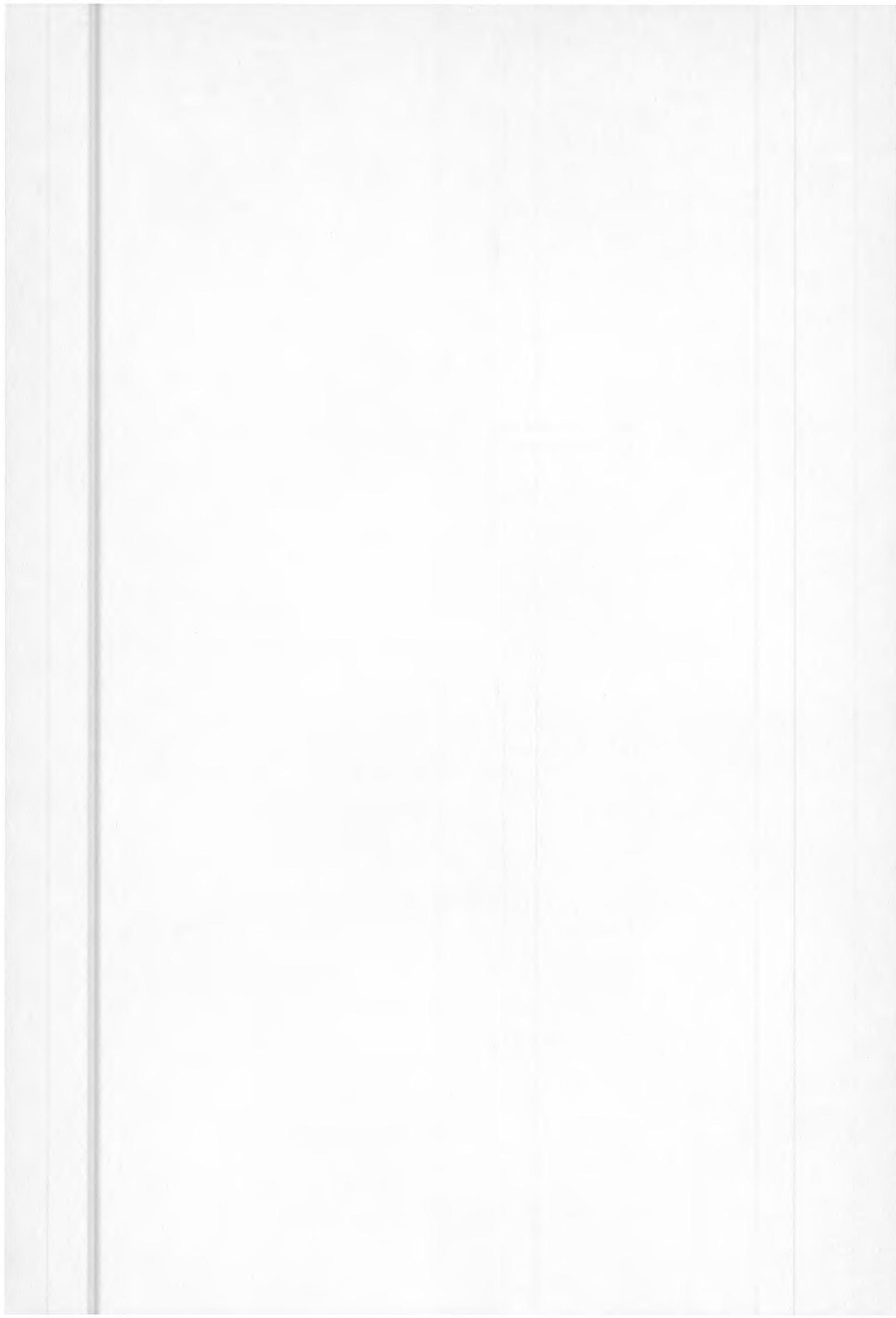
Statens råd för byggnadsforskning, Stockholm

gotab Stockholm 1990

Innehåll

Förord	5
Avdelning I	
I. Planering för bevarande	9
Planeringsmodell eller förhållningssätt	9
Städerna och minnet	13
Kulturmiljö, vad är det?	15
Bevarandefrågan i Umeå	19
II. Kulturminnesvård i Kristinehamn	33
Bevarandefrågan i Kristinehamn	33
Kulturminnesvårdsprogram för Kristinehamn	36
Att ändra kurs	41
Åtgärdsprogram – diskussion	54
III. Ortens gränser och namn	61
Inledning	61
Benämning – att se helheten	64
Avgränsningen	66
”Ett ord och en bild”	70
IV. Egenartsbeskrivningar i kulturminnesvårdsprogram	75
Inledning	75
Kulturhistorisk analys av miljön	80
Egenartsbeskrivningar	84
Egenartsbeskrivningar i översiktlig planering	95
Avdelning II – Diskussion	
V. Det förflutna och framtiden	101
Person och institution	102
Kunskap som verktyg	107
Från historisk erfarenhet till förändring	112
VI. Ett perspektiv	119
Tidsbilder och nu-tidsbilder	119
Bevarande som vetenskap	121
Bevarande som kritik	130
Noter	133
Källor och Litteratur	141
Planering för bevarande: Länsvis sammanställning av kulturhistoriska utredningar	148

Förord

Denna skrift är resultatet av ett forskningsarbete som påbörjades sommaren 1985. Forskningsproblemet utvecklades i samband med att EFEM arkitektkontor hade fått i uppdrag att upprätta ett kulturminnesvårdsprogram för Kristinehamns kommun. Vi uppfattade snart problem med att utforma kulturminnesvårdsprogrammet så att det verkligen resulterade i bebyggelsevård. Genom att låta en kommuns konkreta problem, vars sammanhang vi kunde undersöka, vägleda forskningen skulle resultaten bli relevanta. Genom att jämföra med arbeten som utförts i andra kommuner och under andra förutsättningar skulle resultaten kunna få ett allmängiltigt värde. Så resonerade vi, och så har vi också gått till väga.

Vi kan urskilja två skeden i arbetet: fallstudien och den vetenskapliga bearbetningen av det empiriska materialet. Fallstudien innebar ett nära samarbete med kommunen och arkitektkontoret, där arkitekt Conny Jerkbrant var projektledare. Antikvarien Lotta Särnbratt, som utfört huvudparten av arkitektkontorets inventering i Kristinehamn, anställdes senare i forskningsprojektet. Det vetenskapliga arbetet utfördes på Chalmers.

Projektledare har varit arkitekt Hans Bjur. Forskningsarbetet startade på EFEM och flyttades 1986 in i forskarmiljön vid Chalmers arkitekturavdelning, avdelningen för stadsbyggnad. På Chalmers deltog antikvarien Ola Wetterberg, vid avdelningen för arkitekturens teori och historia, i forskningsprojektet.

Arbetet har i huvudsak utförts av Wetterberg. Inriktningen och problemen har vi kontinuerligt diskuterat tillsammans, liksom de slutliga analyserna av materialet, textens disposition och bearbetning.

Under arbetets gång har många personer bidragit med värdefulla synpunkter. Med Conny Jerkbrant och Lotta Särnbratt har vi diskuterat kontinuerligt. Vänner och kollegor bland arkitekturforskare och antikvarier har läst och kommenterat manuskript i olika stadier. Ett speciellt tack vill vi rikta till Karin Eriksson, länsantikvarie i Västerbottens län, som generöst bidragit med erfarenheter från kulturminnesvården i Umeå.

Göteborg i september 1990

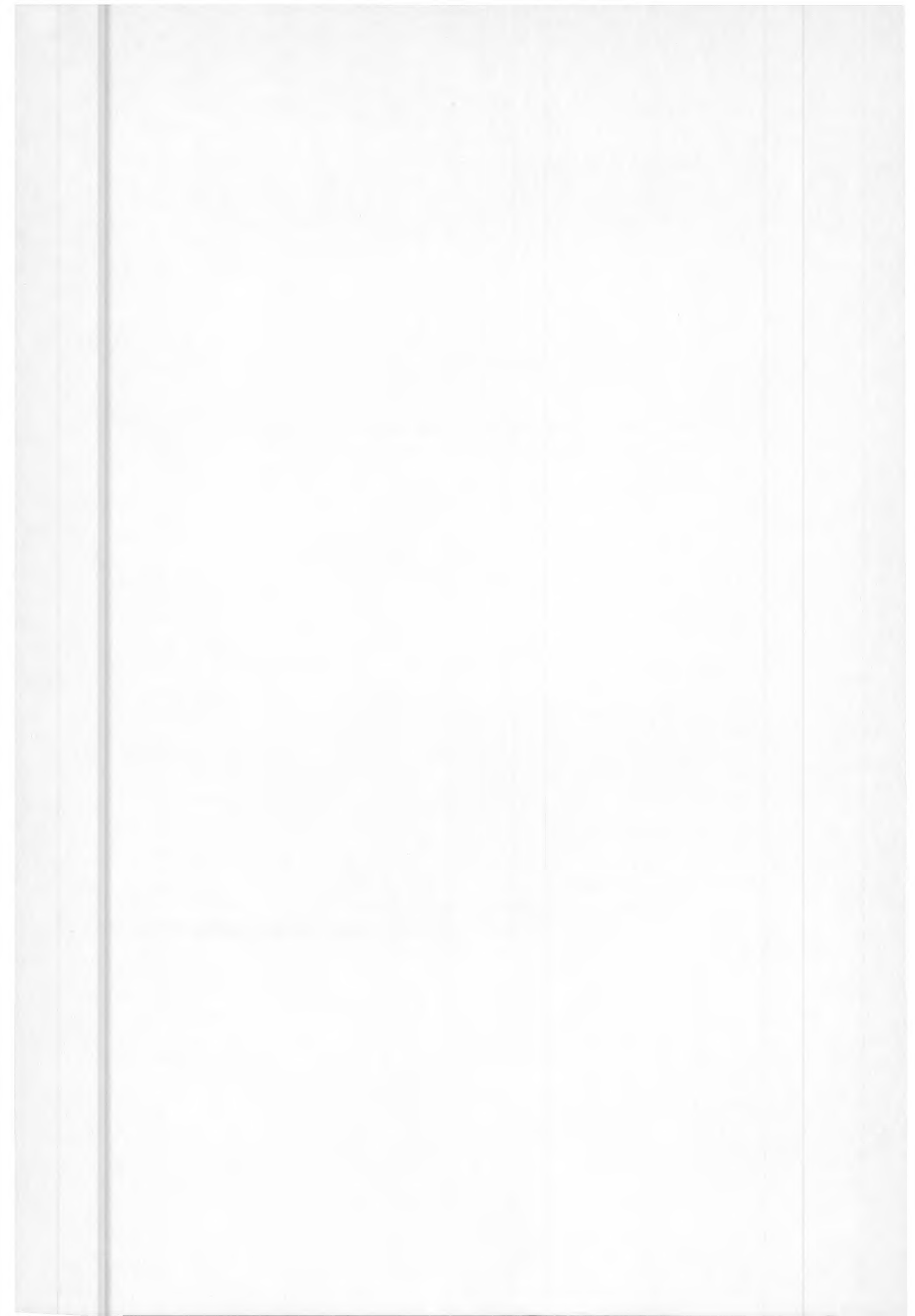
Hans Bjur
docent

Ola Wetterberg
antikvarie

Avdelning I

I. Planering för bevarande

Planeringsmodell eller förhållningssätt

Hur skall ett kulturminnesvårdsprogram bli *planerande*? Denna fråga var den egentliga utgångspunkten för vårt forskningsarbete. Året var 1985. En rad stridigheter om hur bebyggelsen skulle vårdas och utvecklas i Kristinehamn var anledningen till att kommunen beslöt att upprätta ett kulturminnesvårdsprogram. Grundinställningen var skeptisk. Kunde ett sådant program få verklig betydelse? För att det inte skulle foga sig till "dammsamlarna" ville man att innehållet skulle förankras i de "verkliga" planeringsprocesserna — kommunens kulturminnesvårdsprogram skulle bli *planerande*.

Uppdraget lämnades till EFEM arkitektkontor i Göteborg. Vi vet med säkerhet två anledningar till valet av konsult. För det första fanns en femton år gammal personkontakt mellan stadsarkitekten och en av utredarna. För det andra uppskattade stadsarkitekten planeringsmetoderna som kontoret hade utvecklat, dels för områden där fritidsbebyggelse förnyas och omvandlas till helårsbostäder, dels för att införa ett ekologiskt synsätt i den fysiska planeringen. Dessa, ganska rediga och systematiska planeringsmodeller, tycktes tilltalande och möjliga att i princip tillämpa även på kulturminnesvårdsprogrammets problemställningar.

Var en sådan planeringsmodell möjlig? Denna fråga ställde sig således utredarna. Hur kunde man övergå från beskrivning av egenskaper och kvaliteter till planeringsåtgärder? Vilka styrinstrument fanns? När vi studerade hur några andra kommuner gått till väga noterade vi att programmen ofta slutade med ett antal åtgärdsförslag — ett antal ganska fristående ått-satser. Hur kunde det gå till att inarbeta dessa ått-satser? Utredarna utgick ifrån att de avgörande förutsättningarna var "ekonomiska, politiska, juridiska, pedagogiska, organisatoriska etc".¹

Denna skrift, som Ni står i begrepp att läsa, kan studeras på flera sätt. För det första har fem år förflutit sedan utgångspunkterna ovan formulerades. Mycket har hänt i Kristinehamn och med de personer som varit inblandade i skeendet. Tidigare uppfattningar har mognat och ofta förändrats beroende på konkreta händelser som ägde rum i kommunen och inom det pågående programarbetet. Efter hand började även resultaten av det egna arbetet att återverka på programmets utveckling. För det andra har förutsättningarna förändrats ganska mycket sedan 1985. Den nya plan- och byggnadslagstiftningen (PBL) har först annonserats och blivit föremål för tolkningar om vad som skall bli, sedan slutligen reviderats och studerats i färdigt skick, och därefter trätt i kraft (1 juli 1987) för att bli prövad i olika sammanhang. Alla dessa förändringar, på såväl individuella som samhälleliga plan, blir återspeglade mer eller mindre tydligt i denna skrift.

Det skall direkt sägas att den läsare som här väntar sig finna en *planeringsmodell* kommer att bli besviken. Hur begreppet nästlade sig in i de tidiga skrivningarna är inte helt klart. Och om det till en början fanns en tendens att verkligen sätta planeringsmodellen som mål, så har det konkreta arbetet lett uppfattningarna därifrån. Redan på hösten 1986, när vår ansökan till detta projekt behandlades, sattes en tydlig markering på pränt:

"När vi skriver 'planeringsmodell' kan detta uppfattas som något färdigt, fixt och uttänkt, som skall gälla i alla sammanhang utan anpassning. [...] Den modell vi syftar till, om vi överhuvudtaget skall kalla den så, skall utgå ifrån att förutsättningarna är olika i kommunerna. Trots det finns gemensamma drag, vissa faktorer som alltid är viktiga och som avgör hur långt man når. Dessa vill vi försöka beskriva på ett systematiskt sätt. Kanske är 'förhållnings- eller tillvägagångssätt' bättre uttryck än planeringsmodell?"²

Så är vår uppfattning idag! I skriften har vi försökt att arbeta fram olika perspektiv på huvudfrågan — *förhållandet mellan kulturmiljö och fysisk planering*.

Sammanfattning

När en ny exploaterings- och rivningsvåg idag nått åtminstone de större städerna, diskuteras inom kulturminnesvården på nytt det egna arbetets kvalitet och inriktning. I uppsatsen "Stadsvård i folkhemmet" frågar överantikvarien vid riksantikvarieämbetet Evald Gustafsson ängsligt:

... om vi inte förmått beskriva städernas historiska innehåll, strukturer, sammanhang och miljökvaliteter tillräckligt tydligt eller informerat om detta slagkraftigt nog. Har kulturminnesvårdens miljöbegrepp varit för diffust? Har kunskaperna varit bristfälliga eller otydligt redovisade i de faktaunderlag som lämnats för översiktsplanering och bevarandeprogram?³

Även om våra studier inte varit direkt inriktade på dessa frågor, så har de kretsat nära kring dem. De kulturminnesvårdshandlingar vi studerat⁴ ger visserligen fog för jakande svar, men samtidigt finns många tydliga och informativa "faktaunderlag". Bilden är ingalunda entydig och vi kan konstatera avsevärda skillnader i kvalitet. Vi menar dessutom att en annan slutsats om faktaunderlaget är lika möjlig: att översiktsplaneringen, och den fysiska planeringen över huvud taget, inte förmått tillgodogöra sig eller kunnat hantera dessa fakta. Vår fallstudie vittnar om denna möjlighet.

I propositionen om kulturmiljövård, som riksdagen antog 1988, anges en delvis ny målsättning:

Kulturmiljövården ... måste också bidra till att bibehålla och utveckla en rik vardagsmiljö. [...] Perspektivet i kulturmiljövården måste vara framtidsinriktat. Kulturarvet bör ses som en tillgång i samhällsbygget. Det bör utnyttjas som en grund för nyskapande och förändringar av bebyggelse och anläggningar i landskapet [...] Parallellt med uppgiften att bevara måste alltså strävan finnas att delta i utformningen av förändringarna.⁵

När fokus successivt flyttas från minnen (objekt) till miljöer (objekt och omgivning), och förändringsprocesserna samtidigt betonas, så uppstår nya förhållanden och krav på metodikens utveckling. Denna förändring, som sedan lång tid förberetts genom opinionsbildning och kritik både av riv-

ningspolitik och kulturminnesvård, har skapat en ny och faktisk situation — *både* för kulturmiljövården (som verksamheten betecknas i det nya perspektivet) och för den fysiska planeringen. Mot denna bakgrund kan vi nu betrakta forskningsprojektets utgångsfråga: Hur skall ett kulturminnesvårdsprogram bli planerande? Den utgick ifrån erfarenheter man gjort i Kristinehamn av mötet mellan kulturminnesvård och planering. Det var planerare som ställde frågan! Svaren förmodade man fanns inom lagstiftningen, metodutvecklingen och planeringsinstrument av skilda slag. Men kanske är frågan fel ställd? Åtminstone är den ensidig och formulerad ur planerarens perspektiv. Från antikvariens utgångspunkt skulle den kunna formuleras: Hur skall den fysiska planeringen bli kulturvårdande?!

Vår slutsats är således att kulturmiljövården inte längre kan uppfattas som enbart "leverantör" av isolerade "omistliga värden" till den fysiska planeringen, utan att den nu i allt större utsträckning agerar inom samma avgränsningar (miljö). Då visar de formella samarbetsformerna, remisserna och expertutlåtandena sina begränsningar. Då reses frågan om aktörernas kompetens är relevant, och den viktigaste uppgiften blir att bygga broar mellan kulturminnesvård och planering.

Vår uppfattning är att egenartsbeskrivningarna är den mest konkreta bryggan mellan minnesvård och miljövård. De utgör den minsta gemensamma nämnaren mellan antikvariens och arkitektens arbeten i stadsplaneringen, och kanske ännu viktigare — ett medel för att klargöra expertens värderingar och vilka konsekvenser dessa ger. Egenartsbeskrivningarnas tydlighet är också en förutsättning för en demokratisk behandling av kulturminnesvårdens praktik och genomförande!

Läsanvisning

Skriftens innehåll och disposition i två avdelningar och sex kapitel kan i stora drag beskrivas på följande vis: I det *första* kapitlet visar vi hur kulturminnesvård och fysisk planering utvecklats gemensamma former från 1950-talet till idag. Vi har valt att knyta redovisningen av denna process till en stad, Umeå. Avsikten har varit att ge en sammanhållen och något så när fullständig bild av mötet mellan kulturminnesvårdens utveckling på lokal respektive nationell nivå. Trots den lokala anknytningen ger beskrivningen en ganska allmängiltig bild och vi tror inte att det skall innebära stora problem för läsaren att relatera egna erfarenheter från andra platser till beskrivningen.

Det *andra* kapitlet visar just hur förutsättningarna av olika skäl skiljer sig på en annan plats — men att de även i stort följer samma utvecklingsmönster. Här redovisar vi hur kulturminnesvårdsuppgifterna såg ut i Kristinehamn när ett program skulle upprättas under slutet av 1980-talet. Utgångspunkten (för denna fallstudie) var att kulturminnesvårdsprogrammet skulle bli "planerande". Därför riktades vårt intresse i detta kapitel speciellt mot hur programmets åtgärdsdel kan utformas för att samverka med den fysiska planeringen.

I de följande två kapitlen behandlar vi problemen med att beskriva kulturmiljöns kvaliteter på ett sådant sätt att de gagnar syftet att bevara — både objekt och miljöer. I det *tredje* kapitlet, som utgår ifrån ett försök i Kristinehamn, visar vi på avgränsningens och själva benämningens betydelse för möjligheten att behandla miljön i planeringen. I det *fjärde* kapitlet behandlar vi hur miljöer och objekt beskrivs, vilka egenskaper som fram-

hålls och vilka metoder som används i framför allt kulturminnesvårdsprogram. Dessa egenartsbeskrivningar uppfattar vi som den minsta gemensamma nämnaren och en brygga mellan antikvariens och arkitektens arbeten i den fysiska planeringen.

I *avdelning II* följer så en friare diskussion kring kulturmiljö och planering. Det *femte* kapitlet kretsar kring frågan: Hur skall kulturminnesvårdsprogram förmedla sakkunskap för att bli verktyg i bevarandet, för att bli led i en rådgivande verksamhet, för att bli konkret underlag för gestaltning, förhandling och beslut? Kan programmets strävan att hålla samman miljöer genom att bevara hus utvecklas till ett medel i en långsiktig stadsbyggnadspolitik? Vi resonerar här även om, huruvida kulturminnesvårdens urval och analyser bör utgå ifrån användningens sociala aspekt.

I det *sjätte* och avslutande kapitlet redogör vi för ett mönster som vi kunnat urskilja i det empiriska materialet — två teoretiska modeller för att beskriva och värdera kulturmiljöer. Den ena är kronologisk och den andra topografisk, den första följer en tidsaxel, den andra utgår ifrån platsen och vad den innehåller. Kapitlet innehåller en teoretisk ansats att förklara de två modellerna som utgående från två skilda tankefigurer: bevarande som vetenskap och bevarande som kritik.

Städerna och minnet

Det är fåfängt, ädle Kublai-khan, att försöka beskriva för dig staden Zaira med de höga bastionerna. Jag skulle kunna säga dig hur många steg trappgatorna har, måtten på pelargångarnas valv, hurdana zinkplattor taken är täckta med, men jag vet att det skulle vara som att inte säga något alls. Det är inte detta som är staden, utan staden är förhållandet mellan måtten på dess utsträckning och händelserna i det förflutna: avståndet mellan en lyktstolpes bas och en hängd inkräktares dinglande fötter, tråden som spänts från lyktstolpen till staketet framför den, girlangerna som pryder gatorna, där drottningens bröllopscortege drar fram, det där staketets höjd och älskaren som klättrar över det i gryningen, en takrännas böjning och katten som värdigt går in genom samma fönster, skottets väg från kanonbåten som oförmodat dök fram bakom udden och bomben som förstör takrännan; revorna i fisknäten och de tre gubbarna som sitter på piren och lagar näten och för hundrade gången berättar historien om inkräktares kanonbåt, denne inkräktare om vilken man säger att han var drottningens son i ett äktenskapsbrott och att han övergetts som lindebarn här på piren.

Denna våg av minnen suger staden i sig som en svamp och utvidgar sig. En beskrivning av Zaira som det är i dag måste också innehålla hela dess förflutna. Staden bär det i sig som linjerna i en hand, det är skrivet i gathörnen, på fönstergallren, på trappornas räcken, på åskledarna och på fanornas stänger, och varje liten del är i sin tur full av repor, skråmor, hack, inskränningar, märken efter sparkar.

Italo Calvino (1978)

Är "denna våg av minnen" kulturminnesvårdens föremål — eller är det "stegen", "måtten" och "zinkplattorna"? Vi tolkar inte Italo Calvino så att de senare saknar betydelse. Däremot är de otillräckliga för vår förståelse av staden — för staden har sugit upp minnen som en "svamp", och utvidgat sig.

I skriften *De osynliga städerna* öppnar Calvino våra sinnen för staden, för dess väsen, för särdragen och för människans relation till staden. Det finns många bilder av staden. På ett ställe för han fram hypotesen "att varje människa bär inom sig en stad som uteslutande består av olikheter, en stad utan ansikte och form, och den är sammansatt av olika städer."⁶ Främlingen som nalkas en stad han tidigare inte besökt refererar till staden han bär med sig. Snart kan han urskilja olika byggnader: kungapalatset, kvarnen, fängelset — trots att även de är säregna och satta i annan ordningsföljd.

Kanske säger Calvinos beskrivning av en annan fiktiv stad, Zora, något om bevarandets dilemma? Zora är staden man inte kan glömma när man en gång sett den, inte därför att den efterlämnar ett minne, som är utanför det vanliga, utan för att den har egenskapen att stanna i minnet punkt för punkt. Man minns gatornas sträckning, husen längs gatorna, husens dörrar och fönster, och orsaken är inte någon särskild grad av skönhet eller sällsynthet:

Dess hemlighet ligger i sättet blicken löper över detaljer, som följer på varandra som noterna i ett orkesterpartitur, där man inte kan byta ut någon enda not eller ändra dess plats. Den som kan Zora utantill, kan under en sömnlös natt föreställa sig hur han går längs gatorna och han minns ordningsföljden för kopperarens, barberarens randiga förhänge, vattenstrålarna

från de nio fontänerna, astronomens glashorn, vattenmelonförsäljarens kiosk, statyn med eremiten och lejonet, det turkiska badet, kaféet på hörnet, gränden som går till hamnen. Denna stad, som inte kan utplånas ur minnet, är som en hylla eller en låda i vars fack var och en kan stoppa in de saker han vill minnas [...] Mellan varje begrepp och varje punkt på vägen kan man fastställa antingen ett samband eller ett motsatsförhållande, som genast återkallar alltsammans i minnet. Därför är de visaste männen i världen de som kan Zora utantill.

Men förgäves gav jag mig iväg för att besöka staden: eftersom Zora tvingades att förbli orörligt och alltid sig likt för att man bättre skulle kunna minnas det, tynade staden bort, upplöstes och försvann. Jordan har glömt den."⁷

För att städerna skall leva, för att de överhuvudtaget skall finnas till, måste de förnya sig — och mellan detta behov och vår önskan att bevara finns en motsättning: Det nya skall förenas med det gamla utan att identiteten går förlorad.

Det är inte många städer som alltigenom är utöver det vanliga. Där finns platser, hus, gatuavsnitt och kanske kvarter som uppmärksammas på grund av sin skönhet — men det mesta har sitt värde på annat sätt, genom sin betydelse för invånarna, genom att det gör intryck och tar intryck, genom sitt symboliska värde. Sambanden med människors liv, deras livsform och deras livsvillkor, liksom med de gemensamma minnena kan vara förbundna med platser, byggnader, gatlyktor ... En stenbänk, en till synes obetydlig möbel i stadsrummet kan, som Carlo Levi berättar, visa sig vara bärare av betydelser långt utöver besökarens föreställningsramar:

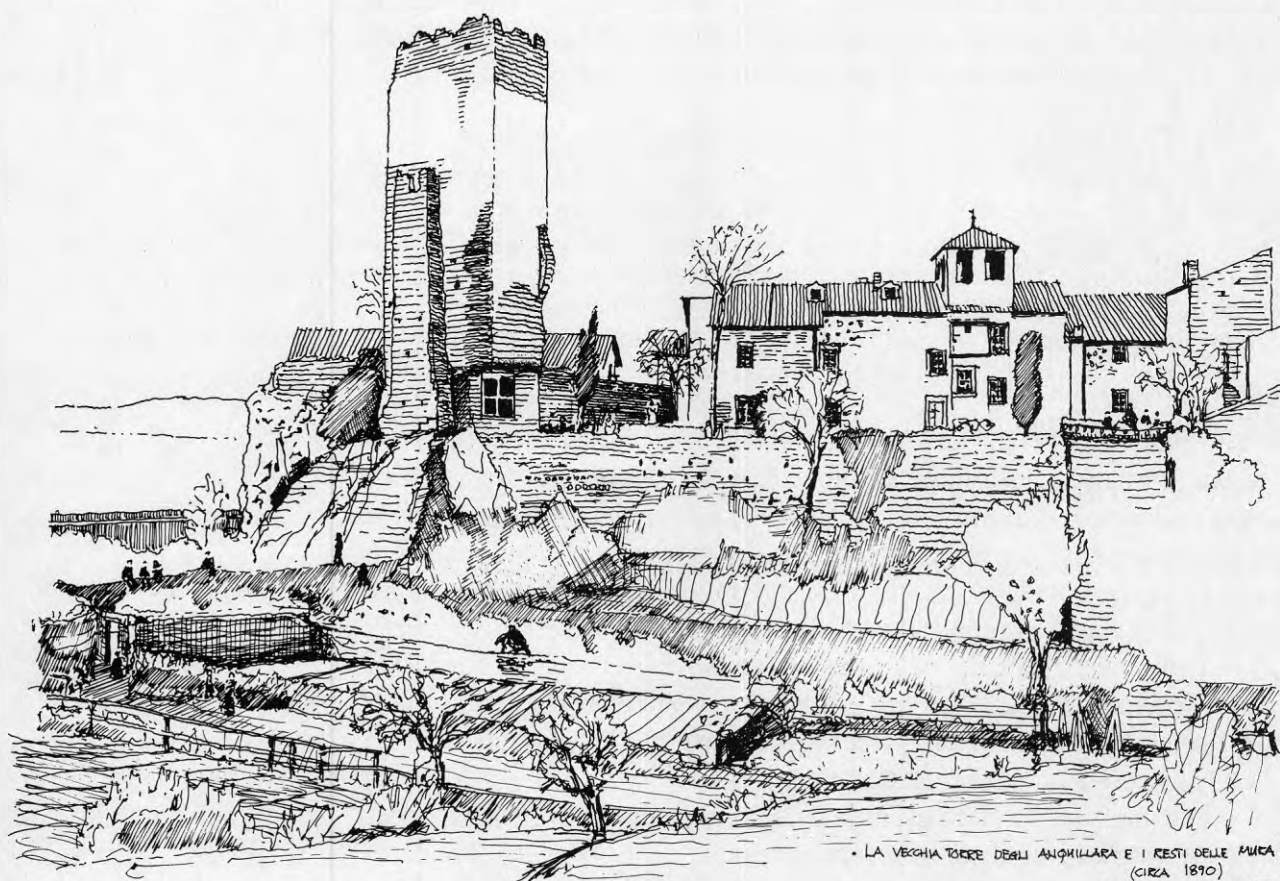
De små ögonen gnistrade av hat, medan han fortsatte:

Ni sätter er ofta på stenbänken framför baronens palats — det har jag sett många hundra gånger. För hundra år sedan, ja, till och med för över hundra år sedan, brukade farfadern till den nuvarande baronen varenda kväll sätta sig på samma bänk, precis som ni nu gör, för att svalka sig, och han höll ett litet barn på armen. Och det barnet blev sedan far till den nuvarande baronen, och deputerad och rövarnas hantlangare. På den här bänken mördades den gamle av en släkting till mina förfäder. Han var apotekare, bror till en läkare, Palese. Vi Decuntos här i Grassano är av samma släkt. I Potenza finns det fortfarande en hel del brorsöner till doktor. Sen gick det så här.⁸

För människorna är staden en odelbar helhet och kanske utgör uppdelningen i detaljer, kvarter, delområden, stadsdelar och stad ett slags problem endast för den utomstående, eller den som skall organisera och genomföra förändringar. För stadens invånare existerar staden som ett livsrum, som ett självklart mönster inom vilket man rör sig; eller, som arkitekt Per Olof Hallman skrev när han kritiserade lantmätarnas platslösa och schablonartade planer på 1890-talet:

Högst få stadsinnevärdare äga en karta över sin stad, och ännu färre gå med den i sin hand på sina vandringar, de flesta gå efter sitt minne.⁹

De medeltida befästningarna i Blera, som i sin tur utgick ifrån de förutsättningar som etrusker och romare skapat, dominerade stadsbilden ända till 1960-talet, när de revs för att ge plats åt trafiken och utvidgningar av bebyggelsen. Många bleraner minns den branta, mödosamma trappan upp till sädesmagasinet (skymtar bakom tornet), dit andelar av skörden skulle levereras; man minns även trädgårdarna som tillhörde myndigheten, där man utan lov plockade frukt; vinstugan, inhyst i den etruskiska grottan i tuffmassivet under tornet; bocciabanorna, inklämda mellan massivet och närmsta hus; den gamla vattenkanalen, som romarna anlagt; den första transformatorstationen, som fick plats inne i tornet ... (Rekonstruktion av platsen efter samtal och intervjuer, analys av gamla fotografier, planer och dokument. H. Bjur, 1990)

• LA VECCHIA TORRE DEGLI ANGHILLARA E I RESTI DELLE MURA •
(CIRCA 1890)

• HANS BOHR, APRILE 1990 •

Kulturmiljö, vad är det?

Ordet kulturminnesvård har för oss alltid framstått som problematiskt när det använts i planering som syftat till något mer än ett rent musealt vårdande. Antingen kommer minnesvård då på ett olyckligt sätt att ställas mot förnyelse, eller också blir begreppet oklart och uttunnat. När vi talat om vård *av* något, har det känts naturligare att tala om "staden", "byn", "byggnaden" och "landskapet", snarare än att tala om kulturminnen. Vi har också sett det som viktigt att poängtera att vården skett *för* någon. Ett naturligt alternativ till ordet kulturminnesvård har varit kulturvård, ett begrepp som Sverker Janson pläderade för i sin bok "Kulturvård och samhällsbildning" år 1974.

År 1988 fick vi dock ett för oss nytt uttryck — kulturmiljövård — presenterat i en statlig proposition som vi redan refererat till. Både uttrycket och propositionstexten öppnade för nya synsätt, och ordet kulturmiljö lär numera knappast vara möjligt att undvika om man vill diskutera det område vi här arbetat med. Eftersom ordets innebörd emellertid ingalunda är självklar vill vi inledningsvis ge vår syn på detta ord.

Om vi vill förstå varför vissa städer och landskap är mer uppskattade än andra så måste vi se både till deras yttre gestalt och till människornas inre representation av denna yttre gestalt. En systematisk och teoretisk bearbetning av ett sådant perspektiv har Finn Werne givit i boken "Den osynliga arkitekturen" (1987). Människornas besittningstagande av arkitekturen innehåller alltid en historisk dimension, både som ett personligt minne och som en kollektiv process — vi bygger en osynlig arkitektur:

"Det är relationen mellan denna osynliga arkitektur, som vi alla byggt upp inom oss, och den yttre, som avgör om vi känner oss hemma eller ej, om vi finner lust eller olust i arkitekturen och de rum som vi är omgivna av. Uppstår ingen respons, inget gensvar mellan den synliga och den osynliga arkitekturen, blir vi också likgiltiga för den. Att bry sig om är att identifiera sig med och känna samhörighet, inte bara med sina närmaste anförvanter eller sin egen bostad, utan med ett 'folk', med människor *och* platser, med förfäder och efterkommande." ¹⁰

När vi i denna skrift talar om kulturmiljön och dess värden är det just med en sådan sammansatt innebörd. *Kulturmiljön* har både en historisk och en rumslig dimension. Kulturmiljön är det vi har runt omkring oss, och det vi har inom oss. Begreppet är därmed också nutidsorienterat och dynamiskt. I varje givet ögonblick byggs kulturmiljön upp av gammalt och nytt, bra och dåligt. En mosaik som vi kan uppfatta i sina delar, men som vi lever i som en helhet. De historiska och rumsliga *värden* som finns i kulturmiljön är alltid knutna till människor och grupper av människor. Det är vår övertygelse att kulturmiljöns värde överhuvudtaget inte kan förstås utan en sådan nutidsförankrad social bestämning.

Kulturminnesvård syftar till att vårda byggnader, bebyggelsegrupper eller andra kulturprodukter som representanter för en viss tid, händelse eller historisk process. Syftet kan t.ex. vara inomvetenskapligt (antikvariskt), politiskt eller religiöst. *Kulturmiljövårdens* uppgift är att mer allmänt bevaka att tidsdimensionen beaktas i planering och exploatering. Denna tidsdimension existerar dels materialiserad i miljöns nu-tillstånd, dels som människors minnen, traditioner och värderingar: Det som

finns är med nödvändighet utgångspunkten för det som skapas nytt, och det nya får sin innebörd i förhållande till det gamla och det som varit.

Så länge som gamla byggnader betraktades som en resurs och de materiella tillgångarna var knappa och dyrbara, svarade praktiska förutsättningar för en långsam och försiktig förändring av kulturmiljön. De senaste 100 åren har vi fått möjligheten att mycket snabbt och radikalt förändra och riva byggnader eller hela stadsdelar, och att fullständigt omgestalta eller utradera hela landskapspartier.

Problemet är att några praktiska begränsningar alltså inte längre i sig själva sörjer för att kontinuiteten upprätthålls. När ingreppen i kulturmiljön blir stora, så utgör det ett hot mot kulturmiljöns värden (se definition ovan). För att inte dessa skall spolieras i onödan behövs kunskap om de historiskt framvuxna värdena i miljön. Men samhällsplanering och arkitekturdebatt dominerades under lång tid av ett synsätt som tog avstånd från historisk anknytning och betraktade det gamla som undermåligt eller ineffektivt. Under perioder av särskilt starka förändringar har människor därför reagerat och krävt motåtgärder.

Kulturminnesvårdens framgångar i planeringsväsendet och i folkliga opinioner, under framför allt 1960- och 1970-talen, betingades inte i första hand av ett plötsligt uppblående intresse för historievetenskaplig minnesvård. Människor vände sig till kulturminnesvården för att finna en motkraft till förstörelsen av viktiga miljöer. Även många av dem som var verksamma inom kulturminnesvården upplevde säkert sin roll i detta perspektiv.

Kulturminnesvården kunde emellertid, som Björn Linn har påpekat, visserligen samspela med opinionen och människors kamp för sin livsmiljö, men minnesvården var inte detsamma som denna kamp. Vad som behövdes var en planering som tog hänsyn till kulturellt grundade anspråk på miljön, en kulturvårdande planering; det kulturminnesvården kunde erbjuda var skydd och säkerställande av avgränsade miljöer. Utanför dessa avgränsningar var möjligheten att påverka liten. Innanför avgränsningarna kom kulturminnesvårdens anspråk på bevarande inte sällan i konflikt med invånarnas behov av förnyelse och personlig kontroll.

Att både kulturminnesvård och kulturmiljövård har sociala bestämmningar och utgår från problem som vi ställer idag, är något som inte är tillräckligt uppmärksammat i arbetsmetoder, synsätt och utvärdering av resultat. Men en på kunskap uppbyggd förståelse av kulturmiljön och dess värden börjar i "det lilla", med historiska undersökningar av förändringsprocesser och egenskaper. Dessutom kan en redovisning i planeringen av landskapets egenskaper, dess historiska och rumsliga dimensioner, leda till samtal, diskussioner och politiska överväganden. Historiska fakta ger underlag för samråd med användare och invånare. Även genomlysningen av kulturmiljöns sociala aspekter blir mer fullständig än utan en sådan diskussion och ett sådant underlag.

Den uppfattning vi har bildat oss innebär att kulturminnesvården har varit ett viktigt medel att få planering på olika nivåer att verka för en mer hänsynsfull attityd mot byggnader och kulturlandskap. Samtidigt har den innebörd som ligger i begreppet minnesvård i praktiken inneburit en begränsning. 1988 års kulturmiljöproposition har vi uppfattat som ett uttryck för medvetenhet om dessa begränsningar. Kulturminnesvården skall nu ses som en del i en bredare inriktad kulturmiljövård. Väl medvetna om denna tendens har vi ändå för tydlighetens skull valt att genomgående

använda beteckningen *kulturminnesvård*, utom då vi uttryckligen hänser till på 1988 års kulturmiljöproposition, eller diskuterar den nya inriktningen. Vid den tidpunkt arbetet startade och dokumenten som vi studerat framställdes var kulturminnesvård den officiella beteckningen.

*

Vi har knappast haft en klar definition av ordet kulturmiljövård framför ögonen när vi skrivit. Vi har bara varit övertygade om att den kunskap, de metoder och de erfarenheter som vunnits inom kulturminnesvården måste föras vidare och utvecklas. Vi har sett det som viktigt att ta vår utgångspunkt i denna tidigare realiserade verksamhet. Utifrån denna för vi i det följande ett relativt sökande resonemang för att där finna utgångspunkter och möjligheter att tänja gränserna, att närma sig det "nya" kulturmiljöbegreppet, det sammansatta och komplicerade. Men vi frågar oss också om det finns några hinder som är mer absoluta, något i den gamla verksamheten som måste ifrågasättas i grunden.

Bevarandefrågan i Umeå

Från tapetprov till remiss

Uttryck som "kulturhistoriskt värdefull", "kulturmiljö", "antikvarisk expert", "kulturminnesvård", "anpassning till bebyggelsens egenart" eller karaktär, "Q- och K-märkning" har blivit allmänt kända. De har fått en ny och mer maktfylld innebörd. Frågan om makten och dess tillämpning har en starkt regional och lokal prägel. *Kulturmiljövården* uppvisar stora skillnader i olika delar av landet. För att ge en bild av "verkligheten", redogör vi lite rapsodiskt för hur kulturmiljöfrågorna utvecklats i Umeå under de senaste 25 åren: Från dokumenterande kulturminnesvård till samhällsplanerande kulturmiljövård — från tapetprov till remiss.¹¹

Avsnittet bygger på intervjuer med Karin Eriksson. Under hela den aktuella tiden har hon varit verksam inom kulturminnesvården i Västerbotten: Först som antikvarie vid läns museet och från år 1976 som länsantikvarie.¹²

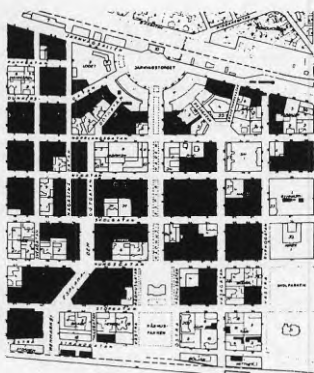
Kulturminnesvård i Umeå under tjugofem år

Det var bebyggelseutvecklingen under 1950- och 60-talen som var bakgrunden till omorienteringen av kulturminnesvårdens arbete i Umeå. Där påbörjades under 1950-talet, som i så många andra städer, arbetet med en kommunövergripande plan. I denna planerade regionplan fanns stora tankar om framtida utveckling och befolkningstillväxt. Till skillnad från utvecklingen i de flesta andra städer kom den förväntade tillväxten inte bara att infrias, utan att vida överträffas.¹³ Bostadsbehovet blev enormt och förändringstrycket på stadens centrala delar ökade. I Umeå utarbetades regionplanen i den anda som präglade samtida debatt och utredningar om bostadsfrågan: den äldre bebyggelsen var undermålig för tidens krav.¹⁴

Centrumsanering i större skala blev dock inte av under 1950-talet, delvis på grund av höga fastighetspriser vilka i sin tur berodde på att byggnadsbeståndet faktiskt var i gott skick. Den stora saneringsvågen i centrum kom inte förrän under 1960-talet. Nya bostadsområden byggdes i stället på "jungfrulig mark" och i stadens utkanter där den gamla bebyggelsen revs. "Totalsaneringen" av utkantsbebyggelsen förorsakade ingen stor debatt och det var inte många som såg några kulturhistoriska värden i denna under 1950-talet. Detta svala intresse för vanlig bebyggelse var inte något speciellt för Umeå. På de flesta platser var det likadant, även bland antikvarier.¹⁵

Det var först under 1960-talet som Västerbottens museum började intressera sig för bevarande av mer alldaglig bebyggelse. Nybyggandet i centrum hade kommit att koncentreras till några få kvarter kring rådhuset med renodlade affärs- och bankbyggnader. Butikerna i övriga centrum blev färre och antalet boende där minskade.¹⁶ Det var mycket som revs i centrala staden.

I första hand arbetade museet med att dokumentera det som skulle rivas, samla in tapetprover, fotografera osv. År 1963 gjordes en utställning på stadsarkitektkontoret som hette "Staden vi bor i". Samtidigt visa-

Rivna hus, betecknade med svart på kartan, i Umeås centrumfyrcant 1954—1988. De flesta rivna före 1974. Karta: Karin Eriksson.

Industriutllväxten var god under 1950-talet och Stornorrforsens kraftverk byggdes ut. Men det var region-sjukhusets tillväxt (bilden), och det faktum att man förlade både läkar- och tandläkarutbildning till Umeå, som kom att prägla staden under de följande decennierna.¹⁷ År 1963 grundades Umeå universitet som i elevantal räknat växte dubbelt så fort som beräknat. Foto: Västerbottens museums arkiv.

Exploateringen i centrum skulle ökas kraftigt, både för att ge plats åt bostäder och andra verksamheter. Den nya byggnadslagstiftningen och lånereglerna under 40- och 50-talen underlättade och lade grunden till "totalsaneringar", dvs. att riva och bygga nytt. Vid järnvägstorget rev HSB undan och byggde nya femvåningshus 1955—1965 (bilden). Ytterligare några punktsaneringar genomfördes under 40- och 50-talen. Foto: Västerbottens museums arkiv.

des också aktuella stadsplaner över nya bostadsområden, bl.a. Ålidhem. Ålidhemsplanen betraktades närmast med beundran av museimännen. Till skillnad från i andra områden fanns här gårdar och platsbildningar med genomförd trafikseparering. Utställningstillfället kom att bli inledningen till ett samarbete mellan stadsarkitektkontoret och museet.

Under åren 1964—1966 skrev museets tjänstemän Karin Eriksson och Per-Uno Ågren en artikelserie i Västerbottens-Kuriren om olika hus: "Försvinnande stad". Då fanns egentligen inte ens hos museifolket någon tanke på att mer än enstaka monument skulle bevaras.

Bevarandedebatt

Den första stora bevarandestriden gällde Moritzka gårdens framtid vid Rådhusplanaden. Här hade stadens styrelse enats om att förlägga det teaterhus Umeå sedan länge saknat efter en brand. År 1964 skrev Karin Eriksson och Per-Uno Ågren en artikel om Moritzka gården i artikelserien i Västerbottens-Kuriren.

Året därefter var det dags för kommunen att ta beslut i frågan om gårdens vara eller inte vara. Några av de remisser som inkommit i ärendet återgavs i Västerbottens-Kuriren den 2:e februari: Kulturnämnden som an-

såg att inte mycket av träbebyggelsen i centrum kunde bevaras, menade att det därför var angeläget att försöka bevara Moritzka gården. Huset var byggt i slutet av 1800-talet och landsantikvarie Gunnar Westins yttrande över rivningsbeslutet illustrerar väl den brytningstid kulturminnesvärden befann sig i:

Byggnaden tillhör en tid, som ligger förhållandevis nära vår egen, varigenom den ännu inte kommit att betraktas från den mer objektiva synpunkt, som ett längre tidsavstånd ger. Påfallande är emellertid huruvida den yngre generationen däribland även arkitekter, konstnärer och kulturhistoriker med ökande intensitet uppskattar den tids arbeten som Moritzka gården representerar. Denna byggnad har också blivit föremål för ett betydande intresse både inom och utom länet. (...)

Byggnadens kulturhistoriska värde, dess betydelse för att på central plats i staden bevara något av den gamla miljön från trästaden samt det förhållandet, att kvarteret äger tillräcklig yta...¹⁸

Professor Göran Lindahl från konsthögskolan i Stockholm hade vid en föreläsning i Umeå framfört alternativa lösningar på teaterhusfrågan och menade att det var viktigt att bevara denna centralt belägna byggnad som kunde få vittna åt framtiden om den "pompösa byggnadsstil" som förekom efter stadens brand.¹⁹

En livlig debatt följde med många röster både för och emot bevarande. I februari 1965 fattades det definitiva rivningsbeslutet, trodde man. Det visade sig emellertid att debatten skulle komma att fortgå länge än.

Den andra stora miljöfrågan gällde trafiken. Den koncentrerades kring "Brofrågan i Umeå", som långa tider blev en stående rubrik på Västerbottens-Kurirens debattsida. Skulle det byggas en bro för biltrafik vid kyrkan i Umeå. Debatten gällde om man var för eller emot citys tilltagande koncentration, för eller emot en stor trafikled rätt in i en boende- och kulturmiljö kring kyrkan och Döbelns park. Trots att kyrkbroläget egentligen hade valts redan år 1960, kom även här debatten att bli mycket långdragen.

Första remissen

Regionplanen för Umeå som påbörjats under 1950-talet var färdig år 1962 men fastställdes aldrig. I stället fortsattes planarbetet inför sammanslagningen av Umeå stad och landskommunen år 1965. En generalplan för storkommunen blev klar år 1966. Inför denna fick läns museet sin första remiss från stadsarkitektkontoret. Karin Eriksson berättar:

Vi var förvånade över att de ville veta vad vi tyckte. Det var väl i anledning av vår artikelserie i Västerbottens-Kuriren. De skickade senare alla rivningsärenden så att vi skulle hinna dokumentera. Byggnadsnämnden införde dessutom krav på ägarna att lämna fotografier av fastigheten som underlag till rivningslov.²⁰

Länsmuseet gjorde i generalplanen ett urval av kulturhistoriskt värdefulla hus som borde bevaras i storkommunen, vilket naturligtvis var ett betydelsefullt framsteg. För den övervägande delen av den rivningshotade bebyggelsen sågs emellertid inte något annat än dokumentation som möjlig. Länsmuseets urval av kulturhistoriskt värdefulla hus i Umeås generalplan år 1966 byggde inte på någon grundläggande inventering. År 1968

"Rivning av Moritzska gården är brist på historisk känsla"

Moritzska gården är dödsdömd. Vad många fruktat de senaste veckorna är nu slutgiltigt bekräftat. Beslut om rivning av det originella träslottet klubbades på måndagskvällen av stadsfullmäktige i Umeå. Tisdagen blev en besvikelsens dag för många, som uppskattar byggnadens festliga fasad mot Skolgatan. VK har vänt sig till fyra personer, två arkitekter, en museikvinna och en lektor och bitt dessa kommentera beslutet.

Amanuens Karin Eriksson; Lånsarkitekt Åke Lundberg; Arkitekt SAR Ingvar Olsson; Lektor Kjörin Borgström.

— Jag tycker att det är upprörande och bedrövt att stadens fäder nu bundit sig vid ett beslut om Moritzska gårdens rivning. Stadsarkitekt Åkerlind hade ju kommit fram till att man inte skulle riva den.

— Det är verkligen synd att man nu skall riva Moritzska gården. Vi omhändertar renoveringsvärdet och 1700-talet medan vi behandlar det senare 1800-talet helt pietetistiskt. Jag ut-

Så här röstade män i stadsfullmäktige om Moritzska gården

Vilka var det som ville riva Moritzska gården, och vilka var det som var emot? Ja, röstlistorna blev som bekant 28—17 för "rivarna". Men voteringsprotokollet ger ett intressant besked om hur denna genomdiskuterade fråga totalt avslöjade de traditionella parti-gränserna.

Här fanns det bara ett Ja-sägarparti och ett Nej-sägarparti. Beteckningarna a, f, c och h hade för kvällen mist sin aktualitet.

Elva rösters majoritet, det var kanske mindre än vad man i genomsnitt trott ut rivningshängarna skulle få. Hade ärendet avgjorts för en månad sedan är det dock troligt att man inte behövt tillgripa voteringslistor. Den debatt som fört i press och radio under de senaste veckorna har utan tvekan bidragit till en allsidigare beaktning av frågan.

Två av ledamöterna (Nils Oring och Sien Ohlsson) bekände också att de ändrat ståndpunkt beträffande Moritzska. Kanske var de inte enstämma om den saken?

Av stadsfullmäktiges 50 ledamöter deltog fem inte i röstningen. Sigvard Larsson (realekonomiska utredningskommitténs ordförande, med beteckningen f), Sven Järfvart (a), Oskar Jonsson (a), och Göte Ribodin (f) var inte närvarande vid sammanträdet. Och Evert Holmberg (f) hade åkt hem till Mirkelströket när frågan antligen kom upp.

Så här röstade man:

JA TILL RIVNING: Gunnar Berg (a), Dan Sandström (c), Torsten Persson (a), Gunnar Aijerén (f), Skurd Karlsson (a), Harald Sundén (b), Stig Stenberg (c), Emil Rönmark (c), Frans Lundmark (a), Thore Emanuelsson (f), Holmfrid Nordström (c), John Sandström (a), Folke Gabrielsson (b),

— Det är inte bara studenter som besöker tillställningarna på Kårhuset, framhöll hr Nordin. Bong hade hört talas om att det var dåligt med "valfriheten" på Kårhuset. Det går inte att få annat än sprit där, hade han hört säga.

Här bör inakjutats att Kårhuset i likhet med de andra lokaler utdömda haft möjligheter att söka en ängäktillstånd för servering av sprit till slutna sällskap. Detta slipper man nu om man får ett "stämde" tillstånd.

Herrarna Nordin och Bong var dock ganska ensamma om sina förslag visavi Kårhuset. Det blev tillstyrkan där liksom i samtliga övriga fall (utom beträffande Sövärgården) med ackompanjering.

DEBATT OM VÄNTETAXAN: Enligt dks (länge bearbetade) förslag till ny väntetaxa kommer en fast avtogsavgift att uttas av ågren på till en- och tvåmiljonshus. Beslutet torde röra sig mellan 30 och 35 kronor.

— att anvias elverkstyrelinor ett anslag på 1.800.000 kr för uppförande av en 60/10 kV-transformatorstation på Marielund.

— att anvias dk ett anslag på 1.745.000 kr för anläggande av pumpstationen T 3 i Tg. dykanledning under Lällan samt avskräddande ledning på Öhn.

— att från den 1 juli 1965 övertagta huvudmannskapet för kvällsgymnasiet kurer på staden och att för verksamheten under 1965 anvias skolstyrelsen ett anslag på 31.000 kr.

— att bevilja kvällsgymnasiet ett anslag på 12.201 kr för lökande av underkottet under läsåret 1963—1964, att utnämnda dräktskammararen att utnämna följande nämnda utnämna överenskommer om fastighetsköp upp till 100.000 kronor.

— att bevilja Gimonäs CK ett anslag på 12.000 kr för anläggande av ett slöjdet skåp i Solbåsen—Gimonäs.

— att mottaga statsbidrag med anslag på 146.000 kr för uppförande av klubbaler, omklädningsrum m m vid Sandvikens dövsättning.

— att anvias dk 200.000 kr för utredningar om Forslundavärdets utbyggnad.

— att anslå 60.000 kr till ökad kostnader för trafikledningen för Umeå, att anvias dk ett anslag på 20.000

begärde landsantikvarien hos byggnadsnämnden att det skulle göras en kulturhistorisk utredning om vilka byggnader och miljöer som skulle anses som omistliga och vilkas framtid staden borde säkra ekonomiskt.²¹ Av formuleringen att döma var det fortfarande ett relativt begränsat urval byggnader landsantikvarien hade i tankarna.

De förebilder man hade att tillgå för en bevarandeutredning var vid den här tiden t.ex. skriften *Lunds stadsbild* från år 1952, *Landskrona stads äldre bebyggelse och fornlämningar*, från år 1960, och *Stadsbildens fram-*

Ur Västerbottens-Kuriren 17/2 1965.

Så sent som år 1970 hade riksantikvarieämbetet kvar en särskild kategori "minnesmärken m.m. vilka kan få borttagas efter undersökning och/eller dokumentering" vid prioritering av objekt i den översiktliga planeringen.²² Det var en typ av klassificering som växt fram just i exploateringssammanhang; det gällde att i en akut situation kunna ange åtgärder. Några år senare när man fått viss erfarenhet av områdesvis bevarande, framhölls att sådana värderingskategorier direkt motverkade sitt syfte.²³

Th: Från Järvafältet i Stockholm, inför utbyggnaden. Foto Lars Bergström riksantikvarieämbetet. Övan: Järvafältets storlek..

Stadens karaktär

När en dispositionsplan för Umeå centrum skulle upprättas år 1971 var det redan en självklarhet att läns museet fick ärendet på remiss. Den här gången gjordes ett "mycket genomtänkt" yttrande:³¹

Vårt yttrande kommer för det första att diskutera begreppet "stadens karaktär", som planförfattarna enligt de framförda målsättningarna säger sig vilja behålla. För det andra diskuteras frågan om hur det skall gå för den förefintliga äldre bebyggelsen i centrum om planförslaget antages. Slutligen föreslås ett handlingsprogram, som dock förutsätter en annan inställning till stadsomvandlingen än den som kommit till uttryck i planförslaget.³²

En av målsättningarna för dispositionsplanen sades alltså vara att bevara stadens karaktär. Enligt museets yttrande var denna målsättning inskränkt till att bibehålla — och man citerade planförslaget: "bebyggelsens III till IV våningars höjd samt björkalléerna".³³ Denna karakteristik uteslöt de flesta av stadens äldre byggnader, som var lägre än så, och på läns museet undrade man om det bara var "stenhusen från de senaste 30 åren" som gav Umeå centrum dess karaktär.³⁴ Efter att på ett par sidor i remissyttrandet ha rekapitulerat Umeås bebyggelsehistoria och angett några karaktärsdrag för den befintliga bebyggelsen, ansåg man sig behöva påpeka, att ur kulturhistorisk synvinkel var det "oeftergivligt" att ta hänsyn till historiskt givna drag i bebyggelsen när man beskrev stadens karaktär.³⁵

Under rubriken "Den äldre bebyggelsens framtid" framhölls vidare att förslaget till dispositionsplan byggde på noggranna inventeringar för beräkning av framtida markbehov för handel, kontor, trafik, bostäder och övrig service. Däremot fanns det inte någon motsvarande inventering av den existerande bebyggelsen ur historisk eller ekonomisk-teknisk synpunkt. Inte heller hade planförfattarna enligt museets bedömning tagit någon hänsyn till de sammanställningar av "kulturhistoriskt värdefull bebyggelse" som gjorts vid tidigare planeringsomgångar.

Själva förordade museets tjänstemännen en måttfull förnyelse av byggnadsbeståndet, kompletteringsbebyggelse, upprustning och restaurering, en verksamhet som de benämnde stadsvård. De ansåg att den enda möjliga vägen var att "skraddarsy" planen efter den befintliga bebyggelsen samt att angripa trafikproblemet enligt alternativa metoder som visats i en publikation i skriftserien Den nordiska trästaden.³⁶

Till sist påpekade läns museet i sitt yttrande avsaknaden av en bred och öppen politisk målsättningsdebatt inför arbetet med planen. De uttryckte förvåning över att planförfattarna själva tydligen hade fått formulera målsättningen med planarbetet.³⁷

Efter redogörelsen för detta kritiska yttrande, måste också framhållas en positiv sida i denna plan som antogs av kommunfullmäktige år 1972: den innehöll en målsättning att bevara stadens karaktär, vilket trots allt var ett steg framåt för kulturminnesvården i Umeå.

I remissyttrandet förekom många av de då på riksplaneln aktuella frågeställningarna kring stadsförnyelsen.

Museet menade att planförslaget gynnade total-saneringar och att planförfattarna avsåg att fullfölja 50-talets intentioner.

Genom att göra trafikföringen genom centrum till den viktigaste frågan, ange det som olämpligt att sanera mindre än ett halvt kvarter i taget, höja exploaterings-talen och ge högre byggnadsrätter än den befintliga bebyggelsen, skulle man enligt museet bryta sönder ägomönster i stadskärnan och förändra befolkningsstrukturen. Den äldre bebyggelsen skulle utplånas och markägarnas intressen få vinna över det allmännas intresse av bevarande.

Överst tv: En av många debattskrifter, här från Göteborg. Överst th: Alternativt parkeringsförslag för Kommendantängens i Göteborg ur Göransson (1976).

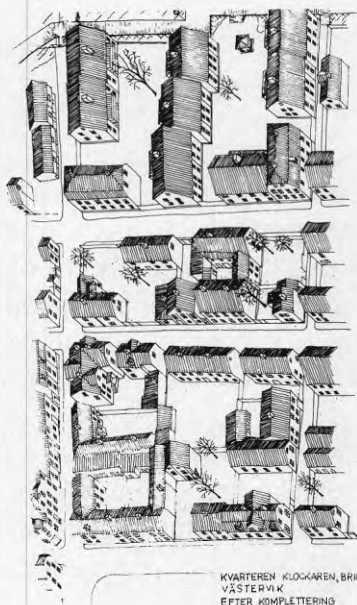
Nederst tv: Förslag till åtgärder på Gamla Norr i Västervik från KKH:s arkitekturskola. Nederst th: Rivning av stadsdelen Landala i Göteborg vid 1960-talets slut. Foto Nanne Engelbrektsson (1982).

VÄGVISARE ÖVER

HAGA

En rundtur i Göteborgs äldsta trähusstadsdel - en levande miljö som nu hotas av rivning.

KVARTEREN KLOGGAREN, BRIDGEN OCH GÄDDAN
VÄSTERVIK
EFTER KOMPLETERING

Kommitténs utvärdering av planer som berör stadsdelen, (1972)

Inventering och bevarandeförslag — genombrott i samhällsplaneringen

I slutet av yttrandet från år 1971 hade museet föreslagit en byggnadsinventering. Med utgångspunkt i en sådan ville de att kommunen skulle upprätta ett förslag till bevaringsplan. Två år senare fick länsmuseum i uppdrag av byggnadsnämnden att göra en inventering. Uppdraget kom som en följd av den statliga saneringsutredningen och i inledningen till inventeringsrapporten skrev landsantikvarien Per-Uno Ågren:

Intresset att bevara äldre bebyggelse är i starkt stigande, utan tvivel som en reaktion mot de senaste decenniernas omvandling av våra samhällen. Från statligt håll uppmuntras nu som en följd av Saneringsutredningen — med en fördelaktig långvinning — ombyggnad och upprustning av äldre bostadshus istället för rivning. 1973 års riksdag fastställde riktlinjer för denna verksamhet och därvid sades bland annat att "äldre byggnader av både samhällsekonomiska, kulturhistoriska och miljömässiga skäl samt

av hänsyn till de boendes intressen skall bevaras och moderniseras i den omfattning som det är tekniskt och ekonomiskt möjligt.³⁸

Museets dåvarande förste antikvarie Karin Eriksson, ser i efterhand detta uppdrag som ett stort genombrott för kulturminnesvården i Umeås samhällsplanering.

Tidigare inventeringar som gjorts vid läns museet hade varit selektiva, dvs. man hade redan i själva inventeringsarbetet bestämt sig för vilka hus som var värdefulla. Den nya inventeringen i Umeå blev i stället en totalinventering, som innebar att man registrerade alla hus inom undersökningsområdet: "varje uthus och trädgårdsmöbel var med."⁴² Man ville nu se kulturminnesvården som en del av den allt intensivare miljödebatten. I spåren av denna ville man inrikta arbetet mot att bevara hela, sammanhållna miljöer, snarare än enstaka solitärer. Totalinventeringen var ett led i denna strävan.

Den inriktning mot sammanhållna miljöer som präglade bevaringsförslaget för Umeå centrala del från år 1974 var inte okontroversiellt. Kulturminnesvårdarna fick nu kritik för att de ville bevara allt; tidigare hade man tvärtom fått kritik för att bara välja ut enstaka hus.

Urval och värdering

Samtidigt som museet i allmänna ordalag underströk den nya miljösynen, så var bevarandeförslagets urval av enstaka hus fortfarande baserat på strikt kulturhistoriska värderingskriterier. På så sätt blev urvalet ändå restriktivt och objektinriktat samtidigt som — vilket kan uppfattas som en paradox — objekt i samlade miljöer prioriterades. Man framhöll emellertid att det borde ankomma på kommunen att i sin planering slå vakt om ett betydligt större antal byggnader.

Förebild för inventeringen var framför allt utredningen om Katarinaberget i Stockholm.⁴³ Man tog också kontakt med kommittén för den då aktuella utredningen om Östra Mariaberget. I Katarinabergsutredningen hade man för bebyggelse äldre än från år 1930 nöjt sig med att

Saneringsutredningen hade varit viktig genom att från mer officiellt håll ge argument för och sanktionera en miljöinriktning.³⁹ Som vi sett ovan citerades — i inventeringsrapporten — det regeringsbeslut som följde på saneringsutredningen. Argumentationen i den sista delen Sanering III, liksom bygglagutredningens betänkande från 1974⁴⁰ användes för att stärka det egna urvalet.⁴¹ Karin Eriksson bekräftar även i efterhand att Sanering III var mycket viktig: "Den gav oss argumenten." Bilden: Ex. på internationella inventeringar från Sanering III.

notera de intressanta byggnaderna i en kategori. Hus från perioden 1930 till 1940 skildes åt i tre angelägenhetsgrader. Dessutom redovisades värdefulla gatumiljöer. Även *Stadsbildens framtid*, som behandlade Uppsala studerades.⁴⁴ Där hade man delat in de värdefulla husen i fyra kategorier; byggnader som redan var byggnadsminnen; omistliga hus; värdefulla hus; miljöhus.

Författarna till *Stadsbildens framtid* var måna om hänsynen till stadsbildens helhet. De tog avstånd från "en vanlig uppfattning, enligt vilken bebyggelsen skulle kunna uppdelas i dels kulturminnesmärken och dels annan bebyggelse, mellan vilka grupper en skarp gräns skulle kunna dras."⁴⁶ I utredningen redovisades alla hus inom utredningsområdet utan någon tidsgräns.

I Umeå valde man att dela in husen i två klasser, dels byggnadsminnen och byggnadsminnesvärda hus, dels övriga kulturhistoriskt värdefulla hus. Dessutom avgränsade man värdefulla sammanhållna miljöer och gav dem namn: "Stadens ansikte mot älven", "Storgatan genom stadens centrum" osv. Däremot ville man inte använda kategorin "miljöhus" som man ansåg vara alltför otydlig. På ett särskilt uppslag i skriften behandlades "Grönskan i staden".⁴⁷

Av alla de inventeringar som senare utförts i Västerbottens län är det bara den i Umeå som graderat de kulturhistoriskt värdefulla husen. Länsantikvarien Karin Eriksson konstaterar idag att det har medfört vissa nackdelar. Även om inte så många hus har rivits i centrum sedan inventeringen utmynnade i ett bevarandebeslut år 1977, så finns det en risk att argumentationen för de lägre prioriterade husen blir alltför svag. Samtidigt visar det sig ofta att graderingarna snabbt blir föråldrade. Byggnader rivs eller brinner, värderingar och synsätt förändras.

*Kategorin "miljöhus" hade använts ända sedan Stockholms skönhetsråds första inventering i Gamla stan år 1923. Den ursprungliga betydelsen av detta uttryck var: hus med ett läge angränsande till värdefulla och omistliga hus, och därför av betydelse för deras värde — de var kulturhusens omgivning. Efter hand hade dock miljöhusen kommit att beteckna hus som mer allmänt gav positiva upplevelser, trots att de saknade, som man uttryckte det — kulturhistoriskt egenvärde. På så sätt kunde man uppfatta att kulturminnesvärden hade fått ytterligare en lägre prioriterad grupp byggnader.⁴⁵ Karta och bild ur *Stadsbildens framtid*.*

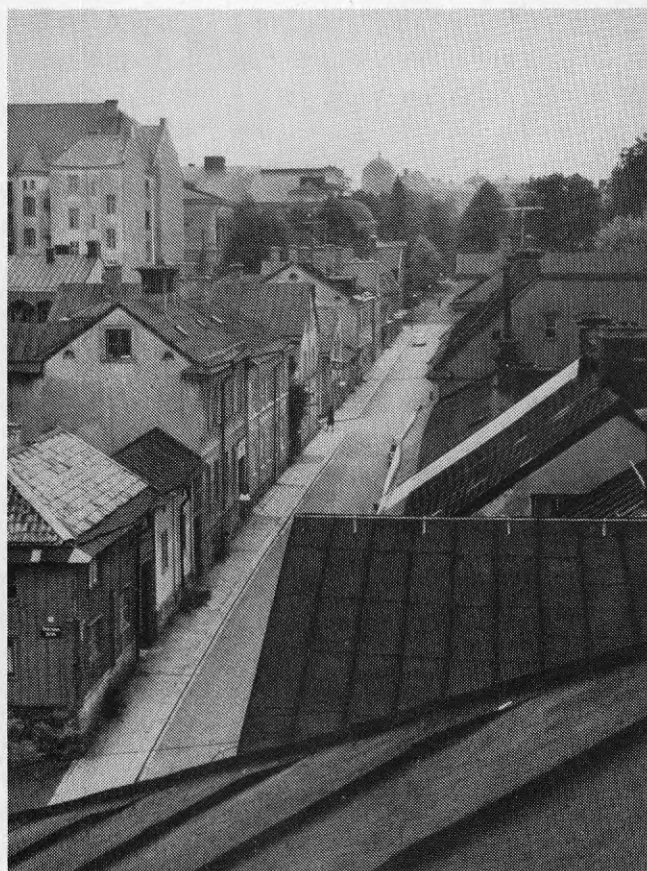

Uppsalas centrala delar

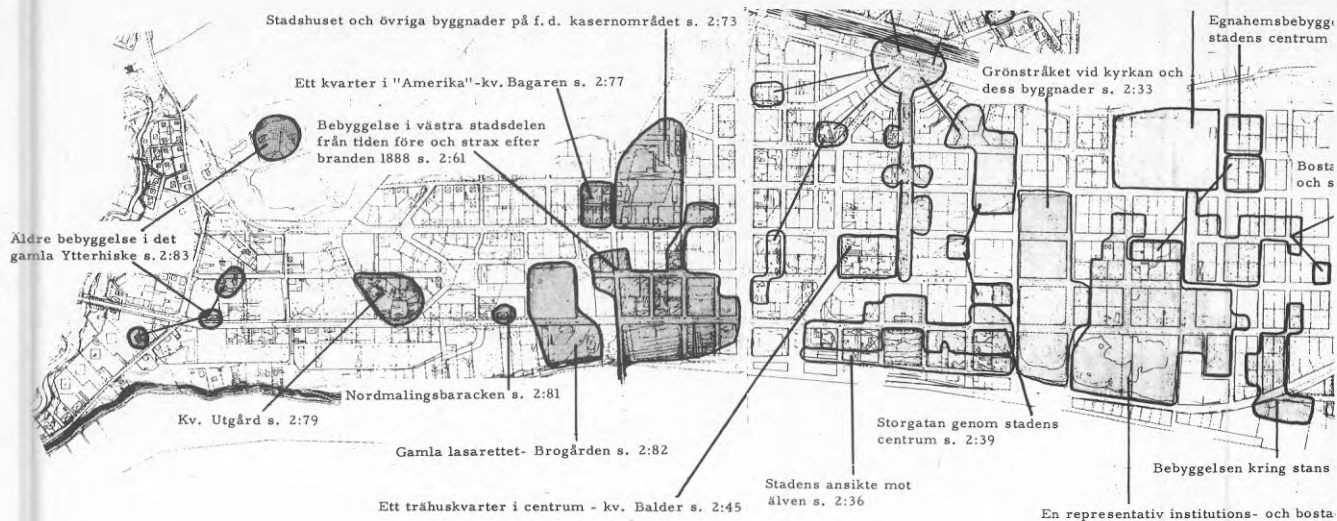
Bilaga till *Stadsbildens framtid*. Om konstruktiv och historiskt värdefull bebyggelse i Uppsala.

Kartan visar byggnadsbeståndet i början av 1964.

■ B ■ K1 ■ K2 ■ M
Byggnadsminnen Övriga hus Värdefulla hus Miljöhus

Debatt och lugnare nybyggnadstakt

Parallellt med inventeringsarbetet pågick under sjuttioalet debatten om stadsmiljö och centrumsanering. I Umeå handlade det fortfarande om Kyrkbron och dess konsekvenser för kulturmiljöns framtid. Teaterhuset i kvarteret Idun var ännu inte byggt och Moritzka gården stod kvar.

Inte i någon av dessa frågor hade bevarandeförespråkarna någon avgörande framgång. Kyrkbron byggdes så småningom. Moritzka gården flyttades för ett nytt bibliotek och kulturhus utan teater. Teatern byggdes i ett angränsande kvarter. År 1979 revs de flesta husen i kvarteret Balder (bilden ovan). Men debatterna, som i vissa fall drog ut under decennier, var viktiga för kulturminnesvården genom att samla intresse och visa på den opinion som fanns för bevarande.

Under det internationella byggnadsvårdsåret 1975 blev denna opinion särskilt tydlig. Att kulturminnesvård nu var en miljöfråga som intresserade många, och inte en fråga om att bevara enstaka hus för några specialintresserade, erkändes nu allmänt i officiella sammanhang. På grund av det minskande exploateringsstrycket i städernas centrala delar under 1970-talet

Kartsammanställning av värdefulla miljöer i Umeå 1974.

Mitt i centrum hade av olika anledningar ett orört kvarter med trähus, byggda mellan 1890- och 1920-talet, blivit kvar, kvarteret Balder. Enligt bevarandeförslaget från år 1974 visade kvarteret en provkarta på de olika stilar som varit moderna under perioden. Delar av arkitektkåren och många arkitektelever var under 1970-talet aktiva i bevarandefrågor och tog initiativ till egna utredningar.⁴⁸ I kvarteret Balder i Umeå gjordes en sådan utredning år 1973, som presenterades på en konferens om byggnadsvård påföljande år. Senare ställdes den ut på det relativt nya arkitekturmuseet i Stockholm. Foto: Västerbottens museum.

Länsstyrelsen Västerbottens län

Ammarnäs Kulturhistorisk utredning

meddelande **4** ◦ 1982

När riksantikvarieämbetet och statens planverk år 1978 gick ut med en uppmaning till länsstyrelser och kommuner att upprätta program för kulturminnesvård baserade på befintligt kunskapsunderlag var Västerbottens län dåligt rustat. De pengar som kom från civildepartementet för att upprätta regionala kulturminnesvårdsprogram lades i stället på två regionala utredningar om Vindelälven och fjällbygderna. "Vi satsade på dessa eftersom det inte fanns inventeringar. Vi tyckte det vara bättre att ha ett underlagsmaterial innan vi skrev program."⁴⁹ Bägge dessa utredningar gav underlag för vård och lagskydd. För Vindelälven upprättades en markanvändningsplan.

minskade också de öppna intressemötena. I Umeå revs endast ett fåtal hus under tioårsperioden 1974—1984.

Länsantikvarier och formaliserad kulturminnesvård

Ute i länet fortsatte Västerbottens museum år 1974 med en inventering i Lycksele kommun. Kulturminnesvården hade hittills inte varit formellt integrerad i samhällsplaneringen, bortsett från arbetet med den fysiska riksplaneringen. Men år 1976 genomfördes en reform av kulturminnesvårdens organisation. Länsantikvartjänster inrättades vid länsstyrelsernas planeringsavdelningar som varit sektoriellt indelade sedan år 1971. Därigenom kom tyngdpunkten för kulturminnesvårdens myndighetsuppgifter att flyttas i riktning mot de statliga länsstyrelserna från den sedan länge väletablerade länsmuseumorganisationen.

I Umeå blev antikvarien vid länsmuseum Karin Eriksson utnämnd till länsantikvarie. För en tid hotade länsmuseumens livliga kritik av omorganisationen att besannas i Umeå. Man hade hävdade att reformen skulle innebära en splittring mellan kulturminnesvård och museiarbete. Kritiken hade resulterat i ett modifierat förslag som betonat vikten av samarbete mellan länsantikvarier och länsmuseum. Länsantikvarierna, som i de allra flesta fall var ensamma handläggande tjänstemän inom sitt område, blev i hög grad beroende av länsmuseumens tjänster.⁵⁰ Under perioden 1976—1980 producerade inte Västerbottens museum mer än två inventeringar trots att det inte saknades beställningar. Länsantikvarien kom alltså under en tid att stå utan nödvändigt underlagsmaterial.

Först år 1980 kom Västerbottens museum i gång med att inventera och skriva inventeringsrapporter. Fram till i maj 1989 hade man publicerat 10

inventeringar, sex var under tryckning och sex inventeringar pågick. Hittills har man bara gjort ett kulturminnesvårdsprogram klart, men Karin Eriksson menar att det i praktiken inte är så stor skillnad på ett program och en publicerad inventering. Det är i stället kvaliteten på utredningen som är avgörande och självklart också hur materialet förankras i politiska beslut.

Översiktsplan med bevarande av stadsmiljön

Kommunstyrelsen beslutade år 1977 att anta bevaringsförslaget för den del som gällde centrumfyrkanten med vissa modifikationer. Underlaget till detta beslut hade tagits fram av en tjänstemannagrupp inom kommunen, som sammanvägde olika intressen till ett politiskt möjligt bevarandeförslag.

År 1980 påbörjades arbetet med en översiktsplan för centrala staden, som skulle ersätta den gamla dispositionsplanen. Det var nu få som ifrågasatte vikten av bevarande, åtminstone på ett allmänt plan. Ett avsnitt som i allt väsentligt byggde på inventeringen från år 1974 inarbetades. I sidor räknat var bevarandekapitlet nu den mest omfattande delen av översiktsplanen och ägnades stor uppmärksamhet. I remissomgången deltog länsantikvarien, två yttranden gavs från länsmuseum, och kulturnämnden samt den lokala föreningen för byggnadsvård inkom bägge med var sin utförlig skrivelse. Även länsarkitekten ägnade bevarandefrågorna stort utrymme i sitt yttrande.

Översiktsplanen antogs år 1984.⁵¹ Vid sidan av bevarandeförslaget fanns i avsnittet om boende och boendemiljö ett kapitel om stadsbilden. Det hade underrubriken "Riktlinjer för stadsbildens bevarande". Där gjordes en analys av stadens karakteristiska drag, som var betydligt mer ingående än i den gamla dispositionsplanen. Med hänvisning till detta beslutade kommunfullmäktige "att bebyggelsens karaktär och skala samt stadsbildens utseende i Centrala stan bevaras så långt möjligt och att vid nybebyggelse anpassning sker till byggnadstraditionen".⁵² Byggnadsnämnden fick dessutom i uppdrag att upprätta stadsmiljöprogram för de områden som omfattades av bevarandeförslaget.

Det verkar som att en betydelsefull positiv attitydförändring till bevarande och kulturminnesvård ägde rum under de tolv år som förflöt mellan dispositionsplanen år 1972 och översiktsplanen år 1984. Bevarandefrågan var nu en central och accepterad fråga i planeringen. Även i övriga delar av planen visade man stort intresse för stadsbildsfrågor och den befintliga bebyggelsens karaktär.

Det fanns emellertid även negativa sidor för kulturminnesvården i 1984 års översiktsplan. Bevarandeförslaget innebar att urvalet inskränktes i förhållande till 1974 års inventering. Från kulturnämndens sida menade man att urvalet redan i den inventeringen hade varit att betrakta som ett minimiförslag.⁵³ Utgångspunkten hade då varit omsorgen om den historiska kontinuiteten i stadsmiljön snarare än en koncentration på enstaka byggnader; men länsantikvarien, länsmuseum och kulturnämnden framhöll nu att urvalet trots detta skett efter mycket stränga kriterier. De ville öka översiktsplanens ambitionsnivå ytterligare vad gällde miljömässiga aspekter på stadsmiljön.

Båvern 1, Storgatan 68
Bostadshus och uthus, nu med glas-
mästeri. Byggnadslov 1907 för Lars
Johansson. Ritning av C A Sandström.
Förslängt utmed Påskan 1923 och
1937.
Vinkelbyggnad. Byggnadsgrup-
pen vid gatan. Högre ända vid
tomtgränsen. Fronten mot Båvern
6. Stensöckel, trästomme, gulgrå
locklistpanel, röda fönsterbågar. Sa-
deltak täckt med papp eller plåt.
Gården öppen mot Storgatan. Gräs-
yta med buskar, parkering samt
häckar.
Klass II

Båvern 2, Storgatan 70/Häradshöv-
dingegatan 5
Byggnad nr 1: vid Häradshövdingega-
tan.

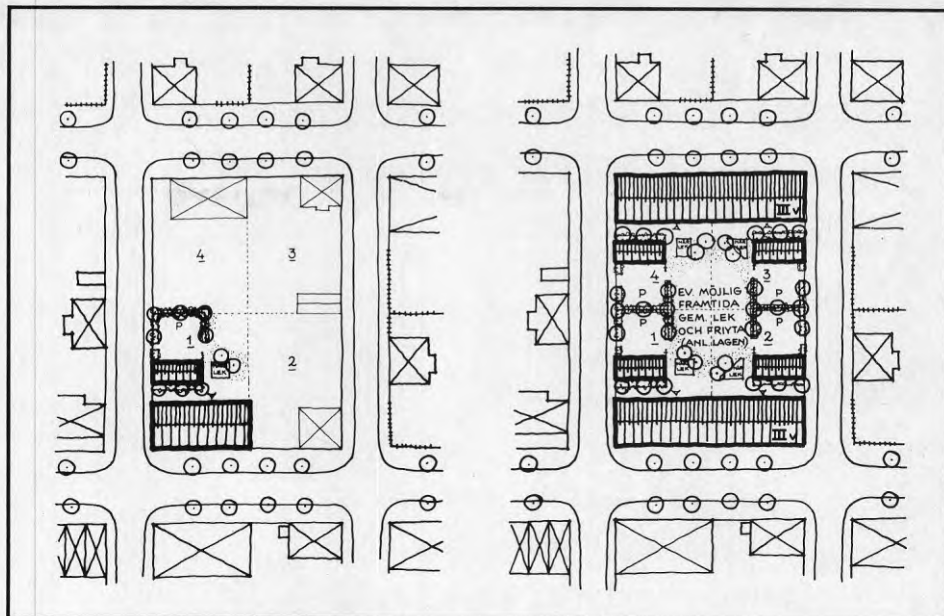
Bostadshus med café. Byggnadslov
1903 för byggmästare O A Johanson.
Ritning av And. Eriksson.
Vinkelbyggnad, bostadshuset vid gatan,
uthusdelen vid gatan. Högre ända vid
tomtgränsen. 1
vån med ullandsvägning, frontespis
mot gatan. Stensöckel, trästomme.
Beige, liggande fasadpanel. Ur-
sprungliga fönster, röda bågar. Pro-
filerade fönsteröverskycken. Utskjutande
saddeltak med synliga sparränder.
Täckt med plåt.

Byggnad nr 2: vid Storgatan
Bostadshus med butik. Byggnadslov
1908 för byggmästare O A Johanson.
Ritning saknas. Kärnan utgörs av ett
timmerhus som flyttats från ytterhis-
ke.
2 vån, fronten mot gatan. Fasader-
na. Inga utskjutningar på gatusider-
na. Stensöckel, trästomme (helt
eller delvis av timmer). Liggande fas-
spontpanel, blå med vita snickeride-
taljer. Utskjutande sadeltak med syn-
liga sparränder. Täckt med plåt.
Liten trädgård med enstaka stora
träd.
Klass II

I Umeå trycktes bevarandeförslaget från år 1974 om i fem upplagor. I dessa nya upplagor korsade man över de byggnader som rivits. Fram till år 1981 hade femton av ungefär 160 hus fått korsas över.

I de västra och östra delarna av centrala staden sattes ett generell exploateringsplan som skulle innebära större hus än de som redan stod där. Byggnadssättet skulle också enligt översiktsplanens illustration bli annorlunda med långa sammanbyggda längor i gatugränsen, i stället för de idag fristående husen i stora trädgårdar.⁵⁶ Länsarkitekten ifrågasatte denna generella riktlinje, och länsantikvarien frågade sig "Blir några miljövärden kvar?"⁵⁷

Tv. Exempel på exploatering. Th. "Samma kvarter men fullbyggt enligt översiktsplanens anvisningar [...] Med staket av gängse unemodell och 1 m höga—med buskar och björkar i rader, upprätthålls den gamla karaktäristiska stadsbilden i Umeå med buskar, björkar och staket både mot gatan, i tomtgränser och kring parkeringsplatser."⁵⁵

UMEÅ

ÖVERSIKTSPLAN FÖR CENTRALA STAN

1984

PERSPEKTIV MOT ÅR 2000

DEL 2

ANTAGEN AV KOMMUNFULLMÄKTIGE 1984-09-17

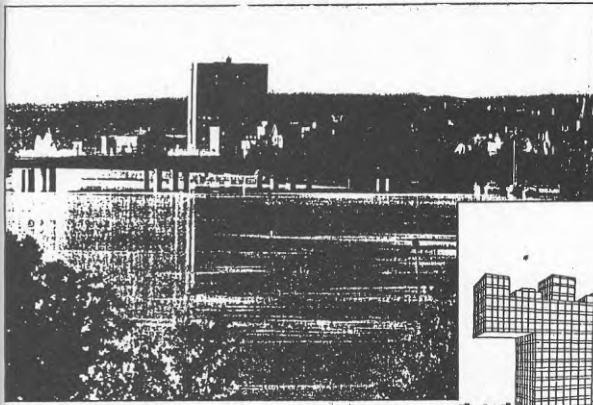
Kulturminnesvårdens inriktning mot samlade miljöer vändes i översiktsplanen delvis mot bevarandebeståndet. Nästan inga hus utanför samlade områden redovisades i bevarandeförslaget. Både den lokala föreningen för byggnadskultur och länsarkitekten menade att ambitionen måste vara att bevara både samlade miljöer och enskilda hus.⁵⁴ Tjugo- och trettiotalens karaktäristiska och vanliga tvåfamiljshus i trä fanns i översiktsplanen bara representerade i några enskilda kvarter. Övriga hus från denna tid hotades av översiktsplanens exploateringsnorm för östra och västra delarna av centrala staden.

Skräddarsy planerna efter befintlig bebyggelse. Höj inte byggrätterna generellt. Anpassa trafiklösningarna till den befintliga bebyggelsen. Ange inte för hög våningshöjd som karaktäristik på den befintliga bebyggelsen. Bevara resterna av trästaden i centrum. Kraven känns igen från museets remissvar på dispositionsplanen år 1971! Det var också några av de synpunkter som bevarandeförespråkarna lämnade inför översiktsplanen år 1984.

På det hela taget måste man nog trots allt betrakta översiktsplanen från 1984 som ett uttryck för en positiv inställning till de värden som kulturminnesvården ville hävda: man hade antagit bevarandeförslaget och beslutat att ta hänsyn till stadens karaktär. De negativa sidorna var mindre framträdande, men skulle komma att visa sig längre fram.

Ett steg fram och...?

Efter år 1984 har exploateringsstrycket i Umeå återigen ökat, liksom på många andra håll i landet. Den positiva inställning till kulturminnesvården, som kunde märkas bl.a. i översiktsplanen från 1984, verkar nu svänga åt andra hållet igen. Tydligast manifesterades detta år 1988 i planer på ett ca 20 våningar högt storhotell i centrala Umeå. Ett höghus skulle ge det lilla stadspartiet en helt ny gestalt och Umeå en förändrad karaktär. Från

"Thulehuset har tillfört lika lite till Björkarnas stad som Höjorgsskraporna har förbättrat Norrlands Venedig."

På besök hemma i Umeå under julhelgen läser vi ett höghus-slagan även drabbat Umeå. Tyvärr verkar diskussionen i Umeå föras efter samma linjer här som i Stockholm för några år sedan. I stället för en bred genomgång av hur Umeås karaktär kan påverkas och hur staden kan förbättras har den stora frägan blivit utseendet på ett höghushotellis fasader. Därför detta inlägg.

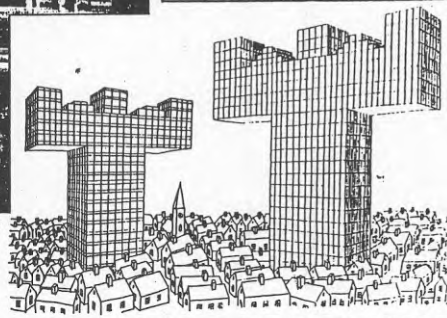
Det är inte ett höghus eventuella sköhet som avgör om det bör byggas eller inte. Lika lite

UMEÅ

Förort till Los Angeles eller Norrlands huvudstad?

Det är bra att Umeås politiker ser framåt och i höghusdebatten inte nöjer sig med ett enbart sådant som en äldre byggnadsradition. Men för att kunna göra anspråk på titeln Norrlands huvudstad krävs mer än ett harmoniskt av i ex Malmö eller Västerås, som nu bygger var sin liten skrapa med hotell.

Höghusdebatten riktar sig förvånande viktigt stadsbyggnadsfrågor till en fråga om lycke och smak, istället lasta positioner som följd. Diskussionen bör handla om mer handfasta frågor än om hotellet blir vackert eller ej. Det skriver de två arkitekterna TORBJÖRN EKINARSSON och JERKER SÖDERLIND, uppteckna i Umeå men verksamma i Stockholm.

Höga hus kan visa framåtanda – men påverkar också omgivningen.

● De höga husen ökar koncentrationen av trafik och parkering inne i stadsdelarna.
● Höga hus isolerar sina inbyggare från varandra. Möjligheten kan ses som en "langan eller den stad som flytt" – en kompensering för de innerstadslagen som verken SAS, VF eller V&K fick. SAS försöker med hjälp av en så kallad "street ma-

Umeå innerstad var ett av de objekt som utpekats som riksintresse, först i den fysiska riksplaneringen och senare enligt naturresurslagen.⁵⁸

Det nya höghuset skulle placeras mitt i en av de få miljöerna med sammanhängande äldre bebyggelse som fanns kvar i Umeå innerstad. I översiktsplanen hade kommunen bestämt att stadens skala och karaktär skulle bevaras, och att detta område, som benämndes "stadens ansikte mot älven", utgjorde ett av de viktigaste inslagen.⁵⁹ Bilden: En av hundratals debattartiklar för och emot höghusbygget.

Stadens ansikte mot älven år 1916 taget öster om den plats där höghuset skall ligga. Foto: Västerbottens museum.

ledande politikerhåll gjordes det tidigt klart att man var principiellt positivt inställd till ett höghus i centrum.

För kulturminnesvården är bilden är likväl inte entydigt negativ. Förslaget till höghus har följts av massiv debatt och opinionsbildning, och diskussionen kan föras på en helt annan nivå nu än t.ex. i debatten om kyrkbron 20 år tidigare. Kulturminnesvården har också en bättre makt-position: man har en formell roll i handläggningen; gamla bevarandebeslut ligger i bakgrunden; anpassning till stadsbild och miljö är en självklar utgångspunkt, även om *vad* som skall anses vara anpassning kan tolkas olika.

II. Kulturminnesvård i Kristinehamn

Bevarandefrågan i Kristinehamn

Konstnären Bengt Olson, Paris, väckte mitt intresse för staden som hembygd. Men inte förrän jag läste Bo Åkermarks kraftfulla artikel "Kors i Kristinehamn! Endera dan så river dom hela stan" i DN 23 november 1980 blev jag på det klara med vad som hänt och höll på att hända med Kristinehamn.

I Nya Kristinehamns-Posten skrev så Bengt Olson om hur vi kristinehamnare höll på att bli historielösa. Han hoppades att politikerna skulle tänka om, våra tjugo år gamla utredningar var inte aktuella och besluten borde omprövas.

Dessa artiklar föranledde Kristinehamns arbetarkommun att inbjuda allmänheten till ett offentligt möte 3 mars 1981. Jag gick dit. Jag lyssnade. Jag begärde ordet. På darrande ben stod jag i Folkets Hus och läste innan till vad jag under kvällen skrivit...

[...]

K A Karlssons [ledande kommunpolitiker. Vår anm.] svar på detta mitt första inlägg i bevarandebatten fick mig att inse att med detta inte sista ordet fick vara sagt. Hälsar man allmänheten välkommen till ett möte om vår innerstad måste ju även avvikande åsikter bemötas med respekt och inte på ett nedlåtande sätt.⁶⁰

Så skriver Kerstin Stenberg, lärare vid Källgårdsskolorna och en av initiativtagarna till Föreningen för byggnadskultur i Kristinehamn. Året var 1981. Många kristinehamnsbor hade då tröttnat på de många rivningstomterna i centrum. Den tändande gnistan, projektet som utlöste opinionen, var rivningen av Källgårdsskolorna. Kerstin Stenbergs upplevelser på arbetarekommunens möte fick henna att ta initiativ till en ny offentlig paneldebatt om innerstadens framtid och bevarandefrågorna. Därefter kontaktades Lars Ågren, ordförande i Svenska föreningen för byggnadsvård, och på ett möte talade han under rubriken "Är historiska byggnader en tillgång i en modern stadsplan?" Efter mötet, som liksom paneldebatten samlat talrika åhörare, gjordes ett upprop om att bilda en lokalavdelning. På hösten samma år som rivningen av Källgårdsskolorna annonserats organiserade sig således opinionen i Kristinehamn, följande år förlades riksföreningens årsmöte dit och nu hade ett aktivt opinionsarbete börjat och fått sin form:

När man läser föreningens verksamhetsberättelser slås man av hur aktiv den har varit, ibland lite utanför programmet. Kristinehamn har hamnat i TV, radio och rikspressen många gånger, vilket väl får betraktas som positivt, även om massmedia inte alltid varit imponerade av den vishet varmed kommunen styres. Mängder av papper har producerats, som kanske inte lett till av föreningen önskade beslut, men som på sikt påverkat

opinionen. Allmänheten ser med andra ögon på en del företeelser än man skulle gjort utan föreningens arbete.⁶¹

Under två års tid lyckades man skapa opinion, genom att aktivera enskilda, föreningar och olika institutioner mot rivningen av Källgårds-skolorna. Framgången uteblev i just denna fråga, men ändå har arbetet inte varit förgäves. Andra byggnader har räddats, några genom uppskjutna rivningsbeslut, andra genom aktiva bevarandeåtgärder. Dessutom fick det växande opinionstrycket kommunen att avsätta 200.000 kr till upprättandet av ett kulturminnesvårdsprogram för Kristinehamns kommun. Det var den 22 augusti 1983 samtidigt med beslutet om att riva av Källgårds-skolorna.

Jämfört med Umeå har utvecklingen i Kristinehamn således tagit en helt annan vändning. I Umeå väcktes opinionen redan i och med stridsfrågorna kring Moritzka gården och Kyrkbron i början på 1960-talet. Där resulterade läns museets enträgna arbete och ett tilltagande stöd av byggnadsnämnden i en bevarandeplan redan år 1974. Tre år senare blev den del av planen som gällde centrumfyrkanten antagen i kommunfullmäktige. År 1984 innehöll översiktsplanen flera utförliga och långtgående avsnitt om bevarande och hänsyn till den äldre bebyggelsen.

Allt detta saknade Kristinehamn! Ändå finns uppenbara likheter i bakgrunden. Städernas första generalplaner härrör från samma tid och bägge innebar stora rivningar i centrum. Trots det har bevarandefrågan utvecklats helt olika.

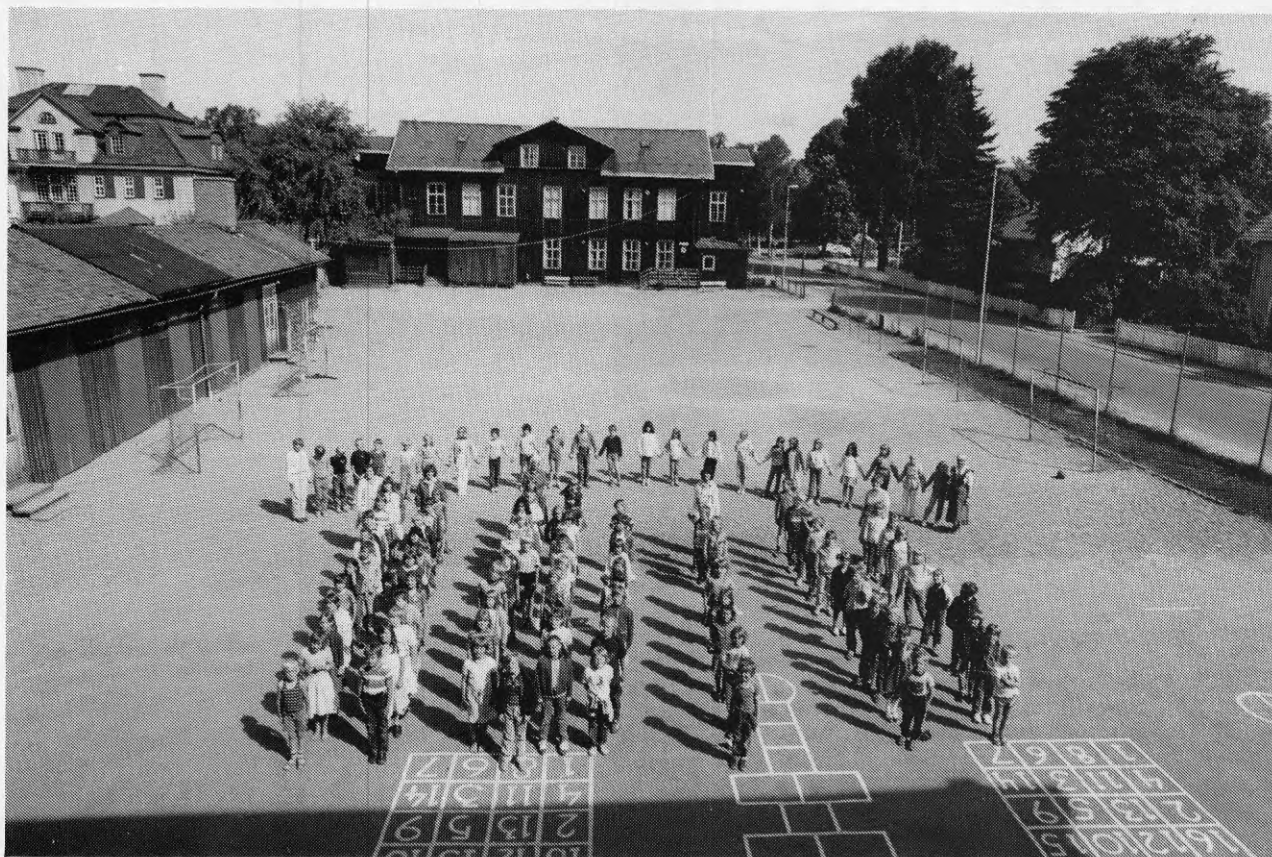
I Kristinehamn hade man redan år 1944 beslutat att påbörja en generalplaneutredning. För planarbetet, som pågick i tio år, engagerades Eglers Stadsplanebyrå från Stockholm. Förslaget antogs av kommunfullmäktige år 1960. Mellan åren 1940 och 1960 hade Kristinehamns befolkning fördubblats. Generalplanen byggde trots detta på en försiktig beräkning av den fortsatta befolkningsutvecklingen, som Lis Hogdal och Eva Lampel skrev i en debattbok:

Kristinehamns generalplan från år 1961 möjliggjorde visserligen en total sanering av centrum men den underströk inte den absoluta nödvändigheten av cityomvandling. Planen omarbetades då för att mer entydigt motsvara de kommunalpolitiska syftena.⁶²

Den nya planen utarbetades inom kommunen. Den antogs år 1963 och gav uttryck för en helt annan utvecklingsoptimism. Där förutsattes en fortsättning av den starka befolkningsutvecklingen, dvs. nästan en fördubbling av antalet invånare fram till år 1975. Det långdragna generalplanearbetet var därmed överspelat.

Den fortsatta utvecklingen präglades framför allt av politiska beslut om markinköp och rivningar. Kommunen, som hade socialdemokratisk majoritet från 50-talets mitt till 1973, beslöt att i stort sett ensam stå för markförvärven för att genomföra centrumsaneringen. Man var beredd att acceptera de stora kostnader detta under lång tid förde med sig i räntor m.m. För att minska kostnaderna för underhåll, revs de gamla husen så snart deras skick inte längre var acceptabelt.

Liksom i så många andra svenska städer kom de optimistiska 60-talsprognoserna på skam. Befolkningstillväxten stagnerade och den faktiska utvecklingen blev sådan att kommunen som helhet gick tillbaka under de kommande 15 åren. Endast punktvisa nybyggen kom till stånd. Inom de

*De numera rivna Källgårds-
skolorna. Sista skoldagen 8
juni 1982. 105 elever och 5
lärare på skolgården. Foto:
Mats Holmstrand.*

saneringsområden som utpekades i planen kom det inte att byggas några bostäder förrän under 1980-talet. Den ursprungliga generalplaneutredningens beräkning, att den under 1950-talet befintliga butiksytan skulle komma att räcka till, har senare visat sig vara riktig.⁶³ Kristinehamns centrum har med tiden kommit att domineras av rivningstomter.

Mot denna bakgrund och denna situation skall vi förstå arbetet med kulturminnesvårdsprogrammet! Varje stad har sina unika villkor: sin näringslivshistoria, sina politiker och tjänstemän, sin stadsförnyelsehistoria, sin demokratiska historia ... Vi har redogjort för hur kulturminnesvården i Umeå successivt fick ett närmare förhållande till samhällsplaneringen, och vi har låtit denna bild stå i kontrast till utvecklingen i Kristinehamn, tecknad i grova drag. Uppgiften i Kristinehamn, med sitt sargade centrum, sin otidsenliga generalplan, sin rivningstradition och sitt genuina ointresse för "det gamla", var kanske först och främst *att ändra kurs!* Hur skulle man nå detta mål genom ett kulturminnesvårdsprogram?

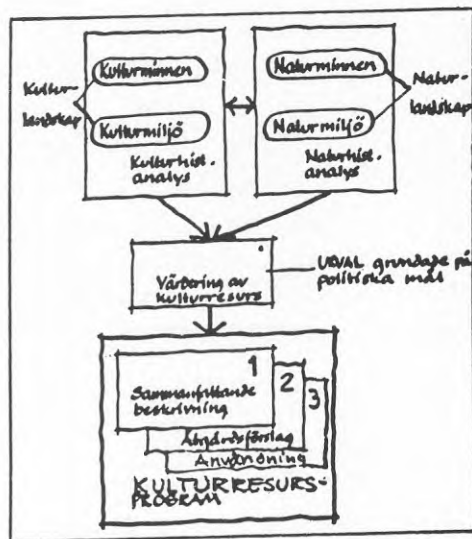
Kulturminnesvårdsprogram för Kristinehamn

Uppdraget

Stadsarkitekten sammanfattade programarbetets målsättning i sju punkter:

- 1.1. Kulturminnesvårdsprogrammet skall vara kommundäckande. Dock skall den kunna ha en differentierad ambitionsnivå inom olika geografiska områden.
- 1.2. Programmet skall behandla både sammanhållna miljöer och enstaka objekt.
- 1.3. Fornminnen medtas i programmet.
- 1.4. Programmet upprättas i samarbete med olika intressegrupper.
- 1.5. Kulturminnesvårdsprogrammet skall vara planerande och ge underlag för kommunala beslut. Juridik, ekonomi och teknik inarbetas i förslaget.
- 1.6. Programmet bör vara en del i en blivande översiktsplan enligt PBL. Även för bostadsförsörjningsplanen har programmet ett värde.
- 1.7. Programmet skall göra ägarna till byggnader och mark medvetna om miljövärdena de innehar. Dessutom kan upplysningarna om dessa miljövärden vara befrämjande för turism, friluftsliv och skolundervisning.⁶⁴

Våren år 1985 fick arkitekt Conny Jerkbrant, EFEM arkitektkontor i Göteborg, uppgiften att organisera arbetet med kulturminnesvårdsprogrammet. En projektgrupp underställdes planutskottet enligt nedanstående organisationsmodell och hade sitt första möte i maj 1985. Antikvarien Lotta Särnbratt kompletterade gruppen för att medverka i fältarbetet.

Schematisk framställning av planeringsprocessens olika steg. Kristinehamns kommun (1987), del 2, förord.

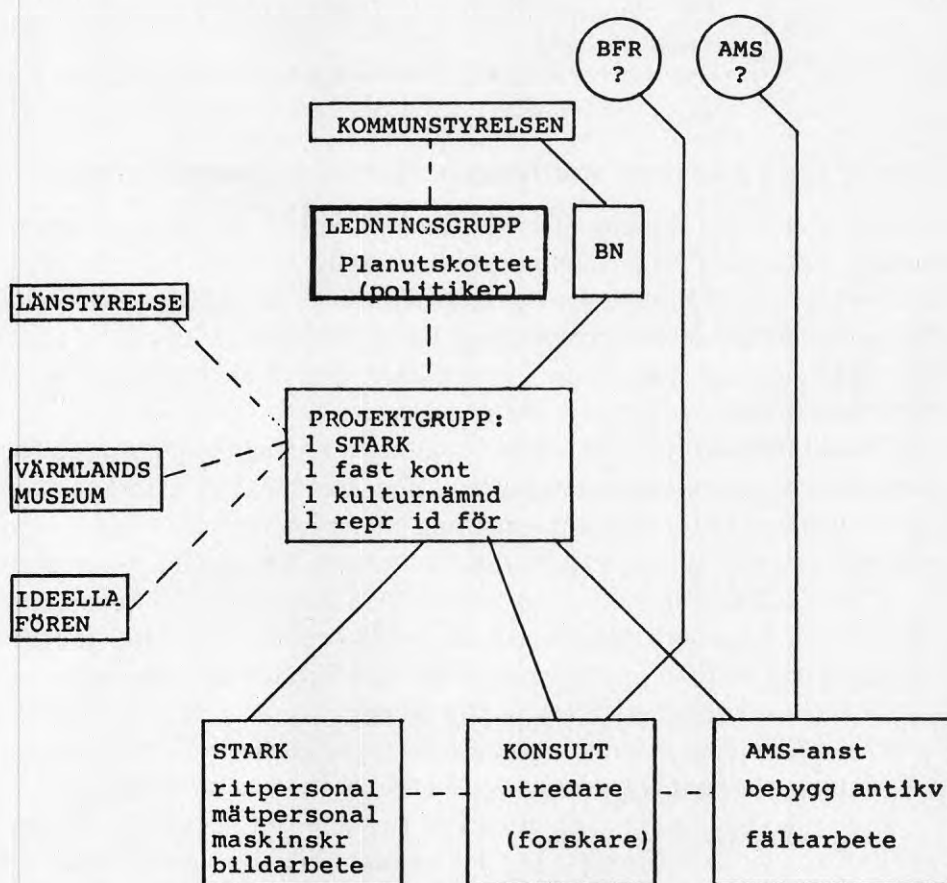
Utredningen

Arbetet utgick ifrån det kulturhistoriska inventeringsmaterial som redan fanns i kommunen. Landsbygden hade inventerats år 1973 av Värmlands Museum och i Kristinehamns stad hade Nordiska Museet gjort en selektiv byggnadsinventering år 1959. Många av de byggnader som tagits

med hade senare rivits. Utöver dessa inventeringar fanns några länsvisa kategoriinventeringar bl.a. av prästgårdar och industriminnen.⁶⁵ Utifrån dessa förutsättningar formulerade utredarna uppgiften i tre punkter. För det första skulle Kristinehamns stads bebyggelse inventeras både med inriktning på objekt och helhetsmiljöer. För det andra skulle man följa upp landsbygdsinventeringen från år 1973 för att aktualisera denna, beakta helhetsmiljöer och koppla det till en naturhistorisk analys. Den tredje punkten handlade om att förankra kulturre-sursfrågorna, syftet var att:

genom stormöten, utställningar, skrifter m.m. få fastighetsägare, berörda beslutsfattare och allmänhet uppmärksamma på det vi vill kalla *kulturre-sursfrågor* (byggnadsvård, underhåll, materialval m.m. för befintlig bebyggelse, förvaltning av kulturlandskapets skilda kvalitéer osv).⁶⁶

Översiktlig presentation av arbetet med kulturre-sursprogrammet i Kristinehamn.

Inventeringsarbetet utfördes på sedvanligt sätt och resulterade i en mängd dokumentationsmaterial. Genom att arbetet sköts via ett arkitektkontor har man kunnat få hjälp med kartarbete, utställningsmaterial med mera av praktikanter från kontoret.

Projektgruppen bestod, förutom utredarna, av stadsarkitekten, kulturchefen, fastighetschefen och en representant för Föreningen för byggnadskultur. Länsantikvarien och läns museets representanter hade en stående inbjudan till gruppens möten. De hade inte tid att komma på dessa men informerades fortlöpande om arbetet i projektgruppen genom protokollsanteckningar.⁶⁷ Under arbetets gång hölls även flera politikermöten.

Parallellt med inventeringsarbetet studerade utredarna de aktuella problemen i kommunen. Bland annat diskuterades vid den här tiden flera rivningar i Kristinehamns centrum. Efter hand samlade utredarna dessa för

kulturminnesvårdsarbetet viktiga ärenden under namnet "cityakuten". De flesta av dess utgjordes av fastigheter som kommunen köpt in för att kunna riva husen. Frågorna togs upp till diskussion med berörda parter och i projektgruppen. I samband med detta skissade utredarna även på alternativa förslag och lösningar.

Man beslöt att dela in kulturresursprogrammet i tre delrapporter:

- Del 1. Kulturhistorisk beskrivning "Sevärt, värt att vårda" (ca 250 sidor). Riktat sig till alla kommuninvånare.
- Del 2. Kulturresursanalys "Besluta/Åtgärda" (ca 80 + 30 sidor). Vänder sig till olika beslutsfattare och övriga intresserade.
- Del 3. Användningsbeskrivning "Hur använder vi kulturresurserna?" (ca 275 sidor). Kulturresursdata och hjälpmedel vid ärendebehandling.⁶⁸

Hösten 1987 lades preliminära upplagor av del 1 och 2 fram. Först under hösten 1989 återupptogs arbetet med att färdigställa arbetet. Fördröjningen berodde på den politiska inställningen till frågan.

Forskningsprojektets anknytning till utredningsuppdraget

Redan på ett tidigt stadium diskuterades möjligheten att utföra en metodstudie i anslutning till programarbetet med hjälp av ett anslag från byggforskningsrådet. Bakom detta låg dels stadsarkitektens kritiska inställning till de kulturminnesvårdsprogram han kände till, dels vår uppfattning om värdet av en sådan anknytning — möjligheten att få djup kunskap om ett fall och en plats.

Genom forskningsprojektet har vissa frågor kunnat fördjupas, och forskarna har fungerat som referensgrupp. I ett område, Inre Hamnen, gjordes en gemensam fördjupad inventering, och bevarandefrågor följdes upp genom kontakter med byggherrar, konsulter och kommunala tjänstemän. Studier av lånebestämmelser och om BS § 38 som styrmedel kom att användas som underlag i utredningen, de distribuerades även bland kommunala tjänstemän. Från de pågående studierna inom forskningsprojektet av kulturminnesvårdsprogram från andra platser i landet kunde ett material sammanställas. I samband med detta arbete anordnades även en studieresa till Alingsås där politiker och tjänstemän från Kristinehamn deltog.

Även om vissa begränsade avsnitt av forskningsprojektets "rapporter" således kunnat användas direkt i kulturminnesvårdsprogrammet är det dock viktigt att påpeka att projektet och utredningen var skilda från varandra och styrdes av olika förutsättningar. Det var aldrig avsikten att utredningsuppdraget i Kristinehamn skulle utföras som en tillämpning av forskningsresultat eller som en försöksverksamhet. Däremot har de olika delarna ömsesidigt kunnat utnyttja och påverka varandra.

Förutsättningar och avsikter

Förutsättningarna för utredningsuppdraget var kort sammanfattat två; dels kommunens konsekvent drivna rivnings- och förnyelsepolitik i centrala Kristinehamn, dels en växande bevarandeopinion företrädd av en kunnig och kraftfullt arbetande ideell förening.

Bebyggelseinventeringen i Kristinehamn utfördes av antikvarien. Det gjordes i två steg, först en översiktlig orienterande inventering, därefter

När utredningen i Kristinehamn tog sin början hade nyligen en ny turistkarta tryckts. Flera gamla hus som ännu stod kvar hade utelämnats — på kartan var de redan rivna!

Generalplanen från 1963 gällde fortfarande, och detaljplaner med rivningsriktning var nyligen fastställda eller under arbete. Nästan precis ett år tidigare hade Källgårdsskolorna rivits. Den följande planeringen av centrum, med bl.a. projektering av ett nytt Folkets Hus och utbyggnad av gymnasieskolan, visade inte på någon synligt förändrad politik i bevarandefrågan.

Teckning av det på kartan rivna Landahuset: Mats Rådberg.

mer noggrant. Centrum och vissa andra områden totalinventerades medan andra nyare områden i staden inventerades selektivt. På landsbygden arbetade utredaren och antikvarien tillsammans: Man nöjde sig med att komplettera och aktualisera den befintliga inventeringen från 1973 med speciell uppmärksamhet riktad mot miljöer och kulturlandskap. I det arbetet användes förutom gamla lantmäterikartor även flygfotobilder som underlag. I en separat BFR-finansierad studie utvecklades praktiska metoder för detta. En speciell styrka fanns i utredarens bakgrund inom naturvård och ekologisk planering.⁶⁹ Naturvårdsaspekterna kom därför på ett naturligt sätt in i arbetet.

Det finns tre avsikter i programarbetet som utredaren gärna betonar. Den första är att göra de praktiska lösningarna på bevarande- och byggnadsvårdsproblem synliga; det räcker inte med att peka på *vad* som skall göras och vad som är värdefullt, utan också visa *hur* det skall göras och att det är praktiskt genomförbart.

Den andra, som är förknippad med den förra, är att ge praktiska exempel, peka på problem och samtidigt stimulera till diskussion om möjliga lösningar.

Den tredje är öppenhet i arbetet. Man har velat få kristinehamnarna att delta och därför på olika sätt sökt stöd i opinionen. Medlen har varit stormöten, presskontakter, utställning, enkäter och samarbete med föreningar, museer m.fl. I åtgärdsprogrammet föreslås även hur deltagandet kan utvecklas genom ett program för utbildning och information. I en bilaga utvecklade forskaren Einar Hansson tankar om ett utbildningsprogram som byggde på stadsstudietraditionen ("Gatan som klassrum", "Gräv där du står").⁷⁰ Ytterligare ett led i öppenheten var att inrätta ett kontor mitt inne Kristinehamn. Genom lokalpress och stormöten inbjöds kommuninvånarna att lämna synpunkter eller fråga om arbetet.

Utredaren markerade sin inställning i bevarandefrågan genom att ändra ordet kulturminnesvårdsprogram till kulturresursprogram. Den konkreta avsikten med detta var att undvika den i hans mening besvärliga etiketten

minnesvård, men framförallt att rikta uppmärksamheten mot det framtidsinriktade i arbetet. Redan på ett tidigt stadium stod det klart att arbetet måste inriktas på att förankra bevarandefrågan på lång sikt. Några möjligheter att omedelbart utlösa ett omfattande vårdarbete fanns inte. Förankringen skulle ske genom att man lät den opinionsbildande och kunskapsförmedlande delen av arbetet växelverka med deltagande i enskilda aktuella ärenden. Senare formulerades den här inriktningen som: *att ändra kurs*.

Föreningen för byggnadskultur bedrev ett bevarandearbete inriktat både mot att skapa opinion och att direkt påverka kommunen i enskilda frågor. I utredningsuppdraget betonades särskilt att samarbete skulle ske med olika intressegrupper. Kulturminnesvårdsprogrammet kan betraktas som en formaliserad fortsättning på Föreningen för byggnadskulturs ideella arbete.

I projektgruppen ingick en representant för föreningen och därigenom hade föreningens utomparlamentariska arbete legitimerats och resulterat i ett formellt deltagande i den kommunala planeringsprocessen. Utan denna kontakt hade utredarens arbete blivit betydligt svårare. Utan den skulle han inte ha åtagit sig uppdraget. Foto av demonstration för Källgårdsskolorna: Mats Holmstrand.

Att ändra kurs

Ofärdigt manus eller antaget program?

Hur har det gått i Kristinehamn? Vilken verkan har kulturminnesvårdsprogrammet haft på utvecklingen? När detta skrivs har drygt två år gått sedan de två första delarna presenterades och gick ut på remiss. Det är svårt att redan nu säga något definitivt om resultaten, som inte lätt låter sig avläsas. Dagens stadsbyggande präglas fortfarande i stor utsträckning av 60-talets politiska beslut om marken och byggandet och i centrala staden är rivningstomter och en splittrad stadsbild fortfarande framträdande problem. Dessutom är kulturminnesvårdsprogrammet inte politiskt behandlat och färdigt, vilket skulle kunna tydas som ett misslyckande. Ett antaget program är i de flesta fall ett viktigt moment i bevarandearbetet, men frågan är om det hade varit önskvärt i Kristinehamn. Kanske kan förhållandet att programmet inte är antaget vändas till en fördel. Informellt har det preliminära programmet kunnat verka för en mer positiv inställning till bevarandefrågorna. I Kristinehamn händer det ofta att man i debatten hänvisar till programmet.

Vad skulle en tidig politisk behandling ha inneburit? Politikerna ville inte på ett tidigt stadium ge några antydningar om sin inställning. De ville först ha ett färdigt program att ta ställning till, och byggnadsnämndens och förvaltningarnas agerande i konkreta ärenden gjorde det troligt att kulturminnesvårdsprogrammets avgörande delar skulle ha kommit att avfärdas. Projektgruppen valde därför att skicka ut ett skissartat manus till så många som möjligt, bl.a. alla fastighetsägare. Den medvetet ofärdiga formen minskade den ofta överdrivna respekten för det skrivna. Remisserna kom tillbaka med tillägg och rättelser skrivna i marginalen och direkt inne i texten. Kanske håller trots allt det ofärdiga programmet tillsammans med andra åtgärder på att åstadkomma en *ändrad kurs* i Kristinehamn. Målet på längre sikt är naturligtvis ändå att få programmet formellt politiskt antaget som ett handlingsprogram.

Det preliminära programmets andra del del utgörs av ett åtgärdsförslag. Den inleds med en sammanfattande översikt över värden (kulturresurser) i stads- och landsbygd, direkt följd av en problemanalys. I inledningen diskuteras bevarandearbetets inriktning, och i ett kort avsnitt, som återges här, förs ett resonemang under rubriken "Bevara/förnya" om betydelsen av att ändra kurs:

Bevara/förnya

Relationen bevara/förnya bestäms av stadens (ortens) tillstånd. I t.ex. Visby råder inga tvivel om vad man syftar till när man använder begreppet bevara, inte heller i Ystad eller Gamla stan i Stockholm. I Kristinehamn och jämförbara städer, där rivningar under lång tid varit legio och där bebyggelsen kanske inte är så iögonfallande märkvärdig och enhetlig, väcker samma avsikt troligen förvirring. Vad skulle man där mena med "bevara"? Är det nuvarande utseende och karaktär, med rivningstomter, P-platser etc.? Knappast.

Snarare är "bevarande" i städer lika Kristinehamn kanske att tolka som "förnyelse med viss grad av bevarande". Med andra ord: det finns något i miljön som invånarna finner värdefullt och som kommunen och/eller planerarna finner värt att bevara under förnyelsen. I detta perspektiv finns ofta en rädsla för att bevarandet skall hindra förnyelsen. Praktiskt sett kommer

detta till uttryck i en ovilja att diskutera och över huvud taget motta argument som söker förverkliga bevarandet.

För att finna utgångspunkter för hur man skall förhålla sig till bevara/förnya i enskilda fall (städer, kommuner), krävs ett begrepp om utvecklingen. Hur ser det ut i dag, vilka krafter har befordrat utvecklingen dit, och hur ser prognoserna ut? En *diagnos* med andra ord.

Att ändra kurs

Om vi genom vår diagnos finner att förnyelse- och exploateringsperspektivet är vägledande, *utan* märkbar hänsyn till bevarande, finns det anledning att ändra kurs. Utvecklingen måste brytas — ändras i grunden. Det som skett blir utgångspunkter för att utveckla en *ny metod* och en *ny praxis*. Problemen, som tidigare praxis och förhållningssätt skapat, skall beskrivas och analyseras ingående och noggrant. Dessa analyser och beskrivningar blir väsentliga dokument om man kungör "en ändrad kurs". Således blir uppgiften annorlunda i Kristinehamn (och andra likartade orter) än i Visby, Ystad och Gamla Stan i Stockholm. Där kan man fortsätta, och förstärka ett bevarandearbete som pågått länge, kanske i ett sekel eller åtminstone halvsekel. Opinionsen är där oftast entydig för bevarande och godkänner bevarandeåtgärder av olika slag. Kvaliteterna i städerna är tydliga i det allmänna medvetandet. Av dessa anledningar behöver man inte ändra kurs. Problemen blir i stället att hitta bättre, ändamålsenligare och kraftfullare styrmedel och metoder.

I Kristinehamn gäller det i stället att kritiskt granska, väcka opinion och diskussion, ge underlag för politiska diskussioner och beslut om hur relationen bevara/förnya är och skall vara.⁷¹

Så långt kulturminnesvårdsprogrammet i Kristinehamn. Att ändra kurs kan också betraktas som ett planeringstekniskt problem: Hur skall den ändrade kursen stadfästas? Hur kan man rå på utvecklad praxis, prejudicerande byggnadslovsärenden osv? Ovan behandlades hur man genom olika sätt att agera kan få ingång den positiva process som i ett bevarandeperspektiv eftersträvas. I Kristinehamn kan de aktuella rivningsärendena, som vi skall se, betraktas som ett verktyg i det arbetet.

Cityakuten

Redan innan inventeringsarbetet kommit i gång i maj 1985 fick utredarna kännedom om flera akuta rivningsärenden, framför allt i Kristinehamns centrum. Det fanns således ett omedelbart behov av räddningsaktioner och uppmärksamheten riktades på de aktuella fallen av Föreningen för byggnadskultur. Ärendena samlades i en pärm som gick under benämningen *cityakuten*. Efter hand började dessa akutärenden att diskuteras i projektgruppen, parallellt med inventeringsarbetet.

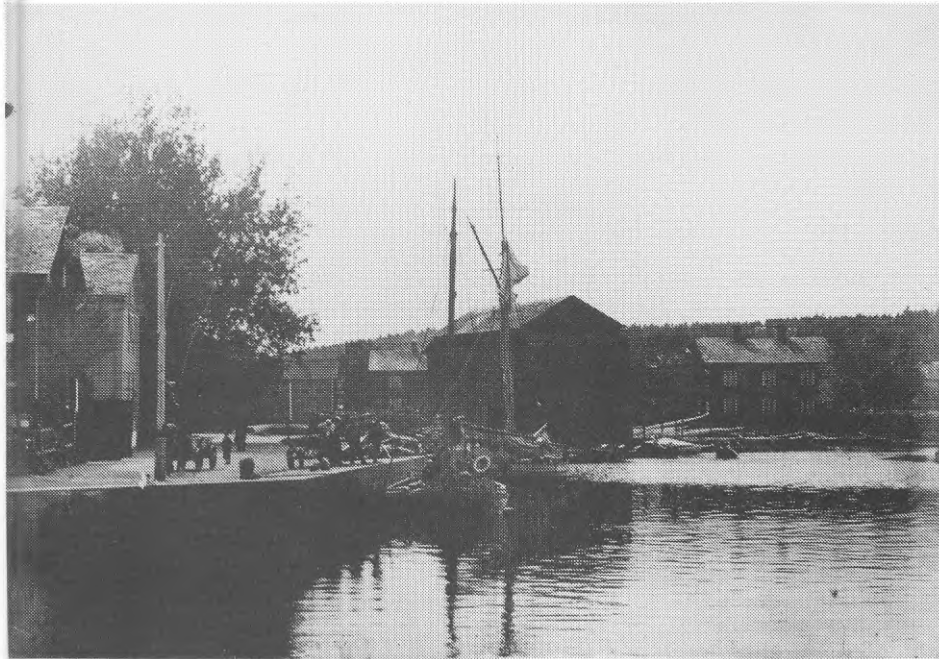
I oktober 1985 beslutade projektgruppen att göra en enkät till de politiska partierna angående deras åsikter om objekten i cityakuten. Var husen värdefulla? I vilket tekniskt skick var de? Skulle de gå att bevara? Vilken roll borde kommunen spela? Samtidigt planerades en utställning för att "förbättra kristinehamnbornas kunskap om byggnadsvårdsfrågor, så att reaktionerna inte kommer "för sent".⁷² I utställningen presenterades svaren på enkäten tillsammans med de preliminära inventeringsresultaten och förslag till en värderingskarta från utredaren. I samband med utställningen hölls ett allmänt stormöte.

Under arbetets gång har en del hänt med husen på akutlistan. Rivningshotade hus har fått stå kvar, upprustats och byggts om, tomter tidigare avsedda för parkeringsplatser skall bebyggas. Andra hus har rivits

och en ny galleria har planerats mitt inne i staden. Kvar står att flera av de "omöjliga" fallen på akutlistan faktiskt har bevarats. Det är naturligtvis omöjligt att i de enskilda fallen säga vilken påverkan arbetet med kulturminnesvårdsprogrammet haft. Helt säkert är det en mängd olika överväganden som spelat in, ibland för och ibland emot bevarande. I några fall har kommunaltjänstemän direkt uttryckt att utredarnas arbete har varit pådrivande för bevarande. Föreningen för byggnadskultur ansåg också att utredaren hade haft betydelse för att vända inställningen i flera rivningsärenden.⁷³ I deras arbete har programarbetet varit ett stöd.

Tydligt är, att i de fall där utredaren presenterat *konkreta förslag*, och på olika sätt försökt förankra dessa, så har en dialog kommit till stånd. Programarbetet har konfronterats och kommit i kontakt med planeringen, byggherrar och politiker. Genom utredarens tekniska kunskaper och arkitektkompetens har diskussionerna kunnat föras på ett konkret plan, kring förslag, skisser och möjliga lösningar. Processen har bara undantagsvis varit snabb eller gett något direkt resultat. I stället har det tagit lång tid innan några positiva reaktioner kunnat märkas. För att ge några exempel presenteras på de följande sidorna ett par byggnader från cityakuten med korta kommentarer om händelseutvecklingen.

Landahuset

*Mitt i Varnans förgrening
stod ett ensamt beläget,
rödmålat hus i två våningar
med skiffertak:*

*Landahuset. Huset byggdes
eller flyttades hit i slutet på
1800-talet, det användes
ursprungligen som magasin
och senare som brandmans-
bostad.*

*Genom sin plats i stadens
centrala hamnrum utgör
det ett viktig inslag i
miljön. Huset vänder sig
med ett stort antal fönster
ut mot hamnen, mot gatan
finns bara ett fönster och
en dörr.*

*Foto: Bildarkivet,
Kristinehamns museum.
Landahuset syns längst till
höger.*

Landahuset ägs av kommunen. Det fanns inte med i den senaste stadsplanen, för här skulle det bli gräsmatta och gångväg. I enkätsvaren menade socialdemokraterna att stadsplanen borde förverkligas. De ansåg också att huset var i mycket dåligt skick. Samma omdöme fälldes av flera tjänstemän och understöddes av moderaterna och vpk i enkäten. Ett av de bakomliggande problemen var kommunens höga kostnader för fastigheter inköpta för rivning av centrumbebyggelsen. Av detta skälet revs husen så fort de började kosta pengar i underhåll.

Ett redovisat skäl till rivning var luktproblem från ett närliggande avloppspumphus. Miljö- och hälsoskyddskontoret hade ansett platsen olämplig som bostadsmiljö. Under diskussionerna om ett eventuellt bevarande beslöt dock nämnden att värdet av ett bevarande vägde tyngre än nackdelarna med de eventuella luktproblemen. Någon lukt hade inte heller, enligt utredaren, kunnat konstateras på platsen.

Det dominerande argumentet för rivning var dock husets tekniska skick. Utredaren besökte huset tillsammans med fastighetschefen. Utredarens bedömning var att husets stomme och fasadbeklädnad var i gott skick. Några takstolar och bjälklag hade skador, grunden och fönstren var bra, men rutorna var krossade. Ett läckande tak borde åtgärdas innan vintern. Fastighetschefen föreslog att huset skulle säljas för en krona.

Även i några remissvar på enkäten om husen i cityakuten, föreslogs att Landahuset skulle säljas för en symbolisk summa om det rustades upp. Föreningen för byggnadskultur menade att en rivning skulle kosta kommunen pengar. Om huset istället överläts till en enskild person skulle det ge kommunen inkomster i form av skatter, tomträttsavgäld och förbrukningsavgifter. Vid en ombyggnad menade de, liksom länsantikvarien, att statliga lån med förhöjt låneunderlag borde kunna påräknas.

Vid ett projektgruppsmöte i februari 1986 meddelades att byggnadsnämnden beslutat att låta huset stå kvar och att ändra stadsplanen. I juni

beslutade kommunfullmäktige att sälja huset för en krona. Då påpekades att kommunen inte hade råd att rusta upp Landahuset och att försäljning var ett sätt att rädda huset från förfall. Huset köptes av ett företag som köpt andra fastigheter runt hamnen (i ett fall till samma symboliska pris 1 kr) även de rivningshotade av ekonomiska och tekniska skäl. Fastigheterna har byggts om och senare sålts med god förtjänst. Landahuset började byggas om, men såldes sedan vidare till en ny intressent.

Broängen – Albin motor

Broängen bestod fram till industrialiseringen av betesängar och fägator. I en stadsplan från 1876 lades ett rutnät ut över området, men planen genomfördes aldrig. Kvarteren har fått sin form av vägdragningar och befintlig bebyggelse.

Under 1900-talet blev Broängen ett småindustriområde. En del av jordbrukets ekonomibyggnader användes av de nya verksamheterna. I kv. Buffeln ligger idag en mängd småindustrier.

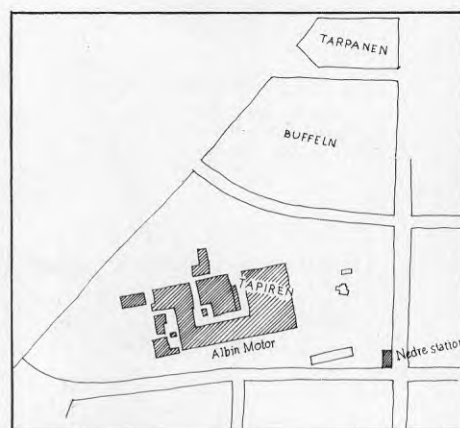
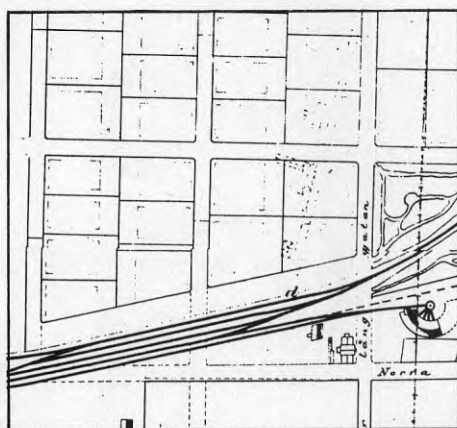
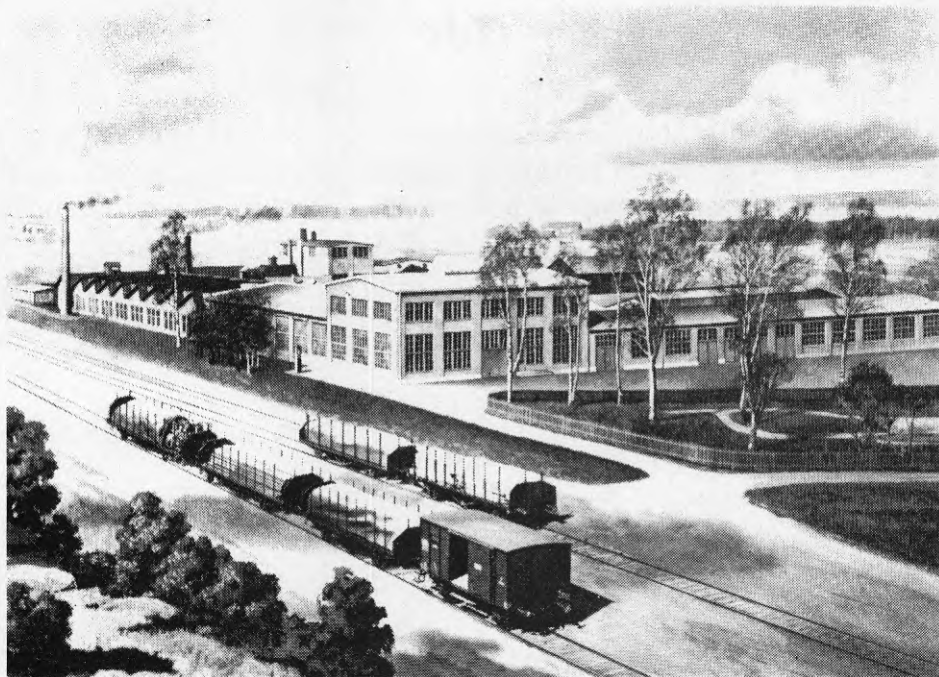
I kv. Tapiren står det idag nedlagda Albin Motor, en stor fabriksbyggnad från ca 1900. Numera används den av kommunen som upplag, men där inryms också ABF:s verksamhet.

I samma kvarter ligger Nedre station, en gammal stationsbyggnad från 1862, som uppfördes i samband med den gamla stambanan. Järnvägsspåren utgjorde länken till utskepningshamnen och styrde utformningen av stadsplanen.

Överst: Albin motor omkring 1950. Teckning ur Löf & Envik (1959).

Tv: 1876 års plan. Lägg märke till järnvägsspåren och Nedre station till vänster om lokstallarna.

Th: De befintliga kvarteren med Albin motor och Nedre station markerade.

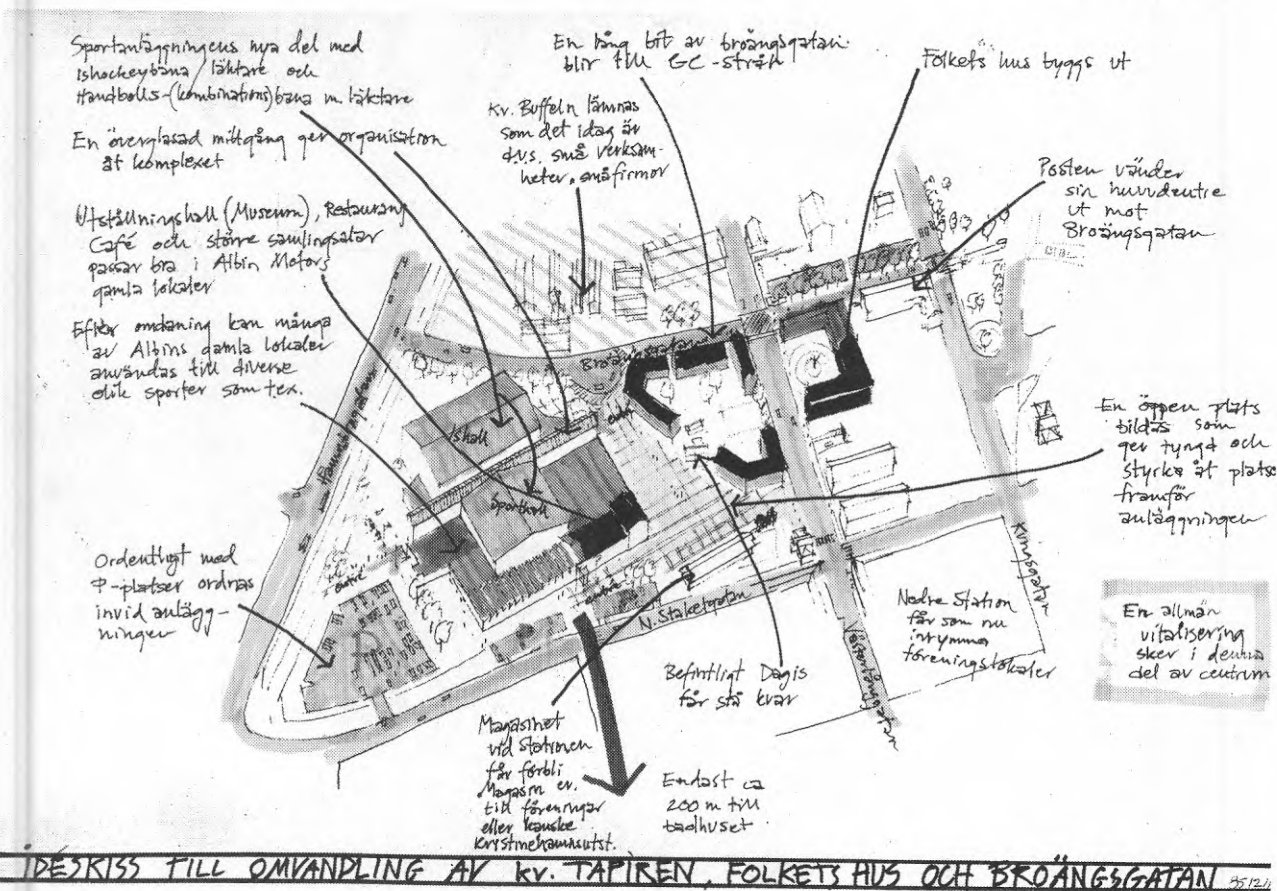
De flesta byggnaderna i Broängen underhölls och användes, utom Albin Motor och Nedre station som var i behov av upprustning. De bedömdes av utredarna vara de viktigaste byggnaderna ur kulturhistorisk synvinkel. Tidigare hade riksantikvarieämbetet uttalat sig för möjligheten att göra Nedre station till byggnadsminne. I utredarnas enkät var det bara Föreningen för byggnadskultur och moderaterna som ansåg att Albin Motor hade något kulturhistoriskt värde.

Områdesplanen angav användningen "befintlig industri", men i det pågående stadsplanearbetet utgick man ifrån att hela området skulle bebyggas med bostäder. HSB hade redan köpt några fastigheter. Stadsarkitekten framhöll att det framförallt var markens värde för bostadsbyggande som hotade de befintliga husen.

Utredarna ifrågasatte dock behovet av att bygga bostäder just här. Samtidigt fanns nämligen obebyggda rivningstomter mitt i centrum. Även om det fanns en kontinuerlig efterfrågan på lägenheter i centrum — genom inflyttning från landsbygden och den ökande andelen småhushåll — så var den måttlig p.g.a. den minskande befolkningen i kommunen som helhet. I centrum hotades hus av rivning för att ge plats åt Folkets hus, idrottslokaler och parkering för Brogårdsskolan i kv. Saturnus. Planer fanns samtidigt på ett nytt konferenscentrum.

I kulturminnesvårdsprogrammet föreslogs att alternativa sätt att använda Albin Motor skulle utredas. För att antyda möjligheterna gjordes en idéskiss till hur byggnaderna kunde återanvändas och hur en omvandling av Broängen skulle kunna göras. Behoven av föreningslokaler, idrottslokaler m.m. samordnades, samtidigt som nya bostäder föreslogs komplettera i utkanten av kvarteren. Det föreslogs också att det gamla Folkets hus, som är en fin och tidstypisk byggnad ritad av KF:s arkitektkontor, skulle byggas till och få fortsatt användning.

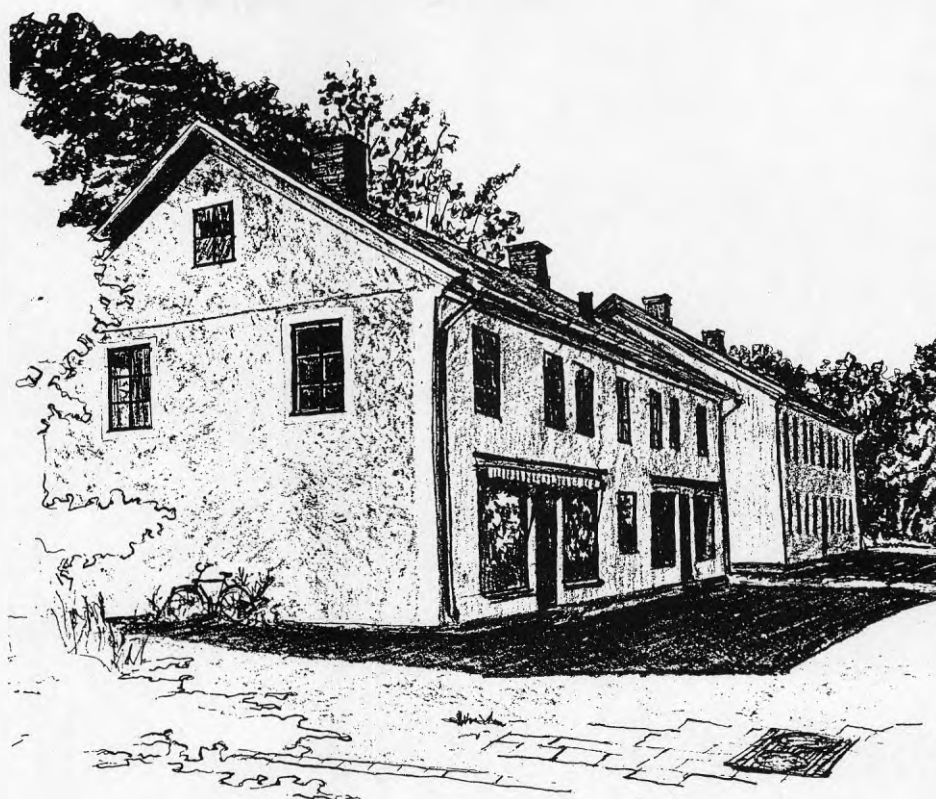
Förslaget till återanvändning av Albin motor.
Skiss av Mats Rådberg.

Järnvägsparken

Kvarteren Älgen och Killingen ligger mellan den gamla staden och den nya järnvägsstationen för nordvästra stambanan. Här finns en hel och sammanhållen miljö. Den visar stadens historia som järnvägsknut och hur järnvägen påverkade bebyggelsen.

Teckning: Mats Rådberg.

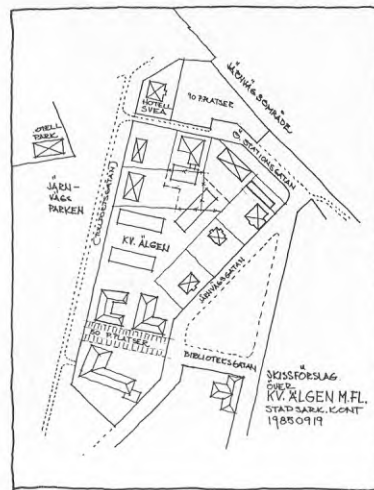
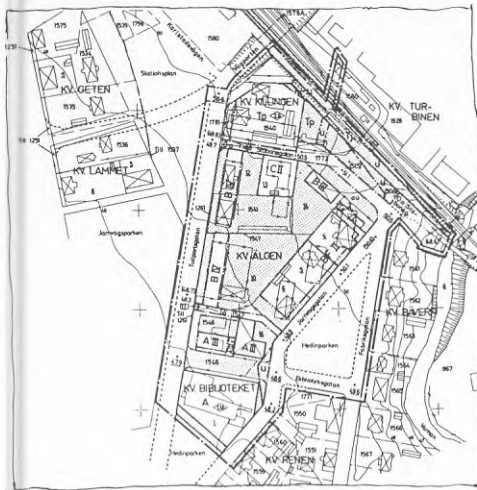
Järnvägsparken var enligt den kulturhistoriska bedömningen en mycket värdefull miljö i Kristinehamn. Stadsplanen från år 1969 innebar att de äldsta husen skulle rivas. I ett nytt förslag till stadsplan från stadsarkitektkontoret år 1985 bevarades gathuset, medan gårdshuset skulle rivas för att ge möjlighet till förtätning och ökad exploatering.

De äldsta, lite dåligt underhållna husen köptes därefter av HSB som ville bygga bostäder. Det behövdes hög exploatering för att de centrala dyrt inköpta tomterna skulle löna sig. När kulturminnesvårdsutredningen startade låg ett förslag hos byggnadsnämnden om att riva och bygga terrasshus. Någon projektering var emellertid inte gjord.

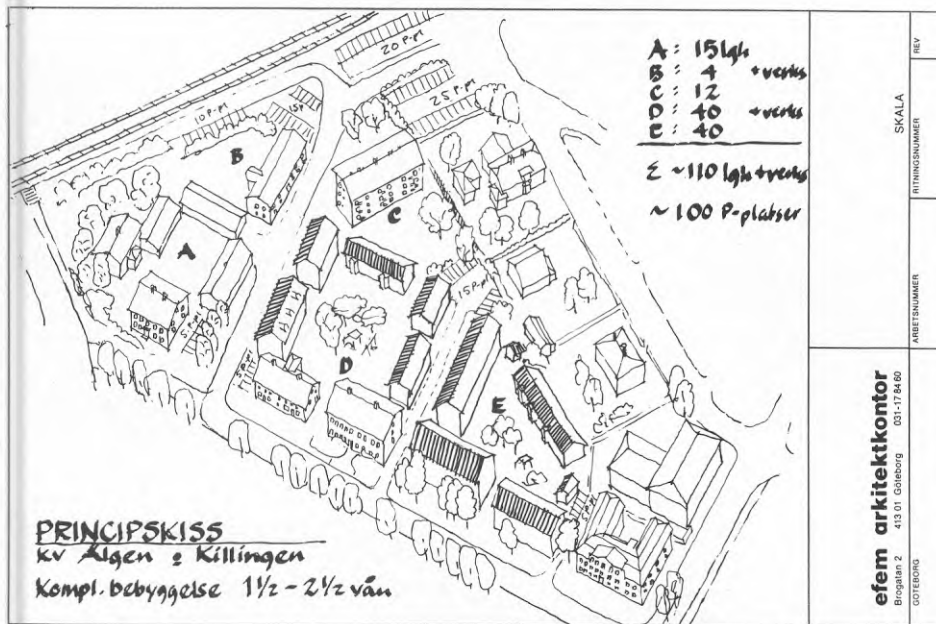
Utredaren gjorde ett alternativt skissförslag, där de gamla husen behölls och kompletterades. Den beräknade exploateringen i detta skissförslag var medvetet högre än i alternativet terrasshus. Utredaren hade kontakter med ordföranden i HSB, tillika byggnadsnämndens ordförande, för att diskutera sitt alternativförslag. Vid ett möte med kommunens planutskott presenterades alternativförslaget.

Vid ett möte med projektgruppen meddelade stadsarkitekten att planutskottet just då satt i möte och beslutade om rivning av kvarteret Älgen. Utredaren blev upprörd. Han ansåg att detta i så stor utsträckning föregrep den pågående utredningen att han demonstrativt avbröt mötet. Vid den tidpunkten verkade frågan vara definitivt avgjord, men beslutet om rivning kom dock att uppskjutas.

Tv: Stadsplan för kvarteret Älgen från 1969. Th.: Skiss som resulterade i planförslag år 1985. Nedan: Conny Jerkbrants förslag till förtätning.

I juni 1988 togs kontakt med HSB:s arkitektkontor i Stockholm. Där arbetade man med ett förslag som i stort liknade utredarens alternativförslag. Skillnaden var att inget hus bevarades. Den handläggande arkitekten på HSB hade inte särskilt utförliga uppgifter om förutsättningarna i Kristinehamn, men när sådana presenterades förklarade han emellertid att han endast ville ha kontakt direkt via stadsarkitekten. Stadsarkitekten överände då förhandskopior av kulturminnesvårdsprogrammet.

Hösten 1989 revs ett av husen i kvarteret. Övriga hus skall få stå kvar och kommer att kompletteras med nya bostadshus.

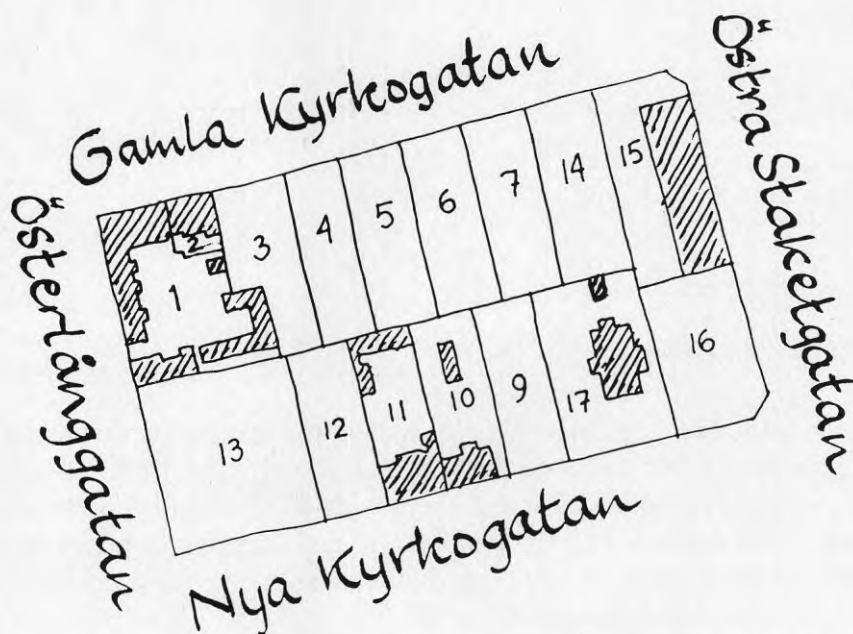
Kvarteret Saturnus

Saturnus är ett splittrat kvarter som tidigare bestod av låg trähusbebyggelse. Nu finns endast några få hus kvar, som representerar 1800-talets bebyggelsemönster, bland andra ett timrat hörnhus med gul panel från tidigt 1800-tal, där gårdsfasader och ekonomibyggnader är röda. Gatuhusen ligger i liv med gatan, är sammanbyggda och har portgångar in till gården. Ekonomibyggnaderna ligger i tomtgränsen (Saturnus 1).

Längs Nya Kyrkogatan ligger två hus från 1880–90-talen i liv med gatan, med utsmyckad panel och portluder (Saturnus 10–11).

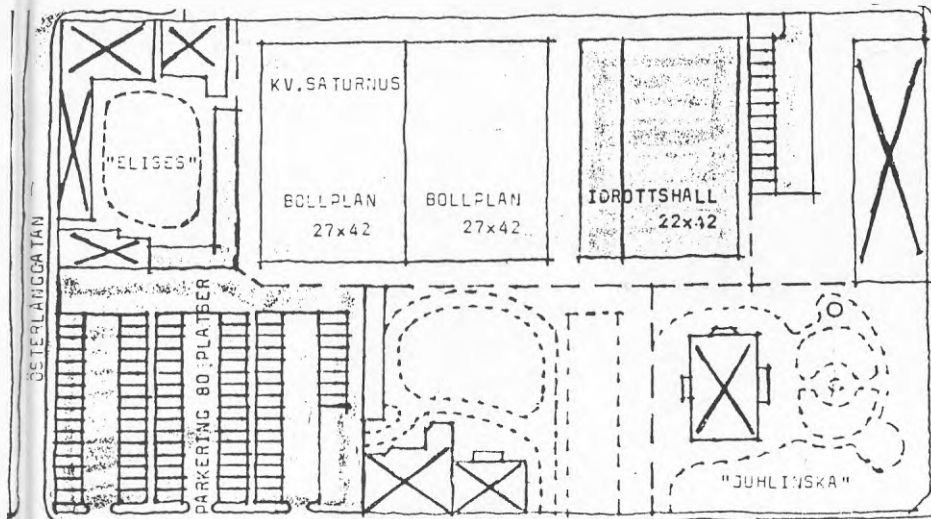
Vid gatan ligger också en stor villa från 1890-talet i en parkliknande trädgård (Saturnus 16–17). I det angränsande kvarteret ligger Brogårdsskolan där en utbyggnad diskuterades.

Teckning: Kjell Sundberg.

Vid ett projektgruppsmöte i oktober 1985 diskuterades kvarteret Saturnus framtid:

K-konsults programskiss till utbyggnad av Brogårdsskolan är för spatiös anser CBK [Centrala byggnadskommittén. Vår anm.]. Skolan behöver ersättningslokaler, därför har fastighetskontoret begärt rivning för Saturnus 10 för att kunna bygga baracker där. Att placera barackerna på den redan tomma hörntomten (13) skulle innebära att skolan stördes av trafikbuller och oväsen från panncentralen ansåg Björn Rehnberg [fastighetschefen. Vår anm.]. Det finns också förslag på att riva all den äldre bebyggelsen och bygga terrasshus och parkeringshus förutom skollokaler. Conny [utredaren. Vår anm.] efterlyste en helhetslösning där man tar hänsyn till stadsbilden.⁷⁴

Det sydvästra hörnet av kvarteret Saturnus var enligt K-konsts förslag till stadsplan avrivet och skulle upplåtas för parkering. (I planen längst ner till vänster.) Till höger längst ner återfinns "Juhlińska" villan, som hotades av rivning. Mitt emellan dessa syns också de två hus som hotades av rivning när de provisoriska barackerna skulle förläggas hit.

I diskussionen sökte utredaren efter alternativa placeringar för de provisoriska barackerna, för att spara de befintliga husen (Saturnus 10–11). Genom att vinkla paviljongerna lite annorlunda på tomten blev detta möjligt, och 1800-talshuset fick stå kvar. Härvid gick kommunstyrelsen emot fastighetskontoret efter stöd av stadsarkitekten som hänvisade till kulturminnesvårdsutredningen. Utredaren fick i uppdrag att göra ett färgsättningsförslag för de, åtminstone tillfälligt, räddade byggnaderna. (I ett nytt detaljplaneförslag från 1988 är bägge husen q-märkta.)

Under våren 1986 hade planerna på rivning av husen i kvarteret börjat ifrågasättas alltmer inom projektgruppen. I maj beslutades att en skrivelse skulle skickas till byggnadsnämnden, planutskottet och kommunstyrelsen. I denna fokuserades intresset på den tidiga 1800-tals bebyggelsen i kvarterets nordvästra hörn, som var den enda kvarvarande i sitt slag i Kristinehamn (Saturnus 1). "Samtidigt vill Arbetsgruppen poängtera nödvändigheten av att *hela* kvarteret Saturnus studeras som en helhet och i sitt

efem

Bilaga

efem

2

SATURNUS 1, "ELIS HUS" - kort karaktärisering

PLANFÖRUTSÄTTNING

Sedan 1700-talet har den ursprungliga tomten varit smal och djup.

Någon gång mellan 1909 och 1917 breddades tomten mot gårdsidan.

LÅGE

Ga Kyrkogatan var en gata där de små affärerna låg tätt en bra bit in på 1900-talet.

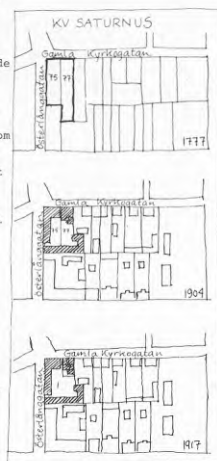
I hörnet Ga Kyrkogatan/Österlånggatan låg från 1800-talet Selma Nilssons speceriarfärr, som sen Elis Eriksson (sonen) tog över och drev fram till 1970-talets slut. Huset har ett högt känslomässigt värde hos många kristinehamnsbor, bl a har många generationer skolbarn (i Brogårds skolan) handlat godis i Elis affär.

BEBYGGELSE

Byggnaden är ett timmerhus i vinkel, byggt i två våningar, från tidigare delen av 1800-talet. Panelen (kanske tillkommen senare) är enkelt utformad, lockpanel med inklädda knutar och hörnplastrar. Fönstren har enkla överstycken. I Kristinehamn har av tradition även enklare hus med faluröd panel haft omsorgsfullt utarbetade detaljer, t ex inklädd takfot, hörnplastrar och fönsteromfattningar.

Taket är nu täckt med tegel. Mot gatan är fasaden gulmålad, mot gården har den fått behålla sin falurödfärg.

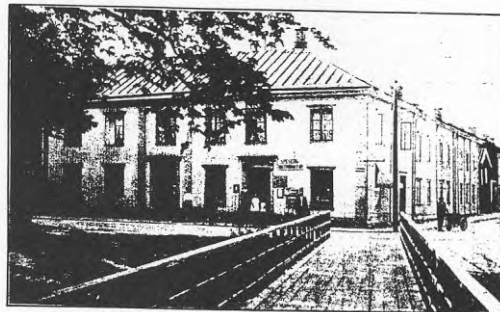
Gården är kringbyggd med ekonomibyggnader (vedskjul m m) utofter tomtgränsen. På gårdsplanen finns ett par stora värdräd.

KULTURHISTORISKT VÄRDE

I Kristinehamn är denna kringbyggda gård på Saturnus 1 numera unik. Det är den enda som finns kvar i sitt slag i staden. I inventeringen 1985 har bebyggelsen klassats som tillhörande den mest värdefulla bebyggelsen (klass A).

Den är också mycket viktig ur stadsbildsynpunkt. Bebyggelsen utgör de sista resterna som kan berättas för kommande generationer om karaktären hos bebyggelsen i Kristinehamn under flera århundraden.

Så här såg Selma Nilssons - S. Nilssons Speceriarfärr & Mathersaffär - vid Ga Kyrkogatan ut när skiktet var ungt. I övren Selma Nilsson-Eriksson och framför skyltens maken Karl-Peter Eriksson. Sonen Elis Eriksson var inte född ännu, när kortet togs.

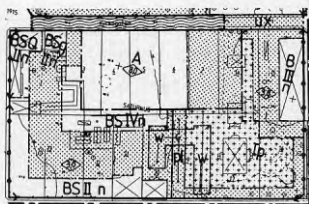
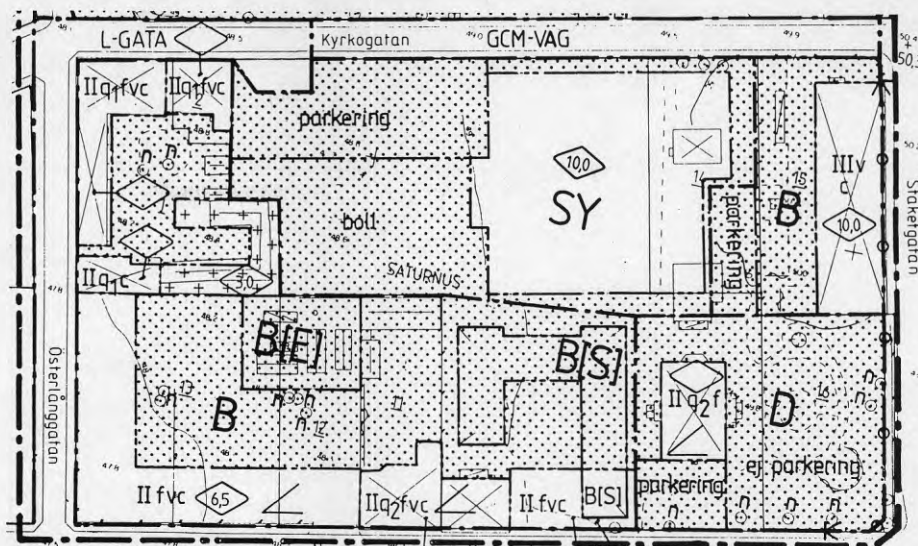
FÖRSLAG TILL ÅTGÄRDER

Bebyggelsen bibehålls och upprustas för bostadsändamål (B11Q). Exploateringen kan om nödvändigt utökas genom att viss del av förrådsbyggnaderna i tomtgräns ersätts med en kulturhistoriskt anpassad bebyggelse för bostadsändamål (B11).

Det nya stadsplaneförslaget 1989 innebär att alla husen skulle bevaras, att parkeringsytan krympt betydligt och flyttats till ett annat kvarter, att de tillkommande husen styrdes med regler om fasad- och takmaterial samt krav på entréer mot gården och portgångar. Även befintliga träd skall bevaras enligt planförslaget

- q1: Värdefull miljö.
 q2: Får ej rivas.
 n: Trädet bevaras.
 f: Fasader trä. Tak lertegel.
 c: Entréer mot gården.

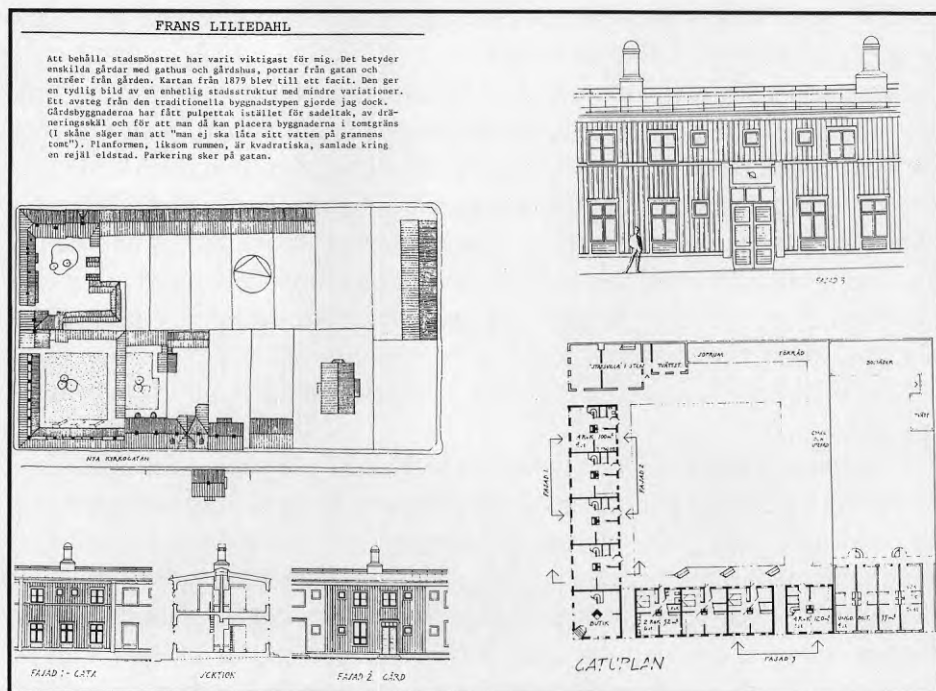

miljömässiga och historiska sammanhang."⁷⁵

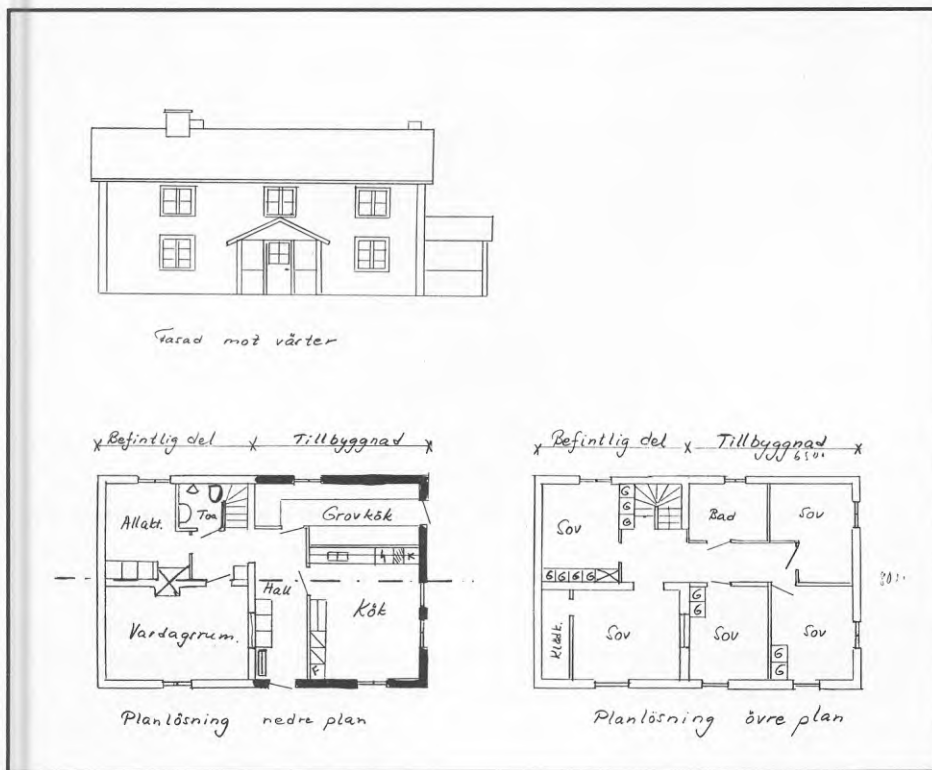
Ur stadsbildssynpunkt och ett kulturhistoriskt perspektiv ansåg utredarna att parkeringsplatsen på ett olyckligt sätt skulle befästa den splittrade stadsbilden i området. Diskussionerna ledde till ett nytt förslag från stadsarkitekten där kvartershörnet skulle bebyggas. Kravet på parkeringsplatser kvarstod oförändrat och parkeringsplatsen flyttades till nästa kvartershörn, villatomten Saturnus 16. Villan skulle med det nya förslaget komma att rivas (lilla planen till höger, villan i nedre högra hörnet). Hösten 1989 fick emellertid utredaren en förfrågan av stadsarkitekten om han inte ville göra ett restaureringsförslag. Nu hade planerna för kvarteret återigen ändrats (planen ovan).

Fastighetschefen, som också deltagit i projektgruppen, berättade att han nu börjat förstå intentionerna bakom kulturminnesvårdsprogrammet och blivit intresserad av att ta tillvara de byggnader som fanns kvar. Det var en omsvängning i attityd, vilket han alltså själv framhöll.

Förslag till nybyggnad i kv. Saturnus. Projektarbete vid KKH:s arkitekturskola 1989.

Ett bygglov på landsbygden

1987 fick kommunen en ansökan om förhandsbesked för en ombyggnad av ett hus i en radby som bedöms ha högt kulturhistoriskt värde. Det är ett litet hus, en enkelstuga i två våningar av traditionellt slag med faluröd panel.

Boningshusen, som är ifrån 1830–1920-talet, står på öster sida om vägen med gavlarna utåt.

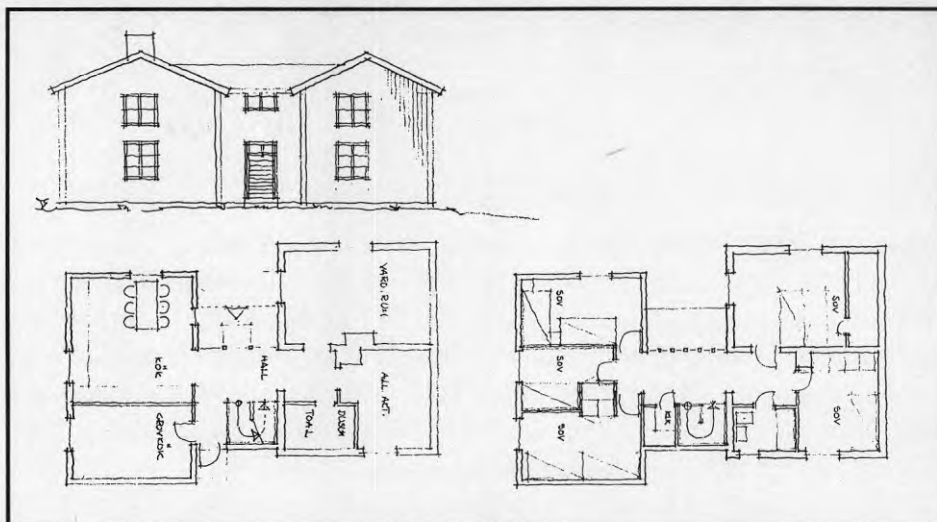
Ladugårdsbyggnaderna står på den motsatta sidan. Den bygglovsökande ville bygga om sitt hus så att långsidan av huset skulle hamna mot vägen och det gamla huset byggas helt in i det nya.

Fönster, skorsten och veranda skulle få en osymmetrisk placering. Huset är mycket litet och skall rymma en trebarnsfamilj som arbetar i jordbruket så tillbyggnaden är ur den synvinkeln väl motiverad.

Bygglovarkitekten som handlade ärendet gjorde en alternativ skiss till ombyggnad. Han placerade i skissen ett nytt liknande hus bredvid det gamla och förband de bägge till en u-form med en lägre länk. Detta är den typ av lösning som rekommenderas i skriften *Bygga i Värmlandsbygd* — en skrift med råd från länsstyrelsen och byggnadsnämnderna i Värmland.⁷⁶ Redan tidigare hade man haft ett fall i byn där en låg tillbyggnad med plåtfasad byggts. Bygglovarkitekten sade sig nu inte vara villig att acceptera en ytterligare förvanskning av miljön.

Situationen var låst. Den bygglovsökande tog stöd av sina grannar som sade att det nya förslaget var helt främmande i miljön; i byn fanns hus som var placerade i båda längdriktningarna, men inte något var sammanlänkat genom tillbyggnader på det sätt bygglovarkitekten skisserade. Stadsarkitekten översände bygglovsritningar och alternativskiss till utredarna: "I anslutning till Ditt idealistiska uttalande på stormötet om rådgivning och påverkan översändes ett fall ur verkliga livet." Nu skulle utredarna få se hur konservativa bönderna var.⁷⁷ Den sökande hade vid det här laget meddelat att han tänkte göra en formell bygglovansökan på sitt ursprungliga förslag.

Utredarna besökte de bygglovsökande. Planlösning och estetiska frågor visade sig vara noga genomtänkta, bland annat hade de studerat hur andra gjort tidigare i bygden. Deras eget förslag innebar större ingrepp och antagligen mer arbete än den alternativa skissen. Utredaren gjorde ett tredje förslag, som byggde på samma rumsprogram som det ursprungliga. Den förändring som gjordes var att tillbyggnaden i stället lades i vinkel. Härigenom undveks bl.a. en stor del arbete och den gamla byggnadsvolymen markerades exteriört.

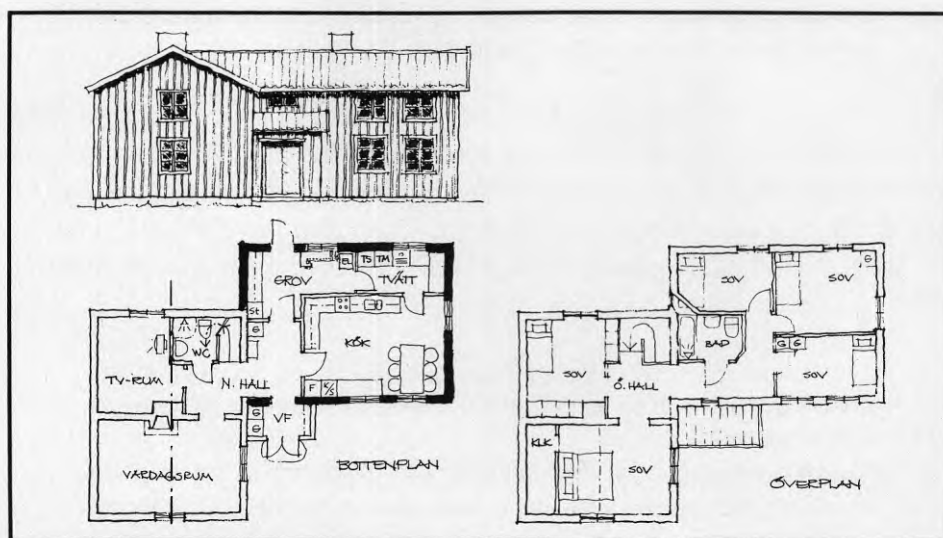

De sökande hade själva vänt sig till länsmuseet för ett yttrande. Värmlands Museum tillstyrkte det ursprungliga ombyggnadsförslaget med en utförlig motivering. Helst hade de sett att tillbyggnaden undvikits, samtidigt menade de att det var viktigt att bebyggelsen även fortsättningsvis kunde användas:

I vår bedömning har vi också tagit hänsyn till att [NN], enligt egen uppgift, åtminstone är den sjunde generationen av samma släkt som bott i [...] by. Den bebyggelse som vi nu kan uppleva i [...] är resultatet av en folklig byggnadskonst. Bönderna i [...] har uppfört byggnader efter sina behov, resurser och traditioner. Vi ser det som viktigt att även ett sådant kulturarv förs vidare, att de även i fortsättningen har möjlighet att bygga vidare på en nedärvd byggnadstradition.⁷⁸

Angående utformningen hade museet synpunkter på fönsterplacering, veranda och skorsten. Att huset vreds i längdriktningen tyckte de var i sin ordning: flera andra boningshus i byn hade redan den placeringen. Allmänt ansåg de att förslagets strävan att skapa en i Värmland vanlig byggnadstyp i två våningar, med enkel uppbyggnad och samma material som omkringliggande bebyggelse, var positiv.

Byggnadslov beviljades i augusti. Den sökande ansåg att utredarens vinkelförslag var bra och säkert det billigaste, men eftersom byggnadsnämnden godkände den ursprungliga ansökan, efter museets yttrande, så fanns det ingen anledning för honom att ändra denna.⁷⁹

Åtgärdsprogram — diskussion

Åtgärdsprogrammet i planeringsprocessen.

Åtgärdsdelen till kulturminnesvårdsprogrammet i Kristinehamn (del 2) var den del som var mest osäker både till form och innehåll. Redan från början hade det dock stått klart att den skulle skiljas från den kulturhistoriska beskrivningen. I de flesta kommuners program är åtgärdsdelen den del som inte helt funnit sin form, menade Clas Tollin vid riksantikvarieämbetet, när han sammanfattade dagsläget år 1985. Då saknades åtgärdsdelen fortfarande i de flesta kulturminnesvårdsprogram.⁸⁰

I forskningsprojektet sammanställdes åtgärdsförslag från ett stort antal planeringsdokument. Förslagen hade en ansenlig bredd, från övergripande beslut till detaljerade åtgärder. Utifrån dessa gjordes en kommenterad förteckning över åtgärder möjliga att föreslå i Kristinehamn. Som underlag för utredarens fortsatta arbete blev det naturligtvis inte mer än en önskelista.

Av de 35 kulturminnesvårdsprogram som studerats noggrannare i forskningsprojektet hade 13 kommunala program åtgärdsdelar. Av dessa finns det program som har separata åtgärdsdelar, och de som har åtgärdsdelen inarbetad i det övriga programmet. Det begränsade underlaget medger inga definitiva slutsatser men man kan ändå i princip skönja två skilda sätt att arbeta. I det ena behandlas hela programmet, från beskrivning till åtgärd, som en helhet — *ett* planeringsdokument. I det andra behandlas kunskapsdelen (expertunderlaget) och åtgärdsdelen som mer fristående delar.

I Kristinehamn fanns det som nämnts, tendenser till att kulturminnesvårdsprogrammet började påverka utvecklingen redan innan det blivit antaget. I Danderyds kommun, där åtgärdsdel och kunskapsdel skiljts åt, beskriver Ulf Boëthius en liknande situation:

Redan nu har emellertid programmet börjat avsätta spår i det kommunala vardagsarbetet; de kulturhistoriska värderingarna finns tillgängliga på flera förvaltningar och fungerar som ett memorandum i planeringen, seminarierna har givit ny kunskap om kulturminnesvårdens möjligheter och nya kontakter har knutits utanför och mellan förvaltningarna. Nya initiativ till information har dessutom tagits och kulturförvaltningen i samarbete med stadsarkitektkontoret har producerat en utställning om kulturminnesvård. Tidningarna är på sedvanligt sätt engagerade.⁸¹

Anledningen till att programmet fick betydelse redan innan det antogs finns i arbetssättet, hur man arbetade med seminarier, enkäter till de kommunala förvaltningarna och utställningar för allmänheten. Utgångspunkten var tydlig: att ett kulturminnesvårdsprogram förutsätter handling, då syftet är att programmet skall genomföras. Ulf Boëthius ger sin syn på läget år 1986 i en debattartikel:

... ett kulturminnesvårdsprogram måste samtidigt presentera en kulturhistorisk värdering och en analys av hur den kulturhistoriska värderingen skall omsättas i praktiken.

Mitt eget intryck är att vi (Den antikvariska expertisen. Vår kommentar.) i allmänhet inte hunnit längre än till den kulturhistoriska värderingen. Jag

bortser då från enkla ställningstaganden som ställs i relation till material av typen "bör bevaras", "bör säkerställas med detaljplan", "ny bebyggelse bör undvikas" osv. Sådana ställningstaganden är enligt min mening inte ett program utan ett förtydligande av den kulturhistoriska miljöns tålig-
het.⁸²

Boëthius efterlyste i sin artikel ett handlingsprogram för vård, utbildning, information och säkerställande. Under åren 1982 och 1983 hade länsstyrelsen i Stockholms län upprättat första delen av ett förslag till kulturminnesvårdsprogram på uppdrag av Danderyds kommun. Detta program innehöll ungefär 60 områdesavgränsningar av värdefulla miljöer, dvs. ett experturval utifrån kulturminnesvårdens synvinkel.⁸³ Den andra delen av programmet, åtgärdsdelen, publicerades år 1986 och skrevs av Ulf Boëthius. Han menade att den gamla utredningen

"... gör [...] störst nytta som vägledning för såväl kommunal som statlig planering i olika former, men klargör inte på vilket sätt de kulturhistoriska värdena skall säkras; eller annorlunda uttryckt, hur kommunens beslutande och verkställande organ skall *förhålla sig* till de kulturhistoriska värdena."⁸⁴

Den kulturhistoriska beskrivningen var att betrakta som en färdig produkt, en värdering som byggde på expertens perspektiv, och som inte kunde förändras genom politisk behandling. Åtgärdsdelen skulle däremot möjliggöra politiska ställningstaganden till varje föreslagen åtgärd, och på så sätt bli ett korrekt uttryck för kommunens bevarandeambition. Intressant är hur Boëthius gått tillväga för att arbeta fram åtgärdsförslaget:

Den bärande idén har varit att ingen förvaltning står helt opåverkad av bevarandehänsynen, utan själv utgör en möjlighet — men alternativt också ett hinder — för kulturminnesvården.⁸⁵

I utredningens inledningsskede 1984 distribuerades en enkät till förvaltningscheferna med frågor rörande urvalet av kulturhistoriska miljöer, bevarandemålsättning för kommunen samt särskilda önskemål eller krav på åtgärdsförslaget. Enkäten följdes under hösten upp med förvaltningsvisa seminarier, där i några fall, förutom förvaltningschefer, även deltog handläggare. [...] Samtliga förslag i åtgärdsprogrammet har sitt ursprung i diskussioner med förvaltningarna eller har åtminstone diskuterats med dem. Av sammandragen framgår också att meningarna om förslagen många gånger är delade. Förslagen däremot är utformade för att så lätthanterligt som möjligt fungera som ett underlag för beslut.⁸⁶

Målsättningen var att åtgärdsprogrammet skulle antas så högt upp i hierarkin som möjligt. Programmet antogs i kommunfullmäktige år 1988.⁸⁷

Agneta Eriksson och Viveca Overland vid Bohusläns museum argumenterar kanske för en något annorlunda ståndpunkt i ett brev skrivet med anledning av Boëthius artikel i tidskriften *Kulturminnesvård* 1986. Deras reaktion föranleddes av Boëthius påstående att det ännu inte fanns några politiskt antagna kulturminnesvårdsprogram. De påpekar att det finns flera sådana, bl.a. i Bohuslän. De kommenterar därefter hur de arbetat med att förankra programmen lokalt i kommunerna:

Gemensamt för samtliga kulturminnesvårdsprogramsarbeten i länet är att de föregåtts av en inventering (med undantag för Tanumsprogrammet där analys, urval och beskrivning av kommunens kulturhistoriska miljöer utgjorde en stor del av arbetet) där miljöer valts ut och till vilka fogats rekommendationer. Dessa har ibland av kommunen antagits som §38 BS.

Alla kulturhistoriska kommundäckande undersökningar de senaste åren har varit ute på remiss i kommunerna före slutlig redovisning. Förankringen av arbetet med kommunernas kulturhistoria börjar alltså redan här i inventeringsskedet.

När det gäller kulturminnesvårdsprogramarbetet och den lokala förankringen har den genomförts i samtliga fall på så sätt att en arbetsgrupp bestående av tjänstemän från olika förvaltningar och kommunpolitiker som tillsammans bildat en arbetsgrupp, eller av en ledningsgrupp bestående av politiker och en arbetsgrupp bestående av tjänstemän. Museets roll har varit som sakkunnig på programarbete, medan gruppen som helhet arbetat efter en i kommunen antagen målsättning för programarbetet. Alltså, programarbetena har ej bedrivits som en-mansjobb som förvandlats till kommunal vilja i antagningsögonblicket.⁸⁸

Även om man i dessa fall kan urskilja lite olika strategier är det ändå inte påkallat att tala om två olika planeringsinriktningar. Varierande sammansättning av arbets- och ledningsgrupper är det vanligaste sättet att organisera kulturminnesvårdens arbete ute i kommunerna. Så har skett även i Danderyds inventeringsarbete.⁸⁹

Vid läns museibyran i Stockholm (där Danderydsprogrammet skrivits) har kulturminnesvårdsprogrammen utvecklats till tryck- och presentationstekniskt mycket påkostade böcker. Varje program har karaktären av en kommunhistorik med ett kulturhistoriskt urval.⁹⁰ Åtgärdsprogrammen förutsätts komma i ett senare skede. Programmen från Bohusläns museum har genomgående enklare utformning. Åtgärdsprogram, kunskapsunderlag och urval finns i samma publikation.⁹¹ På så sätt betonas kulturminnesvårdsprogrammets historik och urval som en expertprodukt i Stockholms län, medan programmet i sin helhet mer får karaktären av ett planeringsdokument i Bohuslän.

Likheterna mellan programmen är också stora. Syftet både bakom Danderyds och Bohusläns museums program är att komma från expertprodukt till ett kommunalt förankrat handlingsmönster. Självklart påverkas både programmet och åtgärdsdelen av detta förhållande. Den viktigaste skillnaden finns alltså mellan de kommuner där programmet blir engångshandlingar, och de som blir del av ett mer långsiktigt och kontinuerligt arbete. För närvarande pågår t.ex. en revidering av flera program i Bohuslän. Ju bredare och mer långsiktigt det kulturminnesvårdande arbetet är upplagt, desto svårare är det att avläsa kvaliteten eller inriktningen genom att studera enskilda produkter. I Gävle kommun till exempel bedrivs arbetet successivt och olika rapporter med olika syften och inriktning publiceras efter hand. Först så småningom tänker man sammanställa ett kulturminnesvårdsprogram.⁹²

Kulturminnesvårdsprogrammet kan således betraktas som ett led i en längre process, och i det perspektivet är det naturligt att inte ha allt för högt ställda krav på fullständighet, perfektion och likformig redovisning. Flera av deltagarna vid riksantikvarieämbetets höstmöte om kulturminnesvårdsprogram år 1985 framhöll just *processen* som det viktiga. Länsantikvarierna Hans Andersson och Britt-Marie Hammarskiöld var båda avvisande till krav på enhetlighet. Hans Andersson framhöll vidare att man måste ha beredskap för att fånga tillfället i flykten, och antikvarien Mats Folkesson konstaterade att man egentligen var rätt så överens om att ta saker ett steg i taget.⁹³

Steg för steg

En av dem som pläderade för den stegvisa strategin var Clas-Åke Kindlund, stadsarkitekt i Västerviks kommun, där man deltagit i försöksverksamheten med översiktsplan enligt plan- och bygglagen. I *Kulturminnesvård* gör Hans Regnér vid riksantikvarieämbetet ett diskuterande referat av Kindlunds föredrag:

Han ifrågasatte den antydning till perfektionstänkande som skyttat fram med avseende på innehållet i programmen. Många hade vittnat om att det saknas pengar till att lägga fram ett samlat dokument. Många hade också uttryckt oro för att programmen inte blir så heltäckande, helgjutna och väl förankrade åt alla håll som de behöver vara. Arbetet kan mycket väl ske stegvis och efter hand få ändrad karaktär. Erfarenheterna i Västervik av att arbeta i etapper med det kommunala programmet har varit goda. Först gjorde kommunen tillsammans med länsstyrelsen en genomgång av riksplanematerialet i samband med arbetet på översiktsplanen. Nästa steg var att låta göra inventeringar och gå igenom äldre kartmaterial och att i uppsatser belysa kommunens utveckling — ett arbete som till resultat skall ge den historiska förankringen. Det är detta som kommunen kallar kommunalt kulturminnesvårdsprogram.

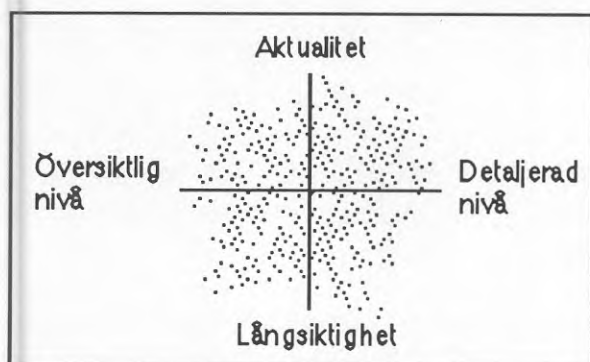
Det finns dock anledning att gå vidare och analysera t.ex. hur man i den fysiska planeringen skall kunna ta till vara kulturmiljön. För att vara säker på att det inte bara stannar vid planer på pappret är det bättre om man kontinuerligt lägger fram förslagen för kommunstyrelsen, så att denna kan fatta beslut när varje ärende är aktuellt och ge nödvändiga uppdrag till de berörda förvaltningarna.⁹⁴

Kindlund förordade alltså ett arbetssätt med flera steg och många beslut. Det är ett pragmatiskt, icke-hierarkiskt sätt att angripa problemen.

I Alingsås områdesplanering, som var inriktad på bevarande av innerstaden, tillämpades ett liknande synsätt. "Grovt schematiserat kan planeringssättet beskrivas, dels som en integrering av de vanligen särskilda momenten inventering, program, analys och skissarbete, dels som en samtidighet i översikts- och detaljplanearbetet. Alingsås innerstadsplanering är också ovanlig genom att så många faktorer behandlas samtidigt, alla med reella möjligheter till inbördes påverkan i de grundläggande politiska ställningstaganden som väntas ske."⁹⁵

Samtidigt som den översiktliga planeringen pågick, lät Alingsås kommun således utföra kvartersstudier som låg till grund för stadsplaneändringar. Pilotprojekt med ombyggnader genomfördes för att kommunen skulle få egna erfarenheter tekniska och ekonomiska problemställningar, t.ex. vilka begränsningar och möjligheter som lånevillkoren gav. Man förde förhandlingar med privata exploatörer och fastighetsägare för att underlätta byggstart för projekt som inte stod i strid med översiktsplaneringen. Projekten kunde i sin tur belysa viktiga principiella problem.⁹⁶

Man grep sig alltså an de *aktuella* hinder som fanns för att förverkliga kommunens målsättning på *olika* planeringsnivåer. Genom att man valde ärenden som var strategiska för de långsiktiga målsättningarna kunde dessa drivas framåt: "Ett konkret projekt har levandegjort områdesplaneringen och kommunens politiska ledning har kunnat ta ställning till angelägn översiktsplanefrågor i ett fattbart sammanhang."⁹⁷

Planeringsfilosofin i Alingsås skulle kunna beskrivas med vidstående figur, där det tidslinjära sambandet mellan översiktlig och detaljerad, långsiktig och aktuell planering delvis suddats ut. Åtgärder ligger i stället i ett spänningsfält mellan dessa olika poler. Strategiska och målstyrande faktorer avgör planeringens riktning, det positiva exempelets makt betonas.

Vi har själva, i ett annat sammanhang, betraktat den översiktliga planeringen på ett liknande sätt. I Lerums kommun gjorde EFEM arkitektkontor en översyn av kulturmiljöer inför den översiktsplanering som följde den nya plan- och bygglagens införande.⁹⁸ Eftersom omständigheterna inte medgav framtagande av ett mer genomarbetat underlagsmaterial, valdes att — vid sidan av tidigare avgränsade miljöer — avgränsa ett antal *utredningsområden*.⁹⁹ Dessa gavs en preliminär beskrivning, och det fortsatta arbetet förutsattes ske etappvis, vid aktualiserade åtgärder och planeringsinsatser.¹⁰⁰

Planerande kulturminnesvårdsprogram ?

I Kristinehamn, liksom i de här anförda exemplen, förekommer *förslagsställandet* som ett moment på olika nivåer, och i olika faser av arbetet. I detta perspektiv blir själva *åtgärdsprogrammet* en plats att summera det aktuella läget; vilka problem som finns just nu; vilka möjliga lösningar vi kan se; vad man kan lära av den senaste utvecklingen. Om programarbetet i sin helhet betraktas som en kontinuerlig process, som griper in i kommunala beslut om den fysiska miljön på olika nivåer, så innebär det att även åtgärdsprogrammet omfattar förslag på både översiktlig och detaljerad nivå, både långsiktiga och aktuella.

I Stockholms län har man som vi sett varit mycket noggrann att skilja den antikvariska expertprodukten (den kulturhistoriska värderingen) från de kommunala ställningstagandena. Även i Alingsås diskuterades förhållandet mellan värderingen av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse och bevarandeplaneringen: "Inventeringarnas räckvidd missuppfattas emellertid ofta. Många tror att de är planer som talar om vilka hus som skall bevaras och hur. I en seriös bevarandeplanering borde tekniskt/ ekonomiska utredningar vara lika logiska som kulturhistoriska inventeringar för att syftet skall uppnås."¹⁰¹

Ett liknande synsätt låg bakom stadsarkitektens formuleringar till uppdraget i Kristinehamn: "Programmet skall vara planerande och ge underlag för kommunala beslut. Juridik, ekonomi och teknik inarbetas i förslaget." Programmet skulle också kunna ha en "differentierad ambitionsnivå för olika geografiska områden."¹⁰²

Jämför vi situationen med Alingsås eller Västervik skiljer sig förutsättningarna emellertid betydligt. I Alingsås ingick bevarandefrågorna i en allmän översiktlig planering av innerstaden, med stort kommunalt engagemang under en längre period. Bevarandeariktningen var politiskt

förankrad i kommunen och drevs aktivt av förvaltningschefen, stadsarkitekten, museichefen m.fl. I Kristinehamn engagerades en utomstående konsultfirma för att med begränsade resurser, efter påtryckningar från en intresseförening, skriva ett kulturminnesvårdsprogram. Inställningen till bevarandefrågorna från det dominerande socialdemokratiska partiet var negativ. I Alingsås ville man inte gå direkt från en kulturhistorisk inventering till ett bevarandeprogram, utan valde att metodiskt inarbeta frågorna som en del av områdesplanen. I Kristinehamn var bevarandearbetet isolerat från den politiska processen, och också i hög grad från den övriga planeringen, genom att politikerna inte ville ta ställning till frågorna förrän efter avslutad utredning.

Trots de stora skillnaderna finns ändå vissa gemensamma drag. Utredarens sätt att angripa problemen i Kristinehamn syftade liksom i Alingsås till ett bevarandearbete som inte var begränsat till en särskild planeringsnivå. Samtidighet i arbetet på översiktlig och detaljerad nivå eftersträvades, liksom en integration mellan inventering, program, analys och skissarbete.

Åtgärdsprogrammets roll måste ses i förhållande till dessa problemställningar. Utifrån våra exempel och resonemang verkar det möjligt att betrakta ett åtgärdsprogram som en plats att förena olika nivåer i bevarandearbetet.

Förslag till åtgärdsprogram i Kristinehamn.

I förslaget till åtgärdsprogram för Kristinehamn finns samma slags förteckning över åtgärder som i andra kulturminnesvårdsprogram.¹⁰³ Förteckningen kompletteras av en problemanalys, som behandlar aktuella fall i cityakuten och andra erfarenheter.¹⁰⁴ Med kartbilder och karakteriseringar redovisas "Några ofärdiga stadsmiljöer", "Krav på helhetslösningar" osv. Här görs kortfattade förslag om utredningar, bebyggelselokalisering, nybyggnad, parkering osv. Några områden som är särskilt aktuella lyfts fram och karakteriseras mer ingående än i analys/beskrivningsdelen (del 1).

Om vi strikt ser på åtgärdsprogrammen som publikationer, kan vi göra följande distinktion. Kulturminnesvårdsprogrammets åtgärdsdelar är i allmänhet medlande steg mellan kulturhistorisk beskrivning och mer detaljerade åtgärder. I Kristinehamn kompletterar åtgärdsprogrammet den kulturhistoriska beskrivningen (med urval) och det aktuella detaljarbetet. Fördelen är att det går att nå en större konkretion. Nackdelen, att åtgärdsprogrammet blivit diffust, att det ännu inte funnit någon riktigt tydlig form.

Den här skillnaden består endast så länge man ser till själva publikationerna. Som kommunala utredare kan läns museerna normalt sörja för en kontinuitet och kunskapsåterföring som sällan är möjlig för en privat konsult. Samtidigt med programarbeten och översiktlig planering, pågår stadsplaneärenden, restaureringar, låneärenden, byggnadslovsfrågor etc. Den fråga man kan ställa sig utifrån det här resonemanget är: Kan kunskapsöverföringen från denna ständigt pågående process göras tydligare genom att åtgärdsprogrammets innehåll och relation till beskrivning och planering förändras?

Kulturhistorisk beskrivning → Åtgärdsprogram → Detaljerad planering

Åtgärdsprogrammen innehåller idag fr.a. förslag till att åtgärder (utifrån analysen i den kulturhistoriska beskrivningen och urvalet) skall vidtas på detaljnivå. Åtgärdsförslagen är av typen: inarbetas i stadsplan, kontinuerlig vård, information till fastighetsägare osv.¹⁰⁵

Kulturhistorisk beskrivning → Åtgärdsprogram → Detaljerad planering

Ett alternativt sätt att utforma åtgärdsprogrammet, som bl.a. diskuterades i Kristinehamn. Åtgärdsprogrammet innehåller fördjupade karakteriseringar för aktuella utredningsområden och kompletterar urval och avgränsningar. Det innehåller också förslag och analyser på detaljerad nivå. Dvs. delar som normalt ingår i andra steg i planeringsprocessen.

Kulturminnesvårdsprogrammets beskrivning/analys innehåller idag långsiktiga frågor, ofta av översiktlig karaktär. I åtgärdsdelen brukar man poängtera vad som skall detaljplaneras, informeras om osv. I den följande planeringen på olika nivåer — bevarandeplaner, detaljplaner etc. — konkretiseras det långsiktiga och översiktliga perspektivet i de aktuella uppgifterna. Genom att formulera miljöregler försöker man ge detaljerade hänsynsregler på lite längre sikt.

Alla dessa planeringsdokument har oftast en färdig karaktär. De är tänkta för bestämda planeringsnivåer. Men åtgärdsprogrammet erbjuder möjligheter till mer konkreta (kortlivade) uttolkningar (och förslag) på olika nivåer. En breddning av åtgärdsprogrammets innehåll skulle passa väl in i ett angreppssätt av det slag som vi sett exempel på i Alingsås och Västervik, och till vilket även arbetet i Kristinehamn har syftat. Den kontinuerliga planeringsprocess, som vi sett förespråkas, har där ett kompletterande arbetsinstrument. Områdesplaneringens form gav i Alingsås möjlighet till samtidighet i översiktlig och detaljerad planering, i inventering, analys och skissarbete. Med ett öppet och flexibelt åtgärdsprogram har kanske kulturmiljövården ett arbetsinstrument som på ett mer blygsamt sätt ger liknande möjligheter.

Ett möjligt svar på forskningsprojektets centrala frågeställning: Hur skall ett kulturminnesvårdsprogram bli planerande? är att tonvikten i kulturminnesvårdsprogrammen bör förskjutas mot de kortlivade åtgärdsdelarna. En sådan inriktning skulle främja den kontinuerliga planeringsprocess som idag eftersträvas.

III. Ortens gränser och namn

Inledning

I detta kapitel lämnar vi utredningsuppdraget i Kristinehamn för att diskutera generella problem i samband med att beskriva miljöers egenart. Ett av forskningsprojektets bidrag till arbetet med kulturminnesvårdsprogrammet i Kristinehamn blev studien av ett område som vi kallar för Inre Hamnen. Dess kärna utgörs av två kvarter vid Lötälven, som legat centralt i den gamla 1600-tals staden. Bebyggelsen domineras av tvåvånings trähus från förra seklets första hälft: en handelsgård, hantverkarbostäder, småindustri och stora hamnmagasin.

Studien innehåller en karakterisering av området, analyser av stadsplan och bebyggelseutveckling, utkast till rekommendationer och skiss till ny stadsplan. Under arbetets gång togs kontakter med fastighetsägare, arkitekter och byggare; diskussioner fördes med stadsarkitekt och byggnadslovsarkitekt m.fl.

Vi valde att förmedla stadsdelens kontinuitet och pedagogiska möjligheter i tre olika fördjupningssteg. För ett politiskt beslut är inte den absoluta detaljkännedomen så viktig som inför en stadsplaneändring eller ett byggnadslovsärende: när karakteriseringen används så skall informationen finnas där, så lättillgänglig och strukturerad som möjligt.

Inre Hamnen-studien bearbetades inte för publicering. Den utgjorde i första hand ett faktaunderlag för programarbetet. Dessutom gav den underlag för att diskutera presentations- och analysmetoder. I rapporten prövade vi olika presentationsformer. På följande två sidor kommenteras några av bilderna.

Två av de svårigheter som aktualiserades i Inre Hamnen var att benämna och avgränsa en utvald miljö. I detta kapitel diskuteras dessa svårigheter.¹⁰⁶

Inre Hamnen

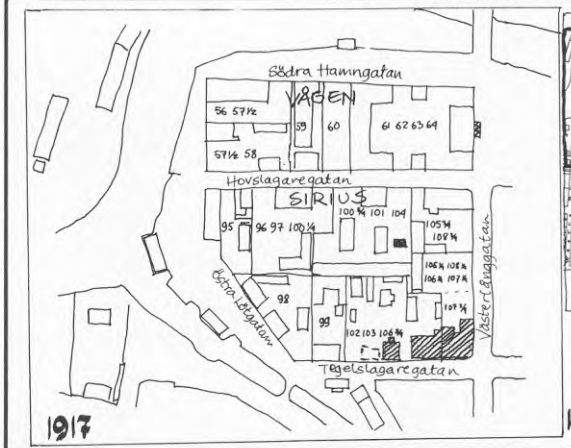
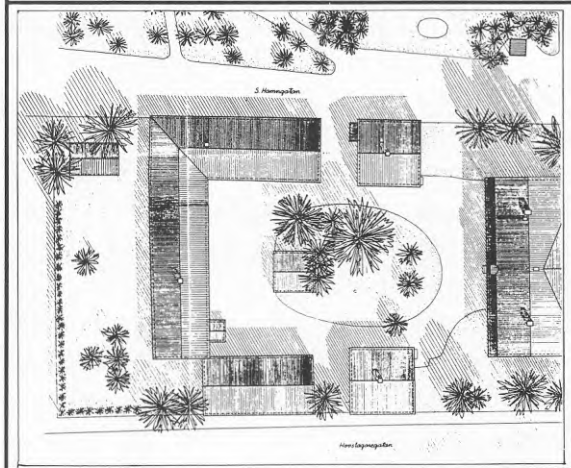
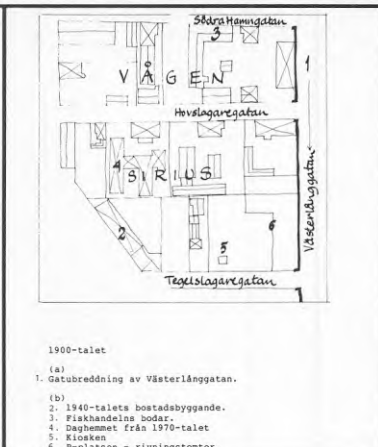
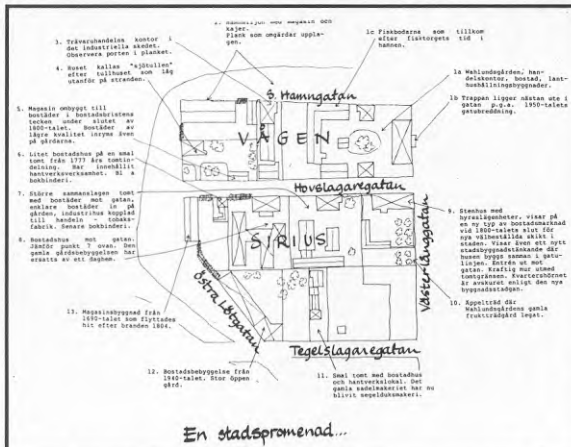
Tv: Det kulturhistoriska perspektivet sammanfattades i en stadspromenad.

Th: Detaljerade analyser av spår från olika perioder som idag är synliga i stadsbilden.

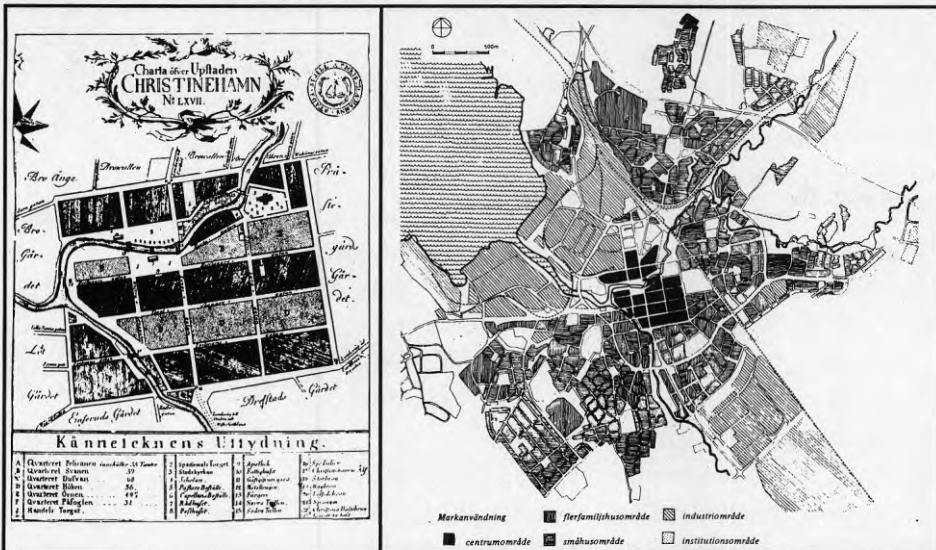
Tv: Under rubriken "Hur ser det ut?" beskrivs och analyseras olika bebyggelsetyper. De detaljer som redovisas är byggnadens läge på tomten, byggnadsstätt, våningsantal, byggnadens längd mot gatan, fasadmaterial. Kompletteras med friare kommentarer.¹⁰⁷ Trähusen diskuteras mer ingående: fasad, färgsättning, entréer, fönster. Dessutom presenteras två särskilt avvikande hus.

Renritade äldre kartor. Skräffering av förändringar som ägt rum sedan tidigast kända föregående karta. Kompletteras med förklaringar i text.

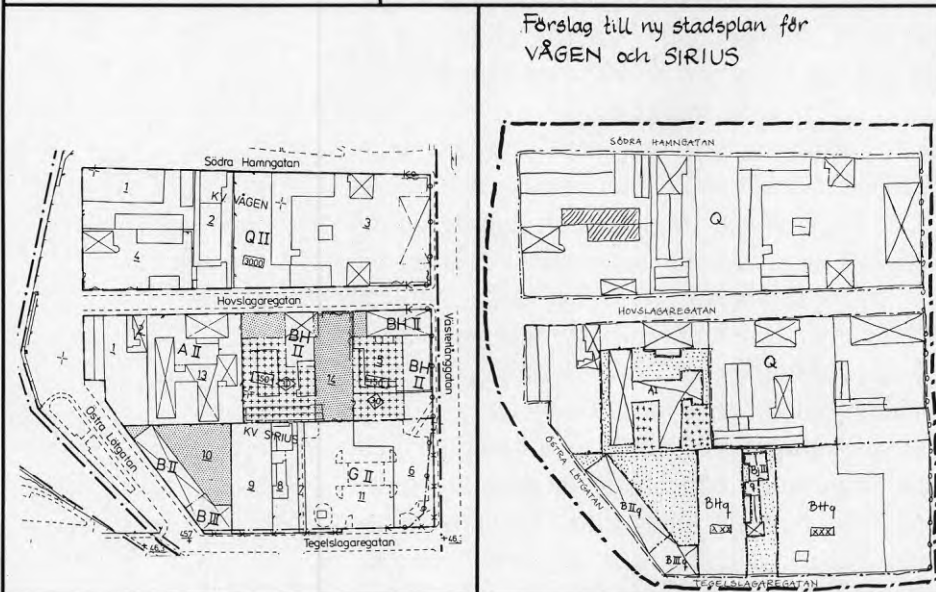
"Från del till helhet" delas in i tre avsnitt. "Stadsbilder", a-c; "Ett kulturhistoriskt perspektiv"; "Inre hamnens betydelse förr och nu".
Foto: Bildarkivet, Kristinehamns museum.

Inre Hamnen i Kristinehamn, förr och nu: Förhållandet till stadens helhet har på många sätt förändrat kvarterets betydelse i staden. I ett avsnitt förs ett kortfattat resonemang om detta.

I ett avsnitt diskuteras verksamheter, stadsbilder, museal vård, turism, vård och ombyggnad, problem-bild, exploateringsstryck etc. Under förslaget till åtgärder sammanfattas i punktform de viktigaste åtgärderna. Denna kompletteras av en skiss till ny stadsplan. Skissen togs upp av stadsarkitekten inför planutskottet för att ev behandlas i samband med pågående planarbete i angränsande kvarter, men då stadsplanen nyligen reviderats bordlades frågan. Tv: Den gällande planen. Th: Vårt skissförslag till ny stadsplan.

Sjötullen med mastmagasinet i Inre hamnen idag. Teckning: Kjell Sundberg.

Benämmandet - att se helheten

Enligt generalplanen från 1960 skulle alla hus i Inre Hamnens två centrala kvarter rivras för att ge plats åt parkeringshus och administrationsbyggnader. Den nya generalplanen från 1963 sparade emellertid en gammal handelsgård, som blev byggnadsminne några år senare. Det kvarter där handelsgården låg fick status av kulturresevat i slutet av 1970-talet, när en ny stadsplan utarbetades (bild förra sidan). I det intilliggande kvarteret innebar samma stadsplan däremot att många hus skulle rivras för att ge plats till parkeringsplatser. Så har till stor del skett. Den kvarvarande bebyggelsen har inte annat än undantagsvis något skydd av stadsplanen.

Husen i detta kvarter bildar likväl, tillsammans med byggnaderna i kulturresevatet, fortfarande en sammanhängande miljö. Det här är ett viktigt område i Kristinehamn: Dels därför att det ligger centralt, dels därför att det finns få sammanhållna äldre miljöer kvar i Kristinehamn. Ett av problemen var att bebyggelsen i de två kvarteren betraktades från olika utgångspunkter i planbestämmelser och bygglovhantering.

Genom att ge hela området den samlande benämningen — Inre Hamnen — ville vi visa att byggnaderna var delar av samma helhet, och att de borde behandlas som en helhet. Detta första steg, som en namngivning innebär, bör inte underskattas. Det sätter nästan automatiskt gränser på värderingskartan och bildar en utgångspunkt för urval och värdering. Det finns således skäl att mer än en gång tänka igenom benämningen. Att ta steget från fastighets- eller kvartersbeteckning till en karakteriserande benämning tvingar oss att ta ställning till bebyggelsens kvaliteter.

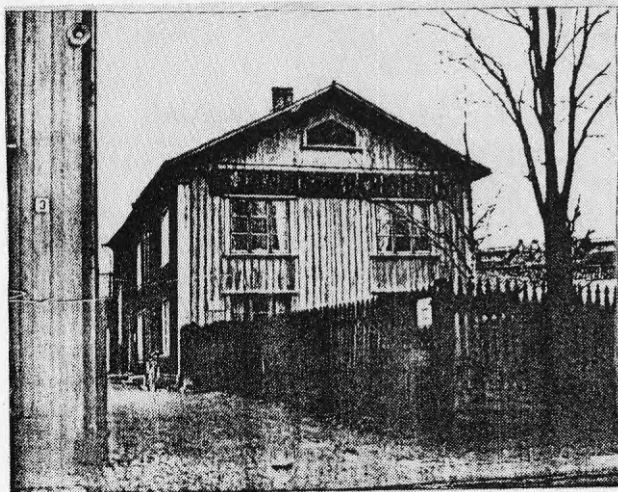
Benämmandet är således inte något man gör i slutet av arbetet, som en sammanfattning av sina resultat. Man skall i stället uppfatta det som en del av själva arbetsprocessen. Man pendlar mellan å ena sidan ett närmast intuitivt benämmande, och å andra sidan djupare studier och inventeringar. När rapporten skrivs kan namn och gränser lyfta fram de sammanhang och värden som skall visas. När detta väl är gjort är det lätt att göra kompletteringar. De värden och egenskaper vi väljer att fördjupa bilden med, blir lättidentifierade pusselbitar i det större mönster vars gränser vi redan känner.

Splittrade skyddsåtgärder i Inre Hamnen visade att man tidigare inte gjort ett sådant ställningstagande. Även byggnadslovsärenden påverkades av denna bristande helhetssyn. Nedan följer ett exempel på en viktig aspekt som inte kom med i bedömningen av ett rivningsärende, delvis av nämnda skäl.

Rivning i kvarteret Sirius

År 1985 inkom en ansökan om att få riva ett hus i det kvarter som inte var kulturresevat. Synen på husens värde hade, efter de sex år som gått sedan stadsplanen kommit till, hunnit förändras. Gatumiljön mellan kvarteren betraktade stadsarkitektkontoret nu som värdefull för staden, något man ville skydda. Ärendet bedömdes utifrån denna nya syn: Om bara gatuhuset behölls och de nya byggnaderna anpassades i sina proportioner skulle det

*F.d. bokbinderi och tobaksfabrik i kv. Sirius.
Rödmålat med gaveln mot gatan linoljefärgad i en grön nyans. Foto: Bildarkivet, Kristinehamns museum.*

gå bra att få riva. Just det här enstaka huset ansågs inte vara så viktigt bara gatans "karaktär" och "skala" bibehölls.

Man kunde emellertid se problemet ur andra synvinklar, bl.a. en rent kulturhistorisk och utifrån Inre Hamnens helhet. Trots att många hus rivits finns många av de gamla verksamheterna och hustyperna representerade. Här finns en ståndsmässig handelsgård med tillhörande uthus för jordbruk och djurhållning; magasin för den tidigare omfattande fjärrhandeln; mindre bostadshus för hantverkare; ett industrihantverkshus (den aktuella fastigheten); stenhus från 1890-talets borgarstad etc. Inre Hamnen representerar också olika byggnadsteknik och sätt att exploatera kvarter och tomter. Genom att stå på ett enda ställe i Inre Hamnen kan man hitta spår från i stort sett hela Kristinehamns tidiga bebyggelsehistoria.

Eftersom staden genomgått en mycket omfattande rivningsvåg under 1970-talet finns ofta bara en enda representant för de olika tidstypiska dragen kvar. Detta gällde bl.a. den aktuella byggnaden i Inre Hamnen. Vid en rivning skulle ett sådant tydligt spår ha försvunnit. Men även vid en ombyggnad fanns det vissa särdrag, framför allt i färgsättningen som var viktiga att ta hänsyn till. Ett till synes obetydligt ingrepp i stadsbilden skulle ha fått stora konsekvenser för den historiska helheten och den pedagogiska förmågan. En annan synpunkt är att omgivningen till den byggnadsminnesförklarade gårdsmiljön och de Q-märkta husen skulle påverkas. Tillsammans bildade de olika "objekten" en enhet vars innehåll och kvalitet skulle utarmas.

Det finns risk att övergripande synpunkter på ett område försvinner i en mängd detaljer i en kulturhistorisk beskrivning. Beslutsfattarna har oftast både begränsad tid att sätta sig in i problemet, och begränsad förkunskap. I Inre Hamnen förlorade vi själva en del av överblicken. Det berodde kanske inte så mycket på benämning, som på en ogenomtänkt avgränsning. Utgångspunkten för studien utgjordes av två kvarter, och vi frigjorde oss aldrig helt från detta. De avgränsningar av miljöavsnittet som behövde göras blev inte tillräckligt tydliga för att vi skulle kunna uttrycka vissa nyanser i Inre Hamnens sammansatta karaktär. Vi hade t.ex. behövt rita fler kartor än vi gjorde.

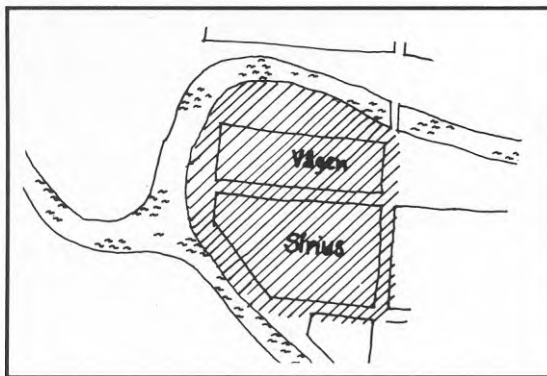
Avgränsningen

Avgränsningsproblem i Kristinehamn

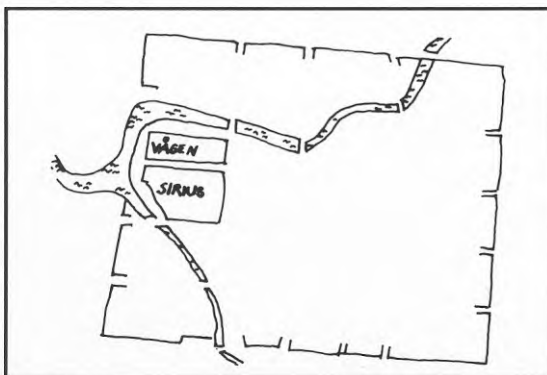
En bebyggelsemiljö kan ingå i olika helheter, som har skilda egenskaper och endast delvis överlappar varandra. Det här förhållandet gällde i allra högsta grad Inre Hamnen där man kan urskilja åtminstone tre olika sätt att uppleva områdets karaktär och problem.

I Inre Hamnen kan först och främst den äldre bebyggelsen i kv. Vägen och Sirius uppfattas som en egen helhet. Både i stadsbilden och bebyggelseutvecklingens kontinuitet finns gemensamma utmärkande drag.

Problembilden i kvarteren är av teknisk och ekonomisk natur: Vad kostar det att bevara? I vilket skick är husen? Hur skall de användas osv? Ett kvalitativt problem finns dessutom i att avgöra hur kompletteringsbebyggelse, och framtida förändringar i enskilda hus och detaljer, påverkar helheten.

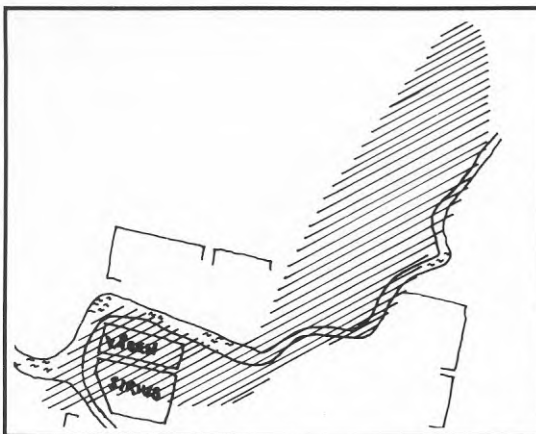

För det andra ligger Inre Hamnen inom den gamla stadsfyrkanten från 1600-talet. Den övriga bebyggelsen inom denna är inte lika enhetlig och sammanhållen som bebyggelsen i Inre Hamnen. Stadsplanen, ett regelbundet rutnät, är dock till sina huvuddrag intakt och har varit den form inom vilken bebyggelseutvecklingen från 1600-talet fram till 1960-talet ägde rum.

I den senast tillkomna bebyggelsen har vissa viktiga avsteg från den gamla planen skett, och det finns planer på nya förändringar. Sammantaget kan de successiva förändringarna komma att splittra enheten i den äldsta stadskärnan. Det finns idag så många obebyggda tomter i stadskärnan att deras framtida bebyggelse kommer att bli dominerande i det centrala Kristinehamn. Viktiga frågeställningar inom stadsfyrkanten är: Vilken betydelse har de fåtaliga och utspridda äldre husen i den nya helheten? Hur skall ny bebyggelse utformas och anpassas till det gamla gatunätet?

För det tredje ingår Inre Hamnen i ett stråk av äldre bebyggelse av mindre sammanhållet slag: från Inre Hamnen, utmed älven och fram till järnvägsstationen.

Det är således inte enbart egenarten som skiljer de tre överlappande bebyggelsemiljöerna, utan även dagens "hotbild" och morgondagens gestaltungsproblem. Samtidigt finns gemensamma övergripande problem, som parkering och trafikplanering, efterfrågan på bostäder och service m.m.

Motverkande målsättningar

Kartbildernas avgränsningar ovan är gjorda för att fånga egenskaper och problembild i området. Genom att beskrivningen utgår från olika avgränsningar, blir det lättare att se fler egenskaper än vad som varit möjligt med endast en avgränsning. Avgränsningar gjorda på detta sätt ger tydliga bilder av det vi vill skydda, och en rimlig utgångspunkt för att diskutera problem.

De avgränsningar som blir resultatet av en kulturhistorisk klassificering ger inte av sig självt lika tydliga bilder av bebyggelsens egenskaper. Detsamma gäller kartbilder vars syfte är att visa möjliga skydd och åtgärder för bebyggelsen. Dessa avgränsningar ger å andra sidan en tydligare bild av de planeringstekniska problemen.

Det finns inget självklart sätt att i *en* kartbild fånga *både* områdets egenskaper *och* planeringsproblem. Alltför ofta saknas hänsyn till detta i programmets framställningar. Många program innehåller endast en karta, knuten antingen till kulturhistoriskt värde eller lagstiftningens regler. I Kristinehamn tenderade de värden och de problem som var själva anledningen till karakteriseringen att "falla mellan stolarna" när analysen utgick från avgränsade områden som t.ex. stadsdel, kvarter, fastighet, § 38-område etc. En lösning på detta problem är att använda flera, kompletterande kartor.

Differentierade avgränsningar

Avgränsningen av skyddsvärda miljöer har en central plats i byggnadslagstiftningen där allmänna och enskilda intressen vägs mot varandra. Genom avgränsade skyddsbestämmelser skall den enskilde veta *vad* som gäller och *var* det gäller. Samtidigt kan *skyddet differentieras* genom att det avgränsas till vissa platser och kan göras starkare där det verkligen behövs. Om området är stort kan en enda avgränsning visa sig otillräcklig för att åstadkomma det skydd som eftersträvas. Ett byggnadslov i Tibble by, i Leksands kommun, illustrerar detta. På grund av regeringsrättens oklara uppfattningar av områdets egenart blev de värden man ville bevara inte beaktade.

Tibble är en av fyra byar på Österdalälvens strand som ingår i ett riksintresseområde. Kommunöversikten angav att nya byggnader skulle anpassas till den äldre bebyggelsen. En byggnadslovsansökan inkom om att få uppföra av en ny villa i "alpstil", som skulle läggas med en bred gavelfasad ut mot älven. Någon oenighet om att byggnaden avvek från bebyggelsen i Tibble by fanns inte. Regeringsrätten menade emellertid att "byggnaden är uppförd i ett avgränsat område beläget mellan Tibble gamla by och de övriga byarna söder därom och icke synlig från dessa. Bostadshuset inom detta mindre område är avsedda såväl för permanent-

boende som för fritidsboende. Bebyggelsen är inte enhetlig utan representerar skilda byggnadsstilar från olika perioder."¹⁰⁸

Riksantikvarieämbetet menade att byarnas bebyggelsemönster, som det kunde iakttagas i sin helhet i landskapet, utgjorde en väsentlig del av det kulturhistoriska värdet. De menade också att en bebyggelsemiljö mycket sällan kan betecknas som enhetlig, utan ofta har en sammansatt karaktär. Viktigt var att den nytillkommande bebyggelsen utformades så att den inte blev "iögonfallande eller dominerande i miljön."¹⁰⁹

I en artikel om rättsfallet från Tibble framhåller Hans Regnér att regeringsrätten inte behandlat de kulturhistoriska egenskaper som riksantikvarieämbetet påpekat:

Den ålderdomliga *karaktären* i den gamla täta bykärnan har man uppmärksammat men inte årsringarna i den bebyggelseutveckling som ägt rum utanför bykärnan under de senaste två, tre hundra åren [...] Kulturlandskapet med byns åkermark och övrig bebyggelse tycks uppfattas närmast som staffage kring den gamla bykärnan.¹¹⁰

I Tibble har tolkningsproblemen drivits till sin spets. Det verkar som att regeringsrättens ledamöter faktiskt *inte hade förstått* vari egenarten och det kulturhistoriska värdet låg. Här är det kanske den planeringsnivå som har valts för att skydda miljön, som har ställt till problem. Kommunöversikten har inte givit plats för den information som hade behövts för att ge beslutsfattarna tillräcklig klarhet om vilka regler som gäller. Det kan ju också förhålla sig på det viset, att rättens ledamöter i och för sig har förstått, men bedömt det som att den bygglovsökande inte haft möjlighet att *i förväg förstå* denna egenart.

Man kan säga att i lagtextens strikta juridiska mening är egenartsbeskrivningen inte något annat än ytterligare en avgränsning — en begränsning av det vi vill kunna påverka. Här ligger det besvärliga, att egenartsbeskrivningen inte bara är ett kvalitativt komplement till värdeeringskartan, utan också blir en kvantitativ bestämning.

Regnér menade att ärendet visade att "det kulturhistoriska värdet behöver preciseras bättre och skyddsbehovet nyanseras i de kommunala planhandlingarna." Med anledning av de problem som aktualiserats, föreslog riksantikvarieämbetet differentierade kartredovisningar, för att kunna precisera och förtydliga skillnader inom ett riksintresseområde, "t.ex. i fråga om det kulturhistoriska innehållet, värdet, tålligheten eller skyddsbehovet."¹¹¹

Ett liknande sätt att angripa avgränsningsproblemet finner vi bl.a. i flera kulturminnesvårdsprogram i Stockholms län. Här har man markerat helhetsmiljöer och inom dessa mindre avgränsade närmiljöer. Det är lätt att se fördelarna med detta system. Möjligheten att differentiera skyddsåtgärder och egenartsbeskrivning på ett begripligt sätt ökar.¹¹²

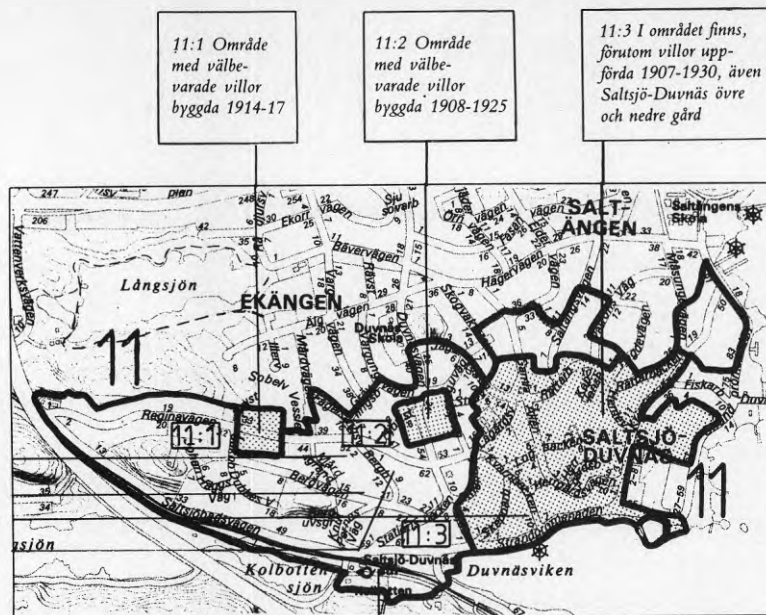
Man gör klart att dessa kulturminnesvårdsprogram, som inte innehåller förslag till reglering eller åtgärder, är rena sektorsredovisningar från kulturminnesvården. De tidigaste publikationerna kallades för kulturminnesvårdsprogram, men senare har man börjat använda benämningen "kulturhistoriska miljöer".¹¹³ Med indelningen i helhetsmiljö och närmiljö har antikvarierna på läns museibyrån i Stockholm med tiden utvecklat ett överskådligt och relativt konkret sätt att beskriva miljökvaliteter.

Som **helhetsmiljö** definieras ett område med kulturhistoriskt värdefull struktur. Som **närmiljö** definieras ett område som särskilt ingående belyser viktiga delar av kommunens historia.

Närmiljöerna ingår oftast i helhetsmiljöer, men kan också ligga för sig självt, utanför en helhetsmiljö. Helhetsmiljöerna täcker oftast in mycket stora delar av de berörda kommunerna.

Bergbacken 2
Bergvägen 17
Kvarnbacken 10
Bergbacken 7

Klingstavägen-Edsviksvägen (närmiljö 13:1)

Skogsbacksvägen 6-8 (närmiljö 13:2)

Begreppen "närmiljö" och "helhetsmiljö" är kvalitetsbegrepp i sig själva och får oss att förutsätta vissa egenskaper hos de beskrivna miljöerna. Vid en första läsning av programmen var det svårt att finna något meningsfullt samband mellan å ena sidan bilder och beskrivningar av miljöerna och å den andra den beteckning de fått. Närmiljöer och helhetsmiljöer såg likadana ut på bild. Enligt vår uppfattning är det fördelaktigt att använda mer neutrala termer för avgränsningen och spara de kvalitativa termerna till egenartsbeskrivning och benämning. Det är t.ex. möjligt att välja de mer neutrala orden miljö och delmiljö, eller område och delområde.¹¹⁴

"Ett ord och en bild"

Att knyta samman historia med planering

Kulturmiljöavdelningen på riksantikvarieämbetet kom till i samband med att en ny organisation trätt i kraft den 1 juli 1987. Å ena sidan såg man inom riksantikvarieämbetet den nya avdelningen som resultatet av en lång utveckling som började med 1913 års fornminnesvårdskommitté och som nu kunde betraktas som en konsolidering av 1970-talets kulturpolitiska reformarbete. Å andra sidan aktualiserades kulturmiljöavdelningen mot bakgrund av 1988 års kulturmiljöproposition och mer direkt genom tillkomsten av den nya plan- och bygglagen, naturresurslagen och kulturminneslagen.¹¹⁵

Det kanske mest akuta problem som kulturmiljöavdelningen fick att arbeta med var naturresurslagens krav på att avgränsa särskilt värdefulla miljöer — s.k. riksintressen. Redan i november samma år redovisade riksantikvarieämbetet 1600 miljöer som man ansåg borde betraktas som riksintressen för kulturmiljövården. Som underlag för beslutet låg länsantikvariernas bearbetning av urvalet som gjordes inom den fysiska riksplaneringen under 1970-talet. Både den nya bygglagstiftningen och naturresurslagen ställde emellertid mer långtgående krav på redovisningen av kulturmiljöer än vad som tidigare varit fallet. Ivar Eklöf vid kulturmiljöavdelningen skrev:

Plan- och bygglagen/Naturresurslagen har uttryckligen givit den fysiska planeringens planeringsunderlag en funktion som det kanske inte självklart hade tidigare. Det skall förmedla relevant planeringsinformation från staten till kommunerna. Det nya är det lagreglerade anspråket på information i en viss riktning och att formen kräver framförhållning från statens sida.

[...]

Planeringsunderlag för kulturmiljöer finns i stora delar av landet i form av miljöbeskrivningar i regionala och kommunala kulturminnesvårdsprogram. Dem borde staten kunna hänvisa till om de på ett bra sätt uttrycker innebörden i riksintressena. Men de finns inte överallt. De som finns har heller inte alltid en sådan inriktning som gör dem lämpade som underlag för hantering av kulturmiljön i den fysiska planeringen.¹¹⁶

En av kulturmiljöavdelningens uppgifter blev således att utveckla en modell för kulturmiljöbeskrivningar som planeringsunderlag. Denna modell redovisades år 1988 av Ivar Eklöf i en PM under rubriken "Ett ord och en bild".¹¹⁷ Den diskuterades på en rad regionala möten i november samma år. För att fylla sin funktion som planeringsunderlag menar Eklöf att miljöbeskrivningarna i huvudsak måste uppfylla två krav: För det första att de förmår *behandla miljön som helhet*, för det andra att det *kulturhistoriska perspektivet knyts ihop med de fysiska uttryck* detta tar sig i det aktuella fallet.

Problemställningarna i Kristinehamn sammanföll med den generella fråga Eklöf reste: Hur knyts det historiska perspektivet samman med planeringen av de fysiska uttrycken för detta? Det intressantaste exemplet var kanske en riksintressebeskrivning för Landskrona, skriven av Nils Ahl-

berg. Han beskrev presentationen som en trestegsraket; först en kort ingress där essensen i området fångas; ett andra steg där de viktigaste särdragen förtydligas; sist en mer djupgående historisk översikt.¹¹⁸ Detta liknade mycket den strävan vi tidigare haft vid beskrivningen av Inre Hamnen: betoningen av den sammanfattande karakteriseringen, benämmandet och avgränsningen.

Riksintressen i Landskrona och Norrköping

Metodstudien i Landskrona sändes ut som ett meddelandeblad från kulturmiljöavdelningen. Det framhölls att studien inte var avsedd att vara färdig i alla enskilda detaljer. En liknande metodstudie hade även gjorts i Norrköping.

Stor vikt har lagts vid att göra beskrivningarna lättlästa och överskådliga. Det är viktigt att skapa förståelse och intresse och kunna nå ut även till dem som inte till vardags sysslar med kulturminnesvård. Ett annat syfte med att söka hitta en gemensam form är att underlätta jämförelser och därmed kunna skapa sig en så god helhetsbild över landet som möjligt.¹¹⁹

Syftena var naturligtvis inte nya: nationell jämförbarhet och opinionsbildning är tvärtom gamla målsättningar för riksantikvarieämbetet. Ett annat mål, att lösa planeringsuppgifter på grundval av befintligt kunskapsmaterial, är inte heller något nytt. Redan i den fysiska riksplaneringen var antikvarierna i stor utsträckning hänvisade till sina egna erfarenheter och kunskaper, och inför arbetet med kulturminnesvårdsprogrammen framhöll riksantikvarieämbetet att dessa skulle baseras just på befintligt kunskapsmaterial.¹²⁰ I kulturmiljöavdelningens pågående arbete poängteras emellertid dessa förutsättningar på ett tydligare och kanske annorlunda sätt än tidigare:

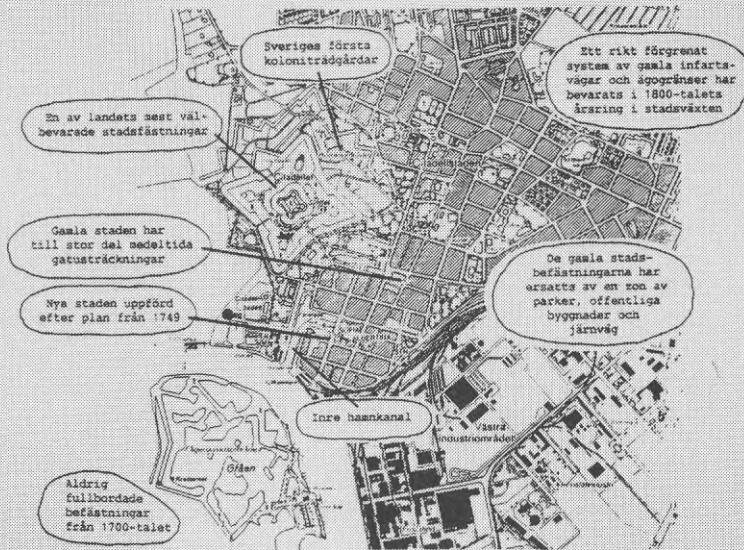
För att bemästra det mest akuta informationsproblemet (kommunernas översiktsplanering) tänker vi oss därför, att man för en tid måste lägga undan gamla forskardygder som noggrannhet, fullständighet och precision och försöka åstadkomma preliminära riksintressebeskrivningar baserade på journalistknep som vinkling, rubrikval och story. (Därför att uppgiften främst är journalistisk!).¹²¹

Avsikten är naturligtvis att återkomma till den vetenskapliga analysen, då man är övertygad om att det är denna som på sikt ger välgrundade argument.¹²² Men det kan ändå finnas anledning att ställa frågan om antikvariens yrkesuppfattning har förändrats: från vetenskapsman till planerare.

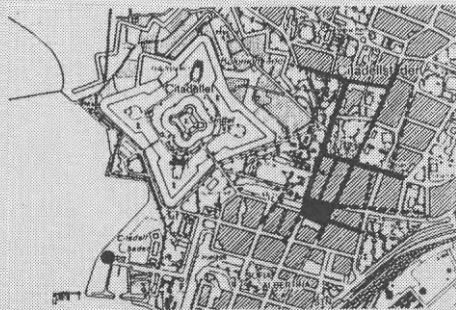

LANDSKRONA

Mer än någon annan stad i landet har Landskrona karaktären av befästningsstad. De bevarade befästningarna och nu försvunna försvarsanläggningar har också varit grunden för den unika stadsplanen med medeltida kärna, utvidgning mot söder på utfylld mark och med en inre hamnkanal under 1700-talet och tillväxt inåt land under 1800-talet, kring ett nät av gamla infartsvägar.

RIKSINTRESSET

Medeltidsstaden

Den medeltida stadsplanen, som fortfarande präglar området kring torget och som varit utgångspunkt för utvidgningarna på 1700-talet, var påfallande regelbunden, vilket är ovanligt bland landets medeltidsstäder. Förklaringen till detta bör dels vara att staden är anlagd, dels att marken är relativt platt.

Riksintressebeskrivningen för Landskrona inleds med en mycket kort karakteristik åtföljd av en karta där de viktigaste historiska spåren i stadsbilden lokaliseras med hjälp av "pratbubblor". Därefter följer en precisering av riksintresset sammanfattat i en kartsvit med markerade gatusträckningar m.m., en kortfattad beskrivning och en sammanfattande rubrik: medeltidsstaden, befästningsstaden, kanalstaden osv. Efter detta finns en något utförligare historisk översikt på en A4-sida.

En ny yrkesuppfattning?

Under det moderna antikvarieyrkets framväxt i mellankrigsperioden, var det framför allt de vetenskapliga meriterna som poängterades. Antalet akademiker i samhället hade ökat kraftigt efter första världskriget och många av dessa var arbetslösa eller hade mycket dåliga arbetsförhållanden. Inom museiväsendet fanns motsättningar mellan de vetenskapligt skolade akademikerna och de amatörer och idealister som lagt grunden till den regionalt och lokalt uppbyggda kulturminnesvårdande verksamheten.

De statliga organisationer som byggdes upp under 1930-talet för att lösa en del av de problem som fanns i samhället, hade stort behov av kvalificerad arbetskraft. En stor del av den verksamhet som tidigare organiserats privat formaliserades och förstatligades nu. Museiväsendet och kulturminnesvården var inget undantag. 1943 bildades Sveriges Yngre Akademikers Centralorganisation (SYACO) av tretton yrkesorganisationers yngreförbund. Ett av dessa var Sveriges yngre museimän (SYM) vars främsta krav var yrkesutbildning vid tjänstetillsättning. Som villkor för inträde i föreningen gällde att man genomgått en kvalificerad akademisk utbildning, och minst ett år efter avlagd examen tjänstgjort vid svenska museer eller kulturminnesvårdande organisationer.¹²³

Kulturminnesvårdens centrala ämbetsverk försökte samla den provinsiella verksamheten med syfte att göra den mer handlingskraftig, konsekvent och vetenskaplig. Under lång tid drev den centrala myndigheten på för att provinsmuseerna skulle anställa fackutbildad personal, bygga bättre museer och ordna samlingarna på ett bättre sätt. Bertil Berthelson motive-
rade och förklarade varför år 1946:

Bakom allt detta, som bildar i och för sig ofrånkomliga moment i framåt-skridandet, ligger en strävan att förädla den obearbetade föremålssamlingen till kärna i ett livskraftigt museum, att vidga och fördjupa det kuriosabetonade sökandet efter »gamla saker» till en vetenskapligt grundad men samtidigt för den stora allmänheten fängslande framställning av de olika områdenas kulturhistoriska utveckling och att omforma det mer eller mindre romantiska intresset för de fasta minnesmärkena till positiva insatser för att konservera och bevara dem såsom vittnesbörd om bygdens sätt att leva och bo i forna tider.¹²⁴

Ett tidigt förslag till regional riksorganisation från år 1922, hade varit en alltför dyr reform.¹²⁵ Lokalt och regionalt fanns det redan då en mångfaldig verksamhet på ideell bas, och längre fram mot slutet av 1930-talet hade stads-, läns- och landskapsmuseerna vuxit och blivit relativt stora. Efter hand som de statliga bidragen till provinsmuseerna ökade, kunde riksantikvarieämbetet börja ställa krav.¹²⁶ Som villkor för statsanslag sattes år 1945 att landsantikvarierna vid tjänstetillsättning skulle ha minst fil.lic. examen. Den akademiska och vetenskapliga meriteringen har alltså varit central för yrket under uppbyggnadsfasen.

1970- och 1980-talens utveckling innebar nya problem, som ställde nya krav på antikvarierna. Utvecklingen inom kulturminnesvården har givit allt mindre utrymme för det vetenskapliga momentet i arbetet. Vid en undersökning år 1983 bedömde de flesta läns- och landsstyrelser möjligheten att bedriva forskning som dålig eller mycket dålig. På länsstyrelserna hade bara 10 av närmare 40 handläggare avlagt forskarexamen.¹²⁷

Denna utveckling beror inte på att man är ointresserad av forskning inom kulturminnesvården. Tvärtom finns ett uttalat intresse och man försöker ta initiativ till forskning.¹²⁸ Men frågan är ändå om inte arbetsuppgifternas karaktär gör att de praktiska erfarenheterna blir viktigare, samtidigt som kulturminnesvårdaren i sina olika uppdrag för kommunerna, på planeringsavdelningarna vid länsstyrelsen och som handläggare på riksantikvarieämbetet, ofta måste betraktas som planerare. Denna glidning mot planering ställer speciella krav på kompetens. Utbildningar som tillkommit från slutet av 1970-talet har givits en tydligt yrkesförberedande inriktning. Denna har stämt studenternas förväntningar, och bidragit till att stärka yrkets tyngdpunkt i det praktiska utförandet och planeringsuppgifterna.

När kulturmiljöavdelningen nu arbetar med riktlinjer för redovisning av riksintressen och deltagande i kommunal översiktsplanering, betonas av naturliga skäl inte de vetenskapliga kraven. Det räcker inte att belägga vetenskapligt — antikvarien måste också kunna knyta sitt historiska perspektiv till föremål och egenskaper i kulturmiljön, dvs. de fysiska uttrycken i det enskilda fallet:

I mängder av fall är det fullt klart att kunskapen om en kulturmiljös egentliga innehåll är klen. Att då extrahera de väsentligaste dragen hos miljön i fråga är vanskligt. Att ändå göra detta kan synas rent halsbrytande. Men det är innerst inne inte någon — mer än möjligen forskarna — som tror att det bara är sanningen som kan vara kulturmiljövårdens intresse. Det är vad vi tror vara sanningen som är intressant. Det kan omvärderas över tiden och bör göra det om forskningen fungerar. Det är en del av charmen. Det är därför inte så att planeringen vill veta sanningen i de utpekade riksintressanta kulturmiljöerna utan *vad man menade med att peka ut dem*.¹²⁹

Här kan naturligtvis finnas skilda uppfattningar i frågan inom riksantikvarieämbetet, men Ivar Eklöfs ståndpunkt i citatet ovan stämmer rätt väl överens med våra egna erfarenheter av kulturminnesvårdarens inställning. Under lång tid har antikvarien ställts inför problem som inte i första hand är forskarens. Han har fått direkt erfarenhet av samhällsplaneringens olika sidor — politiska, ekonomiska, pedagogiska osv. Bland annat har framställningen av ortens gränser, namn och värdefulla egenskaper blivit en central uppgift. I strategier som "Ett ord och en bild" finner vi en strävan att ta i tu med denna uppgift.

IV. Egenartsbeskrivningar i kulturminnesvårdsprogram

Inledning

Det här kapitlet behandlar kulturminnesvårdsprogrammets beskrivningar av egenskaper och värden hos objekt och miljöer. I projektet har olika planeringsdokument för bevarande samlats in. Vilka dessa är finns förtecknat i en bilaga.¹³⁰ För utredningen i Kristinehamn utnyttjades de som en källa till inspiration.¹³¹ I forskningsprojektet har de funnits med som en bakgrund till de förda resonemangen. I den följande framställningen görs dock en snävare avgränsning, till i första hand program för kulturminnesvård som tillkommit efter 1978.

Kulturminnesvårdsprogrammen har ett speciellt intresse, eftersom mycket resurser har satsats på dem under de senaste tolv åren. En annan anledning till vårt intresse är att projektet tog en utgångspunkt i ett sådant programarbete. I materialet ingår 25 kommunala kulturminnesvårdsprogram och 9 regionala. De exempel som anförs är i första hand från dessa. Några få citat har likväl hämtats från andra publikationer.

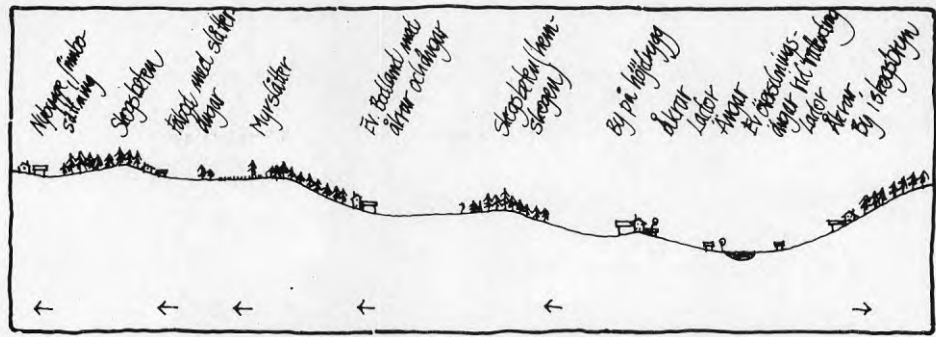
Vårt intresse har efterhand riktats mot hur miljöer och objekt beskrivs — vilka egenskaper det är som framhålls. Utgångspunkten har huvudsakligen varit problem som behandlats i föregående avsnitt: "Ortens gränser och namn".

I detta kapitel inskränker sig slutsatserna till några observerade egenskaper hos beskrivningarna i kulturminnesvårdsprogrammen. Här görs inga värderingar av hur verksamma eller bra de olika programmen varit i den situation de tillkommit i. Detta skulle kräva studier av en helt annan art än dem vi haft möjlighet att göra.

En iakttagelse är att beskrivningarna företrädesvis behandlar historiskt-kronologiska förhållanden, och att de är otydligare i miljöbeskrivningarna, både på ett översiktligt och detaljerat plan. En andra iakttagelse är att de mest konkreta miljöbeskrivningarna görs när det gäller rekonstruktioner av äldre tillstånd och att dagens bebyggelsebild blir otydligare. En tredje gäller att det vetenskapliga fackspråket i vissa fall betonar publikationernas expertkaraktär. En fjärde är att nyritade kartor, eller andra illustrationer (trots det oftast rika bildmaterialet), sällan används för att öka precisionen i framställningen av bebyggelsens och kulturlandskapets egenskaper.¹³²

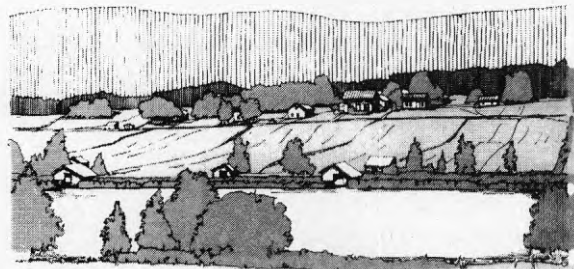
Höga Kustenutredningen, ett av exemplen i "Kulturminnesvården i kommunernas planering", bygger på arkitekturteoretiska resonemang för sin landskapsanalys. Framför allt hänvisar man till Kevin Lynchs arbeten. I riksantikvarieämbetets sammanställning hävdas att: "Överensstämmelsen mellan de råd för bebyggelsens placering som lämnas utifrån denna analys och de råd som skulle kunna formuleras med utgångspunkt från gammal god svensk byggnadsstradition är påfallande".¹³⁸ Illustrationer ur "Kulturminnesvården i kommunernas planering".

Skogsbeten Fäbod med slätterängar Myrslätter Ev. bodland m åkrar och ängar Skogsbeten, hemsbogen By på höjdrygg Åkrar Lador Ångar Ev. översilningsängar vid vattendrag By i skogsbyn

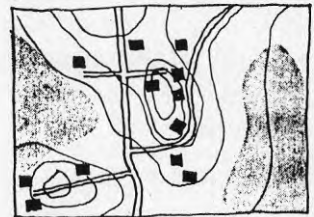

Exempel från Högbygden, Gävleborgs län (Erik Nordin: Kulturhistoriska miljöer)

Exemplet ovan från Höga Kustenutredningen, till höger från kommunöversikten för Ragunda

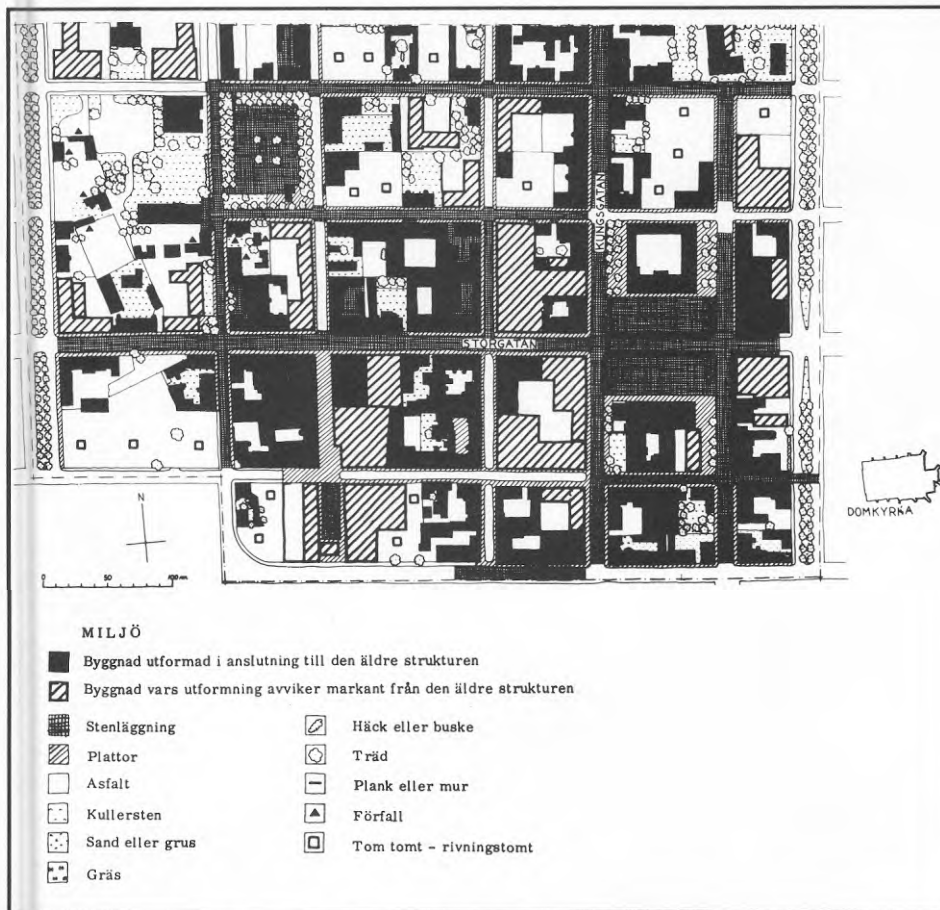
De landskapsanalyser som genomförts i arbetet under planeringsskedet visar att mönstret för bebyggelselokalisering och placering är ganska likartat över stora delar av landet. Samma regler har gällt vid Höga Kusten i Ångermanland som för den agrara bebyggelsen i Gävleborgs län, jordbruksbyarna i Värmlands län eller i de områden som studerats vid kommunöversiktsarbetet i Eskilstuna och Ragunda.

Så detaljerade underlag, t.ex. för tillämpningen av kommunöversiktens riktlinjer, fanns inte alltid. Under rubriken "Riktlinjer i kommunöversikt" påpekas bristen på konkretion i kommunöversiktens riktlinjer, vilket man menar beror på ett bristfälligt inventeringsunderlag: "Så snart ett tillfredställande underlag framtagits och bearbetats bör emellertid bevarandemålsättningen sammanfattas i mera konkreta riktlinjer i kommunöversikten, som både kan ge information om kommunens målsättning för bebyggelseutvecklingen i det aktuella avsnittet och ge konsekvens i byggnadslovsprövningen."¹³⁹

Utvecklingen av kulturminnesvårdande planering under 1970-talet skulle kunna karakteriseras som dynamisk och initiativrik, men samtidigt ojämn och spretande åt olika håll. En målsättning för riksantikvarieämbetet har, i konsekvens med detta, varit att få ett så jämförbart material som möjligt från hela landet. Av den anledningen utgavs år 1976 en handledning för byggnadsinventering.¹⁴⁰ Samma målsättning fanns även med "herdabrevet" och planerna på kulturminnesvårdsprogram.

I Riksantikvarieämbetets vägledning för inventering år 1976 fanns en bilaga som behandlade "Kartbearbetning av inventeringsresultat för bl.a. avgränsning av bevaringsområden."¹⁴¹ Syftet med att redovisa kulturhistoriskt intressanta egenskaper på kartor var att precisera vilka olika komponenter som bestämmer det kulturhistoriska värdet inom ett viss område. Metoden anslöt därför också väl till de vetenskapliga urvalskriterier som tillämpats.¹⁴² Med hjälp av kartsviter beskrevs fyra olika miljötyper: den täta stenstaden, den medelstora provinsstaden, fiskeläget och bebyggelse i kulturlandskapet. Miljökartor skiljde ut tidstypiska drag i bebyggelsen och angav detaljerade förhållanden. Karteringen gällde såväl faktiska egenskaper som bedömningsegenskaper: Uppgifter från olika tidsepoker om den befintliga bebyggelsen samlades konsekvent på samma kartor. Byggnadernas karaktär, vegetation och markbeläggning sammanställdes på miljökartorna med anmärkningar om yttre förfall. "Den pågående förändringsprocessen med förfall, rivning och nybyggnad avtecknar sig således på kartbilden."¹⁴³

Utöver enhetligheten var ett annat viktigt mål att hushålla med kulturminnesvårdens begränsade resurser. Som riksantikvarieämbetet framhöll var kulturminnesvårdsprogrammets betydelse för det praktiska vårdarbetet en sida av detta:

De blygsamma resurserna och mängden av faktorer som påverkar resursbehovet och valet av medel för att uppnå en lämplig vård medför att stora krav måste ställas på planeringen av vårdarbetet. Enligt ämbetets mening bör utvecklingen av regionala och kommunala kulturminnesvårdsprogram bl.a. syfta till att skapa instrument för en förbättrad planering av skilda insatser för vården av kulturmiljöerna och för en nödvändig prioritering och ansvarsfördelning mellan ägare, kommun och stat.¹⁴⁴

Kulturminnesvårdsprogrammen skulle ligga på en planeringsnivå som motsvarade kommunöversikten, men innehållsmässigt möjliggöra en mer inträngade behandling och precisering av de kulturhistoriska värdena. Uttryckt annorlunda skulle kulturminnesvårdsprogrammen utgöra underlag både för upprättande och uttolkning av kommunöversikter och liknande planer, men även ligga till grund för andra kommunala planer, t.ex. bostadsförsörjningsprogrammen.

Kulturhistorisk analys av miljön

Riksantikvarieämbetets riktlinjer

Kulturminnesvårdsprogrammen skulle enligt riksantikvarieämbetets vägledning från år 1978 innehålla en mängd komponenter för att vara användbara i planeringen. De delar som intresserar oss här innehåller beskrivningar av miljö och objekt: De finns dels i den kulturhistoriska beskrivningen och analysen, dels i urvalet av särskilt värdefulla miljöer. I fortsättningen kallas de för enkelhetens skull *analys* respektive *urval*.¹⁴⁵

I programmens inledande analys skulle *sambanden* mellan den historiska utvecklingen och det kulturlandskap vi möter idag belysas. Här skulle det klargöras hur den historiska utvecklingen *återspeglades* i olika drag och miljötyper i kulturlandskap och tätorter. I riksantikvarieämbetets vägledning poängterades, att såväl karakteristiska som mer speciella företeelser skulle uppmärksammas.

riksantikvarieämbetet statens planverk

Till kommuntyper och bostytter

PROGRAM FÖR KULTURMINNESVÅRD

För att ett bevarande av äldre byggnader och andra kulturminnen i ett landskap skall bli möjligt, görs en analys och utvärdering av de kulturminnen som finns i ett område. Detta görs för att kunna göra en bedömning av de kulturminnen som är värdefulla och som bör bevaras. Detta görs för att kunna göra en bedömning av de kulturminnen som är värdefulla och som bör bevaras. Detta görs för att kunna göra en bedömning av de kulturminnen som är värdefulla och som bör bevaras.

Ett exempel

Detta exempel har valts för att visa hur det kommunala kulturminnesvårdsprogrammet kan användas som underlag för beslut och samverkan i kommunen.

Förutsättningar:

Huvudgatan i Åsköping utgör en del av riksväg 207. Motortrafiken på denna är intensiv och konflikterna många med den lilla trafiken. I de centrala delarna av Åsköping är gatan trång och gångbanorna smala. Detta gäller framförallt vid bron över Storån där flera allmogens övriga byggnader i lokalidningarna har dessa slagits upp med braskande rubrik. Krav har framställts i fullmäktige på omeblera gårdar för att förbättra trafiksituationen vid bron.

Under diskussionen i kommunfullmäktige skisseras tre alternativa möjligheter att förbättra trafiksituationen vid bron över Storån:

A. Allt förnuvägverket ett tillräckligt den förtärligast som planeras kring Åsköping – som annars skulle bli aktuell först kring sekelskiftet.

B. Allt genomföra en breddning av bron och huvudgatan genom Åsköping.

C. Allt försöka leda gångtrafiken mellan bostadsområdena i öster och torget kopierat från Åsköping. Detta har medfört att motortrafiken ökat i smågatorna och nu har det utöppla bostadsområdet.

De byggnadsinventeringar som utförts ger möjlighet till jämförelser och överblick. Sedan inventeringarna sammanställts och bearbetats har man i kulturminnesvårdsprogrammet pekut ut de byggnader som är av särskilt intresse från kulturhistorisk synpunkt. Därför ger kulturminnesvårdsprogrammet också en fingervisning om möjligheterna att få tillgängliga eller bostadsplaner för förhöj länderingar för kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Men genom kan man lättare bedöma de åtgärder som skulle följa på kommunen vid en eventuell upprättning av tråhusområdet.

Om kommunen tar första steget genom att rusa upp sina egna hus stimulerar detta givetvis övriga fastighetsägare att i sin tur upprätta byggnader.

Så snart man belyst konsekvenserna av de olika alternativen tar kommunfullmäktige åter upp frågan om trafiken på huvudgatan. Förslaget att tillgängliga förbättringsdrag kring Åsköping måste helt sträp.

Alternativ B: Förbättring Vid kommunens utvärdering på vägverket visar det sig att man i och för sig inte är negativ till att tillgängliga förbättringsdrag inom komplicerade markförhållanden gör att förbättringsdrag inte kan förverkligas inom rimlig tid.

Alternativ B: Breddning Då kyrkogården är belägen längs den inre sidan av huvudgatan kan denna endast breddas mot söder. Där innebar gatubreddningen två i princip i några fullt moderna hus från 1950-talet. Fastighetskontorets beräkning visar att kostnaderna för dessa kommer att bli avsevärda.

gas. Alternativet att genomföra en breddning av huvudgatan inger betydelsefulla med tanke på juridiska och ekonomiska konsekvenser. Framförallt skulle dock miljön i huvudgatan försämrats och den nuvarande intimiteten på förort – vilket knappast går till reprens när trafikarbetet är gång i framtiden blir verkligt.

Alternativ C: Återgången C. De som fortfarande bör kvar i tråhusområdet vid år har länge klagit på förhållandena där. Att området utpekats i kulturminnesvårdsprogrammet som ett eventuellt bevarandeelement har medfört att flera fastighetsägare blivit intresserade av att rusa upp sina hus. De har därför krävt att kommunen skall ta ställning till områdets användning på längre sikt. För fullnågot har det länge stått klart att något måste göras, men man har varit inordna delta planarbete i en plan för centrumområdet i sin helhet.

Den upprustning som är nödvändig för att göra området attraktivt vill ett genomförande av alternativ C kan således till stor del ses genom insatser av enskilda fastighetsägare och med stöd av statliga ån. Även de egentliga kostnaderna för att sätta i ordning gångförbindelsen över en skulle bli överkänliga för kommunen. Att genomföra trafiksaneringen i området och införa avfyllningslag komstparkerings på torget är snarare ett administrativt problem än ett ekonomiskt – men nödvändigt för att genomföra gångförbindelsen. Alternativ C har dessutom den fördelen att ägarna inte nödvändigtvis behöver genomföras i ett sammanhang.

Kommunfullmäktige beslutar inhämta kulturhistoriska yttrande. Nämnden har länge varit aktiv i bevarandefrågora och är också huvudman för det kommunala kulturminnesvårdsprogrammet. Det praktiska arbetet med detta sker i samråd med till exempel nämnden och fastighetsnämnden.

Även vid jämförelse med övriga bevarandegårdar inom kommunen, som förelagda kulturminnesvårdsprogrammet, framstår upprustningen av tråhusområdet vid år som en synnerligen angelägen uppgift. Kulturhistoriska tillstyrker genomförandet av alternativ C och förklarar sig beredd att samarbeta med berörda förvaltningar lägga fram ett program för områdets upprustning.

Efter denna utredning beslutar kommunfullmäktige att bygga en gångbro över ån. Man antar också ett principföreläggande att tråhusområdet mellan torget och ån skall bevaras och rustas upp samt tillåtas en anläggning under kommunansvar för att förbereda och samordna åtgärderna inom bevarandeelement.

Stadsarkitektkontoret upprättar en områdesplan som anger områdets användning i överensstämmelse med komplettering av bebyggelsen etc. Till planen fogas även miljöregler, som dels kan tjäna som information till fastighetsägare och förvaltningsorgan i upprustningsarbetet, dels ge en konkret vägledning om vilka villkor som kan komma att ställas vid eventuellt byggnadslovansökan. Miljöreglerna formuleras med utgångspunkt från kulturminnesvårdsprogrammets beskrivning av de egenskaper i området som är särskilt skyddsvärda eller känsliga för förändring. I avvaktan på områdesplanen utfärdas möyregelbrev för den kvartersdelen för vilken stadplan tidigare fastställts. (Där man också vid behov utfärdar rivningsförbud.) Så snart områdesplanen antogs utfärdas detaljplan och den tidigare fastställda stadplanen revideras till överensstämmelse med områdesplanen. Gatuarkitekt svarar för att området befrias från parkering och obehörig motortrafik genom att revidera gällande trafikplan. Vid genomförandet av denna kan även miljö förbättras i samband med gatubeläggning och belysning. Fastighetskontoret undersöker behovet och möjligheterna för markbyten eller lösösa av fastigheter. Läroanstalt får i uppdrag att utforma informationsmaterial för att stimulera fastighetsägarna att delta i upprustningsarbetet.

*Hur miljöbeskrivningarna i programmets urval skulle utformas framgick i ett exempel från det fiktiva Åsköping där beskrivningen var relativt konkret och karakteriserande.*¹⁴⁶

10

11

I både analys och urval finns alltså miljöbeskrivningar. De kompletterar varandra. I en skrift som gavs ut år 1984, och innehöll råd vid upprättandet av regionala kulturminnesvårdsprogram, utvecklade riksantikvarieämbetet sina synpunkter på kulturminnesvårdens arbetsmetoder.¹⁴⁷ Man menade bl.a. att analys och urval inte bara kompletterar varandra, utan också tillkommer i växelverkan:

I det regionala programmet skall läsaren föras från den *kulturhistoriska beskrivningen och analysen* till förteckningen över *kulturminnen, kulturmiljöer och karaktärslandskap*. Arbetet med att välja ut objekten sker i själva verket genom en process där beskrivningen av den kulturhistoriska utvecklingen i länet tillsammans med en bred kunskap om vad i länet som är karakteristiskt för denna utveckling — och ännu finns kvar — i en växelverkan för fram till urvalet [...]

Där så är möjligt lämnas sidhänvisningar till den *kulturhistoriska beskrivningen och analysen* beträffande sådana skeden av utvecklingen som

Att upprätta program för kulturminnesvård
Riksantikvarieämbetet

har varit av särskild betydelse för objektet. Genom att sätta in varje objekt i ett större sammanhang ges en relief åt beskrivningen, som bättre klargör objektets karaktär.¹⁴⁸

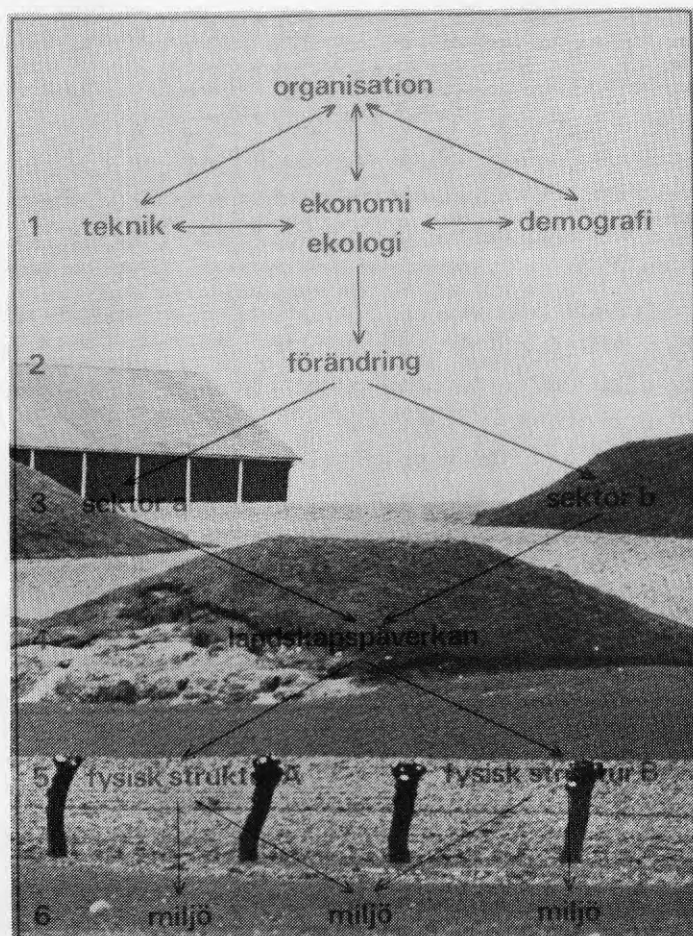
Urval och analys borde alltså hänvisa till varandra och kunna ge svar på frågorna: "Vad innehåller kulturlandskapet?" och "Hur har innehållet formats?" Den modell som riksantikvarieämbetet tog till sin utgångspunkt för beskrivningen anknöt till:

... aktuell forskning inom kulturgeografi och arkeologi genom att peka på hur viktig samhällsutvecklingen varit för det sätt på vilket kulturlandskapet formats. Ett sådant synsätt gör det naturligt att bedöma kulturminnena efter deras förmåga att spegla samhällsutvecklingen och efter deras källvärde för tolkningen av denna.¹⁴⁹

Det var alltså kulturminnets värde som källa eller dokument som lyftes fram. Analysen skulle utgå från en "fysisk struktur": de fysiska yttringarna av en enskild närings- eller sektorssektor. Denna struktur skulle inte beskrivas strikt kronologiskt utan i form av tidsbilder.

En *tidsbild* var en beskrivning av utmärkande drag i den fysiska miljön under en avgränsad period. Gränserna skulle sättas vid tidpunkter då mer genomgripande förändringar av kulturlandskapet ägt rum. Det var ett analytiskt perspektiv där en miljö bestod av element ur flera fysiska strukturer, som hörde ihop geografiskt. Miljöerna ingick sedan som delar i den totala kulturmiljön.¹⁵⁰ (Se figuren nedan)

Det var först i urvalet som dagens kulturlandskap med sina egenskaper blev den självklara utgångspunkten. Urvalet skulle innehålla en miljöbeskrivning och "miljödetaljerna" skulle bli lättare att förstå genom hän-

Förenklad modell över hur kulturlandskapet med dess enskildheter vuxit fram enligt Riksantikvarieämbetet (1984a).

visningar till beskrivning och analys. :

Stor vikt bör läggas vid att texten blir beskrivande. Man bör undvika att göra beskrivningarna så ensartade att de mister sitt informationsvärde.

[...]

Är beskrivning och motivering utförliga och karaktäriserande ger de en indirekt anvisning om hur man skall kunna ta tillvara kulturvärdena i varje enskilt fall. Det kan vara genom insatser för planering och vård, återutnyttjande, forskning, turism, undervisning om hembygden etc.¹⁵¹

Vidare framhölls objektivitet som en eftersträvansvärd egenskap. Urvalet måste få en "allmängiltig värderingsgrund" för att kunskapsunderlaget skulle kunna vara aktuellt under lång tid. Beskrivningen borde av samma anledning "vara fri från värderande omdömen"¹⁵².

Den allmängiltiga värderingsgrund som efterlystes bestod i vissa *egenskaper hos objekten*, vilka skulle anges i motiveringen till urvalet: "övergiven — levande, monumental — anspråkslös, unik — representativ, komplex, relik, ålderdomlig, ursprunglig osv." Utöver dessa egenskaper menade man att även mer speciella motiv som *vetenskapligt intresse* eller *pedagogiska synpunkter* borde redovisas. I vissa fall kunde det också "vara motiverat att redovisa de estetiska eller emotionella värdena".¹⁵³

Historik och tidsbild

Kulturminnesvårdsprogrammets innehåll överensstämmer väl med de riktlinjer som riksantikvarieämbetet givit: Bebyggelsen tolkas via historisk analys och beskrivs i tidsbilder. En viss skillnad finns emellertid: Kulturminnesvårdsprogrammets inledande avsnitt är ofta utformade som historik-kapitel, och inte som de analyser av den fysiska miljön, eller av den "fysiska strukturen", som riksantikvarieämbetet efterlyst.

Den historiska framställningen är mångsidig i de flesta kulturminnesvårdsprogram. Den inbegriper ekonomiska, sociala, tekniska och naturgeografiska förutsättningar och skeenden i en översiktlig form. Den härleder bebyggelse typer och bebyggelsekategorier. Det pedagogiska värdet och det historiska dokumentvärdet betonas. Det skall gå att hitta de mest illustrativa exemplen utifrån representativa synpunkter. Den enda kvarvarande torpstugan från 1880-talet blir ur denna synvinkel lika viktig som 1920-talets samlade bebyggelse av storgårdskvarter. Det här är ju aspekter som normalt inte kommer fram på annat sätt i planeringen.

Den historiska framställningens främsta syfte i planeringen är alltså att vi skall förstå det vi ser omkring oss som historiska spår i miljön. Dessa spår kan bestå i allt från ägo gränser och en ords lokalisering till vikingagravar och faluröda torpstugor:

Uddevalla blev genom sitt läge ett handels- och kommunikationscentrum. Den kortaste vägen från vänerområdet till havet var via Bävedalen. Uddevalla blev en mötes- och bytesplats för inlandets bönder och kustens fiskarbefolkning. Hamnen blev omlastningsplats och utskeppningshamn för inlandets jordbruksprodukter. Fri sjöfart på utländska hamnar lade grunden till sjöfartsstaden Uddevalla.¹⁵⁴

De stora tvåvånings parstugor, som idag till stora delar präglar kulturlandskapet har i huvudsak tillkommit i samband med laga skiften av byarna. Så är även fallet med den mängd tvåvånings enkelstugor, som länge utgjort bostadshus på mindre gårdar. Länets lantliga bostadshusbestånd

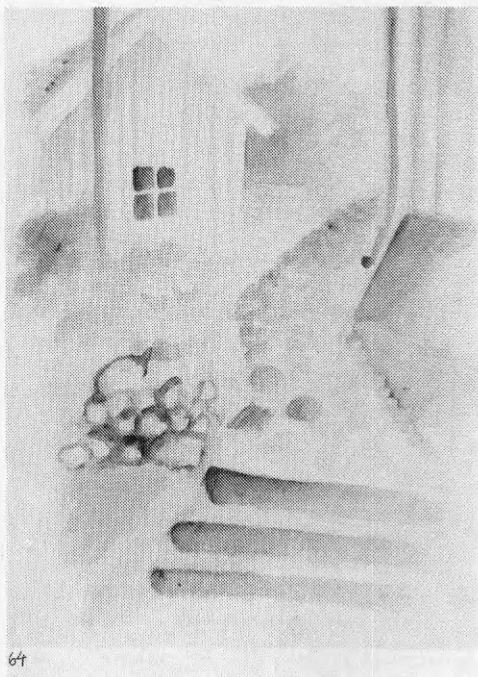
härrör sålunda med få undantag i huvudsak från 1800-talets mitt och andra hälft. Lädja i Berg socken är ett exempel på en komprimerad bebyggelse, som spreds i samband med skiftet omkring 1860.¹⁵⁵ [Vår fetstil.]

Utgångspunkten är med andra ord det som påverkat landskapet och bebyggelsemiljön, vilket sedan stegvis konkretiseras i miljöbeskrivningar. Det är de här konkreta nedslagen som i en konventionell planeringsprocess kommer att vägas samman med andra anspråk på marken.

Det finns emellertid en tendens till att historieberättandet blir självgående och tappar kontakten med det som finns kvar idag. Det historiska skeendet görs till huvudsak. Årtal, händelser, ekonomisk utveckling etc. betonas på bekostnad av byggnads- och miljöbeskrivningar. Hur är den historiska bebyggelsemiljön sammansatt, hur ser den ut idag, och vad i detta är det vi skall vårda? Det är frågor som många gånger förblir obesvarade.

Den här tendensen förstärks i många fall genom att textmängden inte relateras till mängden bevarade hus från de olika epokerna. Så kan till exempel Uppsalas bebyggelsehistoria fram till år 1900 få sex gånger så mycket utrymme som utvecklingen under hela 1900-talet.¹⁵⁶ Detta innebär att stadens nuvarande helhet blir svår att tolka. Samtidigt får vi en kunskapsmässig tidsgräns som naturligtvis måste sätta sina spår i urvalet och vår förståelse för den *existerande* bebyggelsen.

I Mölndal har man tagit det intressanta greppet att väva samman den historiska framställningen med platsbeskrivningar och urval. Dispositionen ger en tydlig förklaring av utgångspunkterna för den antikvariska bedömningen. Det problem som uppstår är möjligen en svårighet att skaffa sig en övergripande bild av kommunen, eftersom de utvalda miljöerna utgör en ymsig liten del av kommunen.¹⁵⁷

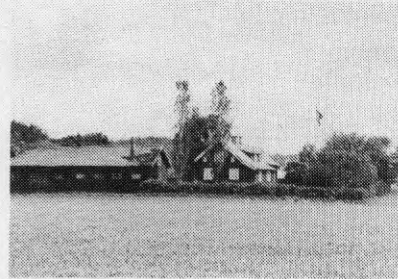

64

BEBYGGELSE

Man vet ganska lite om hur de enskilda gårdarna hus på landsbygden var utformade och grupperade före 1700-talet. Storskiftskartor från denna tid visar i regel endast tomtavsnirning och ibland en husmarkering som förtjänar för en översikt. Tillgripa de årl 1800-talskartor belyser varje gård av en samling lust grupperade hus.

Den kringbyggda gårdens utseende till exempel vid riksdagen, truppstämman någon gång under 1700-talet. Dessa utbrottningsområde sträcker sig från sydligaste Svealand och upp till den nordliga gränsen mellan Sverige och Finland och sommet var oftast inte helt kringbyggda, som de var i Skåne. Vanligtvis är lämpligaste momenten som eller blått gavel fria, som trots detta för gårdens en sluten karaktär. Det är vanligt att gårdslämnarna har ingång genom en eller två öppningar. Gårdslämnarna är ofta stensatta och har vanligtvis en källa eller ett vädringshål i mitten. Funktionerna finns en del gårdar av denna typ kvar, t. ex. i Sällskapet by och Backen i Skåne. De flesta husen som naturligtvis byggs i Linnéens jordbrukshygge. I Pantern, Hällsätter, Ålgårdsbäck och Lönnestrand finns också vackra exempel. Många var huvudsakligen byggda av trä, kornstämme eller i skiffersten, och spåknä. Under 1800-talet blev det vanligt att bygga husen med panel, som tillreds eller besticks med Falu rödfärg. Förstörelserna måhända visa, med slutet av 1800-talet och några decennier framåt präglade husen med sådana utvecklingar. S. A. Wickström by.

Kringbyggd gård, Hällsätter by, Linnéens socken. Foto R. Utman 1981.

65

Egenartsbeskrivningar

Fragment av en tidsbild

Beskrivningarnas detaljeringsgrad kan sägas följa en historisk tidsaxel. Något grovt kan vi säga att enklare och nyare bebyggelse får mindre noggrann behandling än äldre och mer påkostade miljöer. De mest levande och konkreta beskrivningarna i programmen är *rekonstruktioner* av äldre miljöer. Detta är en konsekvens av att miljöbeskrivningarna redovisas i form av tidsbilder. 1700-talets Uppsala beskrivs i ett program på följande vis:

Närmast runt och i trakten av domkyrkan reste sig en representativ institutionsmiljö av stenhus. Nya monumentala professorsgårdar underströk ytterligare den kyrkliga och akademiska miljöns dominans i stadsbilden.

Kontrasten mot det övriga Uppsala var stor. De flesta borgargårdarna gav med sina rödfärgade och torvtäckta timmerhus och sina husdjur av olika slag ett närmast lantligt intryck. Endast vid Stora torget och huvudgatorna hade en och annan borgare kostat på sig ett nytt bostadshus av sten.¹⁵⁸

På annan plats i samma program heter det:

Hantverkargården bestod av många tätt liggande olikstora byggnader, som upptog större delen av tomtytan och gav gården ett slutet utseende. Här fanns förutom bostadshus och verkstadslokaler bodar, magasin, stall, fähus och svinhus. Liksom landsbygdens samtida gårdar bestod alltså hantverkargården av många olika byggnader, var och en med sin funktion [...]

De flesta bostadshusen under 1700-talet och 1800-talets början var en— två våningar höga. De hade en timrad stomme, även om myndigheterna propagerade för uppförandet av sten- och lerhus av brandsäkerhetsskäl. Det enkla sadeltaket dominerade, men de välsituerade borgarnas och ämbetsmännens hus försågs främst under 1780—90 talen med brutna valmade tak.

Taktäckningen bestod av torv (på sadeltaken) eller spån (på de brutna taken) och på uthus och ekonomibygnader halm eller bräder.¹⁵⁹

Beskrivningarna ger oss en god grund för att tolka den äldre bebyggelsen i dagens Uppsala, trots att de är kortfattade. De är hämtade från den allmänna delen i Uppsala läns regionala kulturminnesvårdsprogram: "Bebyggelsehistorisk utveckling".

I den följande fristående delen av programmet redovisas kulturmiljöer i Uppsala kommun. Avsikten är att redovisa "vad som finns kvar av värdefulla kulturmiljöer och fornminnen, byggnader m.m."¹⁶⁰ Här återfinns vi samma historiska framställning, fast nu mer kortfattat. I beskrivningen av miljön kring Stora torget framhåller man att vissa hus finns kvar, men någon presentation eller analys av hur dessa är infogade i den omgivande miljön idag förekommer inte. Vi blir uppmärksammade på det faktum att husen byggts på 1700-talet — inte deras efterföljande historia och förändringar:

Staden i övrigt återuppbyggdes till övervägande delar med timmerhus, som rödfärgades och täcktes med torv. Endast vid Stora torget och vid huvudgatorna tillkom några borgarhus av sten. Kontrasten mellan den

akademiska, kyrkliga miljön väster om Fyrisån och handels- och hantverksstaden i öster var stor. Ännu återfinns enstaka av 1700-talets bostadshus bevarade, fastän ombyggda, främst vid Övre Slottsgatan, Svartbäcksgatan, Drottninggatan och Trädgårdsgatan.¹⁶¹

När miljön beskrivs i form av en tidsbild av detta slag blir miljöerna, byggnaderna och detaljerna i första hand intressanta som fragment av *denna* tidsbild. Först i andra hand som delar i en *ny* helhet, dvs. dagens kulturmiljö.

Att beskriva det vi ser

Hur fungerar beskrivningar i klartext, dvs. utan fackspråkliga filter mellan författare och läsare? Vi skall resonera kring denna fråga utifrån tre exempel.

Programmets beskrivningar innehåller många konkreta uttryck: parallella gator, friliggande huskroppar, ljusa färger, kringbyggda gårdar osv. Vi skall se hur ett par av dessa används i sitt sammanhang. I kulturminnesvårdsprogrammet för Åmål får vi reda på följande om en rest av 1800-talets bebyggelse:

I övrigt var stadsbebyggelsen uppförd i timmer, ibland inklädd med träpanel. Med största säkerhet var byggnaderna ursprungligen rödfärgade. Genom centraldirigerade påbud kom under 1800-talet de ljusa oljefärgerna att till stor del ersätta den röda slamfärgen. Oljefärgerna var dock betydligt dyrare, varför man i första hand målade gatusfasaderna, medan gårdsfasaden och uthusen förblev rödfärgade.

Waldenströmska gården i kvarteret Liljan Mindre är ett välbevarat exempel på denna gårdstyp.¹⁶² [Vår fetstil.]

I en kulturhistorisk undersökning av Getinge, skriver man att fyrlängade kringbyggda gårdar förr varit den vanligaste gårdstypen. I anslutning till detta omtalas att det fortfarande finns en sådan gård bevarad. På annan plats i rapporten finns också ett fotografi av denna gård, med upplysning i texten att det är en kringbyggd, fyrlängad gård, den enda som finns bevarad i Getinge socken. Under rubriken "Objekt" finns gården redovisad med ytterligare beskrivning:

Fyrlängad, helt kringbyggd gård med *manhus* från 1854 och *ekonomidel* ombyggd 1877, tillbyggd i två omgångar under 1900-tal. Manhus och delar av fädelen är uppförda i skiftesverk, fasaderna genomgående rödfärgad locklistpanel. Mitt på gårdsplanen ett vårdträd, en äldre ask.¹⁶³

Även om vi här fått en del upplysningar så blir de konkreta kunskaperna om den kringbyggda gårdens miljöegenskaper och värden begränsade. Det är själva förekomsten av en bevarad fyrlängad gård som sätts i centrum. Det tredje och sista exemplet hämtar vi ur en beskrivning av området Esperanza i Landskrona:

Områdets bebyggelse tillkom 1969—1970 efter en arkitektävling som vunnits av Ralph Erskine. 130 bostäder byggdes, dels i form av radhus, dels som atriumhus — fasadmateriel vita eternitskivor och rödmålad träpanel. Byggherre var HSB.

Erskine har vid utformningen av området medvetet anknutit till det tidigare småhusområdet i Nyvång och bebyggelsen är grupperad kring ett sy-

stem av gågator, med plats även för aktiviteter för såväl barn som vuxna. Mot Helsingborgsvägen i väster ligger radhus, speciellt planerade med tanke på trafikbullret, och hela bebyggelsen är utformad för att ge de enskilda fastighetsägarna möjlighet att — inom områdets gemensamma ram — förändra sin bostad med tillbyggnader och dylikt. Flera fall av tillbyggnad har också skett i området. Fasadmaterialet eternit har emellertid blivit ett problem, då detta inte längre finns att tillgå för reparationer och utbyte. I några fall har fasader klätts in med ljusa "Steni" fasadskivor, några fasader har isolerats och klätts med vit huggen kalksandsten.

Erskine ställer sig enligt ett uttalande, i och för sig positiv till att ett bostadsområde förvandlats till ett levande samhälle genom folks egen aktivitet. Men han betonar samtidigt att förändringar ändå måste ske med en viss blick för helheten.

En överdriven individualism bör därför stävjas i ett område av denna art, vars arkitektur allmänt i fackkretsar betecknas som högklassig och utgörande ett inspirationsrikt föredöme. Framtida förändringar bör därför noga granskas av byggnadsnämnden, och speciellt bör fasadbeklädnad med tegel, även kalksandsten, undvikas. 164

Om utseendet får vi veta att vissa hus är sammanbyggda till radhus, att andra hus är friliggande med atriumgårdar och att fasaderna är klädda med vit eternit och röd träpanel. Vi får veta att Nyvång stått som förebild och att här finns ett system av smågator med plats för aktivitet. Underförstått är att området är enhetligt.

Vilken ledning ger beskrivningen byggnadsnämnden när den skall granska "med blick för helheten" och "stävja överdriven individualism"? Vi förstår att fasadmaterialet är viktigt, men vi får inte reda på hur byte från eternit till "Steni" och kalksandsten har förändrat helheten eller de individuella husen. Vi får inte heller reda på vilka estetiska karakteristika det vore lämpligt att väga in i bedömningen. Vi får veta att tillbyggnader har skett men inte hur dessa ser ut eller hur de påverkar det kulturhistoriska värdet.

Beskrivningen följs av några konkreta uppmaningar till fastighetsägarna:

Område 10

Esperanza

Beväringsområde - Esperanza
Hela Esperanzaområdet skapades till ett område av arkitekten Ralph Erskine 1966-70, utgör med sin funktionella utformning och sin arkitektoniska enhetlighet ett sådant kulturmärkt område som ingår i den nationella kulturmiljöinventeringen som genomfördes av Statens kulturmiljöinstitut 1988.

Esperanza

Områdets tillkomst

Området bebyggdes tillkom 1966-70 efter en arkitektutvärdering som väntade av Ralph Erskine. De bostäder byggdes, dels i form av radhus, dels som strimhus - fasadmaterialet vita remskivor och rödmålade tegel. Byggherren var HSB.

Erskine har vid utformningen av området medvetet ansett till det tidigare områdesområdet Nyvång och bebyggelsen är grupperad kring ett system av gågator, med plats även för aktiviteter för såväl barn som vuxna. Mot Helsingborgsvägen i väster ligger radhus, speciellt planerade med tanke på trafikbullret, och hela bebyggelsen är utformad för att ge de enskilda fastighetsägarna möjlighet att — inom områdets gemensamma ram — förändra sin bostad med tillbyggnader och dylikt. Flera fall av tillbyggnad har också skett i området. Fasadmaterialet eternit har emellertid blivit ett problem, då detta inte längre finns att tillgå för reparationer och utbyte. I några fall har fasader klätts in med ljusa "Steni" fasadskivor, några fasader har isolerats och klätts med vit huggen kalksandsten.

Erskine själv ställer sig enligt ett uttalande, i och för sig positiv till att ett bostadsområde förvandlats till ett levande samhälle genom folks egen aktivitet. Men han betonar samtidigt att förändringar ändå måste ske med en viss blick för helheten.

En överdriven individualism bör därför stävjas i ett område av denna art, vars arkitektur allmänt i fackkretsar betecknas som högklassig och utgörande ett inspirationsrikt föredöme.

Framtida förändringar bör därför noga granskas av byggnadsnämnden, och speciellt bör fasadbeklädnad med tegel, även kalksandsten, undvikas.

Esperanza väg

Äldre bebyggelse

I områdets nordöstra del ligger sprött en riksmålad träbebyggelse från tiden omkring och strax efter världskriget. Husen byggdes ursprungligen till Ostar Ekman's Ansatt för medicinsk forskning, huvudbyggnaden ritades 1906 av Fredrik Sandberg och till anläggningen byggdes även varietéer, växthus och en bostadsvilla. De ursprungliga utformade utbyggnaderna anger ett miljömässigt och kulturhistoriskt en värdefull miljö.

Såra till ligger korsvirkningen "Verdensörret" som Verdensörret nyare som föremålsrikt. Längs är planerad med svag korvårte. Den är välbevarad. Till anläggningen hör också en trädgård och välskött trädgård.

Ostar Ekman's ansatt för medicinsk forskning, 1910-talet

RÅD och REKOMMENDATIONER Vid ombyggnad och byggnadslovsprövning

Hela området ingår i det speciellt avgränsade kulturhistoriskt och miljömässigt värdefulla området, varför alla förändringar noga bör granskas, så att de underordnar sig områdets nobilitet och inte bryter mot dess ursprungliga miljövärdet. Speciellt bör riktlinjerna med fasadtegel eller kalksandsten undvikas, vid utbyte mot nytt fasadmateriäl bör som ersättning för den ej längre tillgängliga eterniten en liknande typ av ljusa plattor användas. Träskivorna skall hellas målat enligt nuvarande färgsättning (röd för radhusen, vitt för strimhusen).

För enskilda bebyggelser i trä gäller att det utvändiga utseendet med snickeridetallier o. liknande ej skall förändras.

RÅD och REKOMMENDATIONER vid ombyggnad och byggnadslovsprövning

Hela området ingår i det speciellt avgränsade kulturhistoriskt och miljömässigt värdefulla området, varför alla förändringar noga bör granskas, så att de underordnar sig områdets enhetlighet och inte bryter mot dess ursprungliga miljökvaliteter. Speciellt bör inklädnad med fasadtegel eller kalksandsten undvikas, vid utbyte mot nytt fasadmateriäl bör som ersättning för den ej längre tillgängliga eterniten en liknande typ av ljusa plattor användas. Träpanelen skall hållas målad enligt nuvarande färgsättning (röd för radhusen, vit för atriumhusen).¹⁶⁵

Rekommendationerna är sådana att de troligen kan accepteras av de flesta antikvarier och arkitekter. Någon närmare förklaring utöver enhetligheten ges inte heller här, till varför just panel och plattor skall bibehållas med samma utseende — eller *vad* i utseendet hos "Steni" och kalksandsten som stör enhetligheten. Begrepp som "ursprungliga miljökvaliteter", "enhetlighet" m.fl. kan ha mycket olika innebörd "i fackkretsar" och för enskilda fastighetsägare. Gestaltungsprinciper och områdets karaktär i fackmannens mening skulle kunna preciseras bättre. Det skulle kunna bli tydligare om man också gav exempel på "positiva" förändringar. Ett sådant arbete kräver, förutom kunskap och träning, mer tid än vad som normalt finns.

Här finns uppenbarligen ett problem: skillnaden mellan fackmännens och andra människors värderingar måste uppmärksammas. En förutsättning för att dessa skillnader skall bli tydliga och möjliga att diskutera är emellertid att experternas beskrivningar preciseras bättre och görs begripliga för så många som möjligt.

Konstvetenskaplig karakterisering

Byggnader som är formgivna med ett traditionellt arkitektoniskt formspråk, beskrivs mest ingående och konkret. Det är knappast förvånande, då många byggnadsantikvarier har en konsthistorisk skolning. Under utbildningstiden tränas studenterna att beskriva och man tillägnar sig ett för konstvetaren välkänt och inarbetat språkbruk. Dessutom är detta formspråk ofta knutet till byggnader som är formgivna av arkitekter. De arkitektritade husen är intressanta som *enskilda* byggnader, medan allmogebyggnaderna mestadels betraktas som *representanter* för en mer eller mindre homogen massa av byggnader. Östersunds rådhus beskrivs i en inventering till exempel med följande ord.

Rådhuset

Rådhus i tre våningar, uppfört 1909-12. Byggnaden ritades av arkitekt Frans Bertil Wallberg (se Kv Biblioteket 1) och betecknades av samtida kollegor som något av "det bästa som av modärn svensk arkitektur hittills framkommit" (tidskriften *Arkitektur*, 1907).

Rådhuset är uppfört i en storslagen nationalromantisk stil med djupt neddragat tak, tätt spröjsade fönster och flitigt användande av burspråk och frontespiser. Utmärkande är också fasadens rundbågiga utsmyckningar samt dörrarnas rundbågiga valv. En viktig del av byggnaden är också den lilla förgård, som bildats mellan flyglarna mot gatan. Huset kröns av en kupol, utformad med de jämtländska klockstaplarna som förebild.

Byggnaden uppfördes i hälsingborgstegel, men till terrassmurar, ornament osv. använde man jämtländsk kalksten. Överhuvudtaget försökte man un-

der bygget bara använda material från trakten. Likaså anlätades nästan uteslutande arbetare och hantverkare från länet.¹⁶⁶

Här har författaren inte nöjt sig med att ange stilen, utan också med några ord redogjort för byggnadens typiska och särpräglade drag. I samma skrift beskrivs ett mer vardagligt hus:

Boningshus längs gatan i två våningar, uppfört 1883 i timmer och försett med bred liggande panel. Mellan över- och undervåningen löper en starkt profilerad list. Under fönstren finns karaktäristiska släta fält. Mellan fönstren finns pilastrar, upptill avslutade med snidade detaljer. Byggnaden ändrades något 1886 och 1916 byggdes bl.a. trapphuset mot gården till.¹⁶⁷

I den här citerade inventeringsrapporten redogörs systematiskt för byggnadens delar och de beskrivs, ofta med hjälp av de konsthistoriska termerna, dock utan en mängd interna konsthistoriska hänsyftningar. En del av de termer som används förklaras dessutom på sista sidan i skriften med hjälp av en enkel skiss.

Typer

Typbegreppet är mycket viktig för programmets beskrivningar och analyser av bebyggelsen. Om vi känner till en viss (byggnads-)typ, underlättar en hänvisning till denna vidare beskrivning. Typbegrepp används genomgående i alla programmets beskrivnings- och urvalsdelar.

Eftersom programmen inte vänder sig till fackfolk är typbegreppen inte oproblematiska. Igenkännandet av typer är en av antikvariens grundläggande kunskaper. Eftersom han inte kan räkna med att den som läser programmet har samma kunskaper måste typerna i sin tur beskrivas, antingen i en inledande text eller i någon form av ordförklaringar. Det är dock sällan som dessa är särskilt utförliga.

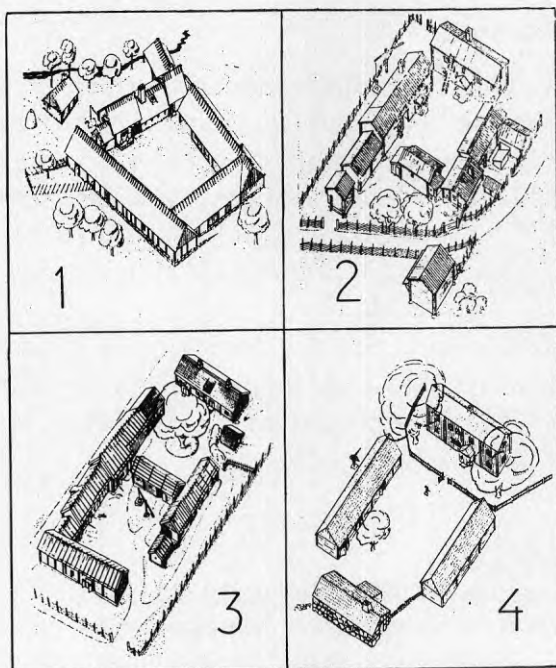
Samtidigt som typbeteckningen måste ses som grundläggande för det urval som görs finns här flera komplikationer, som bl.a. grundar sig på förhållanden i inventeringarna. I skriften *Byggnadstradition på den svenska landsbygden* pekas på några av svårigheterna:

Enligt de ursprungliga anvisningarna för byggnadsinventeringarna skulle för varje hus ritas en planskiss eller i alla fall skulle inventeraren beskriva planformen i ord. Detta har man emellertid alltför ofta uteslutit. Inte heller har man [vid fotograferingen Vår anm.] mer än undantagsvis använt den måttstock, som enligt anvisningarna skulle ge möjlighet till bedömning av husens storlek och proportioner.

Därför saknar de flesta inventeringsblanketterna de exakta planbeskrivningar som skulle göra det möjligt att fortsätta Aspes undersökning.¹⁶⁸

Gunnar Aspe, som här nämns, utkom år 1977 med en rapport *Jordbrukarbostadens utformning i 1945 års bostadsvaneundersökning på landsbygden*.¹⁶⁹ Han visar där att det överhuvudtaget kan vara svårt att finna två identiskt lika planer. "De många variationerna visar på svårigheterna att indela materialet i fungerande system [...] Dessutom har ungefär 15% av planerna som ingår i undersökningen inte låtit sig typbestämmas inom det valda mönstret."¹⁷⁰

I många fall sätts likhetstecken mellan byggnadstyp och plantyp, men även typindelning efter användningssätt förekommer. De redogörelser och ordförklaringar som finns i programmen är otydliga (eller kortfattade) på den här punkten. Det visar sig också "att det saknas en enhetlig husterminologi för byggnadsinventeringarna i Sverige. Benämningar och begrepp för samma typ av hus kan växla från område till område."¹⁷¹ En ytterligare komplikation är att många byggnader haft flera funktioner. Även i *Byggnadstradition på den svenska landsbygden* har man blivit tvungen att blanda angivande av funktion med begrepp som anger byggnadssätt.¹⁷²

Gårdstyper, illustration hämtad ur Sigfrid Svensson (1949) och spridd via Nils-Arvid Bringéus "Arbete och redskap", som ofta använd i kulturminnesvårdsprogrammen.

Typbegreppet används explicit i programmen, framför allt om boningshusens planlösningar och gårdarnas byggnadsgruppering, varvid man främst stödjer sig på Sigurd Erixons och Erik Lundbergs arbeten. Erixon karakteriserar typerna relativt konsekvent efter deras planform. Hos Erik Lundberg blir gränserna mellan planform och användningssätt mer flytande.¹⁷³

Sammanblandningen av byggnadssätt och användningssätt kan först och främst verka förvirrande på en oskolad läsare, men den har även andra konsekvenser. Beteckningar som corps-de-logis, smedsbostäder, manhus, ladugård säger ju mycket lite om husens utseende och utformning. För att förstå hur de ser ut och är konstruerade måste man alltså ha en god kännedom om beteckningarnas innebörd, om de typiska byggnadssätten och varianter av dessa under skilda epoker. För följande text behövs alltså relativt omfattande förkunskaper:

Gård

Gården flyttades ut från Kumla by till sitt nuvarande läge vid laga skiftet 1842. Lill-Kumla är en av de två gårdar i kommunen som har bibehållit en **götisk gårdsform** (jmf Ånstaberget i område 18:2). **Manbyggnaden** som är från omkring 1880 har ombyggt. Den flankeras av ett välbevarat mindre **boningshus** och en **visthusbod**, båda av locklistpanelat knuttimmer. Den mycket ålderdomliga och väl hållna **fägård** är tresidigt kringbyggd. Samtliga uthus, bl a **ladugård** med **stall**, **loge** och **lider**, är knuttimrade.¹⁷⁴

Det finns även andra, praktiskt betingade, svårigheter. En sådan, som bland annat aktualiseras av Aspes rapport, är att vi måste känna typen väl för att kunna förstå det som särskiljer olika varianter. Om vi bara har en ytlig kunskap om typerna, måste vi bli väl uppmärksammade på det som skiljer dem åt. Att t.ex. parstugorna inbördes kan uppvisa variationer som

är lika stora som mellan parstugor och enkelstugor, är inte lätt att få klart för sig.

En fara som ligger nära till hands är att våra äldre byggnader, efter vårdåtgärder, kommer att vara mer typiska än de någonsin har varit förr, vilket inte skulle bidra till vår förståelse av äldre tiders byggande och boende. Både typen och varianten måste därför uppmärksammas vid skydds- och vårdåtgärder. Det kulturhistoriska värdet ligger med andra ord lika mycket i det särskiljande som i det typiska.

Vetenskapliga och juridiska motiv

Avsikten med många av kulturminnesvårdsprogrammets termer, som "ålderdomlig", "märklig", "välbevarad" och "intressant illustration", är att motivera urvalet. Termernas innebörd går utöver deras vardagliga betydelse. Det är bebyggelsens illustrationsvärde och dokumentvärde som preciseras. Termerna syftar på kulturminnesvårdens vetenskapliga kriterier, men även till uttrycksätt i lagstiftningen. Ett sådant är kulturminneslagens värderingskriterium "synnerligen märklig".

Riksantikvarieämbetet försökte i sin vägledning för regionala kulturminnesvårdsprogram år 1984 göra klar *åtskillnad* mellan beskrivning och motivering.¹⁷⁵ Det görs även i många av programmen, t.ex. genom att urvalet innehåller olika rubriker för beskrivning och motiv:

Bebyggelsemiljö

Kuperat landskap med uppodlade lerslätter.

Miljön utgörs av Nygårds herrgård med tillhörande bebyggelse. Den omnämns första gången på 1400-talet och räknades till de medeltida storgårdarna. Corps-de logiet av sten och trä är uppfört på 1700-talet tillsammans med de två flygelparen.

På 1830-talet byttes den karolinska stilen mot empiredräkt, t.ex. så putsades och ljusmålades fasaden. Ett ålderdomligt magasin och arbetarbostäder kompletterar bilden. De senare är ett av de tidigaste exemplen på nya tidens krav på drägliga bostäder. Här har även funnits en skola (nu privatbostad).

Sambandet mellan flyglar och huvudbyggnad avskärs av landsvägen.

Motivering

Trots empirens genombrott visar Nygård hur en karolinsk gård kunde te sig, med det karaktäristiska djupintryck som flygelparen ger. Dessutom är hela miljön en spegel av sin tids boende- och levnadsvillkor.¹⁷⁶

I praktiken blir emellertid beskrivning och motiv svåra att skilja för läsaren. Under bägge rubrikerna klargörs egenskaper hos bebyggelsen (karolinsk, djupintryck, samband, putsade, ljusmålade) och motiv för bevarande (ålderdomligt, tidigt exempel, visar hur det kunde te sig, spegel av sin tid). De motiv som framförs består av vissa egenskaper i miljön som är värdefulla som dokument — motiv och egenskaper sammanfaller.

Exemplet är hämtat ur Västerviks kulturminnesvårdsprogram. Detta har syftet att knyta samman *planeringsinriktningen* i plan- och bygglagen, med *allmänhetens intresse* för sitt historiska ursprung.¹⁷⁷ Urvalet av byggnader och miljöer i detta program, grundar sig på de kulturhistoriska kriterierna: representativitet, ursprunglighet, sällsynthet, samt konstnärligt och arkitektoniskt värde. Miljövärdet definieras i programmet som: kulturhistoriska värden samlade i miljöer. I argumentationen för bevarande upprätt-

hålls åtskillnaden mellan allmänhetens intresse och det vetenskapligt grundade urvalet:

Kulturhistoriskt värde bedöms efter uppställda kriterier, man talar således ej om vackert eller fult. Ej heller kan *enbart* ålder — med några undantag — motivera ett kulturhistoriskt värde. I en bevarandediskussion blir det sakargumenten som avgör, ett rent känslomässigt engagemang får svårt att hävda sig gentemot andra samhällssektorerens intressen.¹⁷⁸

Anledningen till att skilja mellan "sakargument" och "ett rent känslomässigt engagemang", är att man vill få en effektivare diskussion om bevarande. Problemen med att föra in uttalat subjektiva värderingar i planeringsunderlaget, beskrivs antagligen riktigt i citatet ovan. De korta beskrivningar som antikvarien normalt sett måste hålla sig till skall bygga på ord som ur både vetenskaplig och juridisk synvinkel har ett stort argumentationsvärde. Det som här kallas *sakargument* är lättare att hantera i planeringen, av den anledningen att de bakomliggande värderingarna inte behöver utvecklas på nytt vid varje tillfälle. De har blivit sakargument, eftersom de har ett institutionellt stöd i den officiella kulturminnesvården. Ett exempel hämtas ur en motivering för bevarande av en gammal herrgårds- och kvarnmiljö i Västerviks kommun. Det efterföljande citatet behandlar en bydel i Bergs kommun:

En väl avgränsad och upplevelsebar herrgårdsmiljö med välbevarad huvudbyggnad, samt i axialt läge ekonomibyggnader för olika ändamål. Huvudbyggnaden är en av de få större herrgårdsbyggnaderna av trä inom kommunens gränser. Kvarnmiljön, nu under förfall, men i övrigt tämligen komplett, är en av de tydligaste miljöer av detta slag, som visar en numera utdöd näring. [Vår fetstil.]¹⁷⁹

Det kuperade jordbrukslandskapet på båda sidor av Ljungan i de västra delarna av byn. Ängarna och kullarna med sina trädgångar är viktiga inslag. Inom miljön finns ett antal välbevarade äldre byggnader som representerar stora kulturhistoriska värden. Ljungdalen 13:10 är ett fint exempel på en välbevarad äldre gårdsanläggning. I västra delen av området finns två intill varandra liggande gravhögar från yngre järnålder. [Vår fetstil.]¹⁸⁰

När de viktiga sakargumenten används ofta blir beskrivningarna lätt ensartade. De förlorar i informationsvärde, som riksantikvarieämbetet varnade för i sin vägledning för regionala kulturminnesvårdsprogram.¹⁸¹ Utrymmet för en mer konkret beskrivning och analys minskar: *Vad* är det som är välbevarat och komplett? *Hur* skall det vårdas? Svaren på frågorna måste bygga på att den föregående analyserande texten har klargjort dessa värden. Hänvisningarna mellan urval och analys måste vara tydliga för att fungera väl.

Avslutningsvis finns det två problem med de ensartade eller "tunna" beskrivningar som betonandet av kulturhistoriska "sakargument" ger. Dels säger beskrivningen rätt lite om det individuella huset eller det speciella i landskapet, dels förskjuts tyngdpunkten från det som var invånarnas mest närliggande argument för bevarande: det känslomässiga engagemanget.

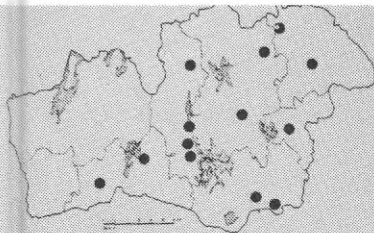
Bildanvändningen

En bild kan vara mer än en illustration till texten. Bilden är också en självständig förståelseform. Den kan medla mellan en analyserande text och den verklighet som skall förstås. Ibland är bilden ett mer effektivt medel än texten, ibland är det tvärtom. Om vi vill göra en karakterisering som når läsaren, är det därför viktigt dels att vi väljer rätt framställningsform, dels att vi utnyttjar denna på rätt sätt.

Kulturminnesvårdsprogrammets beskrivningar har hittills dominerats av text, men det har skett en tydlig utveckling. Numera läggs stor vikt vid bilder av olika slag. Såväl kartmaterial som fotografiska bilder bearbetas med större omsorg och får mer utrymme. Många publikationer är idag både påkostade och vackra böcker. Det huvudsakliga intrycket är trots detta att bilden inte används som ett medvetet medel i programarbetet. Det förefaller som om texterna oftast är skrivna först, utan närmare tanke på vad som kunnat uttryckas bättre med bilder. Därefter illustreras texten. Programmets bilder saknar inte betydelse för att ge information och djup åt texten, men mediets möjligheter utnyttjas inte i den utsträckning som skulle varit möjligt.

När Göran Lindahl analyserar några regionala program (av vilka två inte ingår i denna genomgång) kommenterar han bland annat bildanvändningen:

Vykorten är för många och verkar ha trängt undan de bilder, som verkligen åskådliggör det för de valda miljöerna karakteristiska. I många fall är

Järnbruk i Kronobergs län under perioden 1629-1980.

Bråds, Drev socken
Delary, Göteryd socken
Diö, Stenbrohult socken
Ekeryd, Väckelsång socken
Huseby, Skatelöv socken
Klavreström, Nöttebäck socken
Lessebo, Hovmantorp socken
Sävsjöström, Lenhovda socken
Torne, V Torsås socken
Torpsbruk, Moheda socken
Åshult, Almudsryd socken
Åryd, Hemmesjö socken
Öhrmo, S Sandsjö socken

Bro kvarn, Linneryd socken.

Under århundraden har vattenkraften här utnyttjats vid förädling av råvaror från bygden.

Järnhanteringen, byggd på malmrikedomen i sjöarna, kom att bli den dominerande bruksrörelsen under nära två sekel med stora möjligheter till extrasysselsättning för allmogen i form av kolning, körning och hantlangning.

Under 1800-talets senare hälft avtog lönsamheten raskt hos den småländska järnhanteringen. Konkurrenten från de brytmalmsbaserade bruken i norra Sverige var då sådan att myrmlen inte ansågs ha någon framtid. Brukspatronerna tvingades söka ersättning för de nedlagda järnbruken. Inte sällan föll valen på glas- eller trähanteringen.

Masugn och gjuterilada på Huseby bruk, Skatelövs socken

Sedan gammalt var myrmlämsförekomsten i sjöarna Salen och Åsnen känd och järnet som framställdes var segt och hårdigt mot korrosion. Utsmält myrmlämslämpade sig därför väl till bl a båtspik. År 1629 var järnbrukslokaliseringen till Huseby ett faktum. Bruket kom att bli det första i Småland med målsättningen att tillgodose större områden med järn- och smidesprodukter. Initiativtagare till och grundare av det småländska industrikomplexet var riksamiralen Karl Carlsson Gyllenhielm. Under 1600-talet anlades efter hand ytterligare järnbruk inom länet, och de knöt till sig stora områden, som försåg masugnarna med myrmläms och träkol.

Exempel på program där bildmaterialet kommenteras finns naturligtvis, bl.a. i Kronobergs län (bilden). Där används bilderna framför allt för att bryta ut och fördela den historiska framställningen på löptext, bilder och bildtexter. I Uppsala län program är man mer handgriplig i sina kommentarer och talar om vad fotografierna visar. I Åmåls kommun är man än mer noggrann med att tala om vad man vill visa med de fotografier som används. I Vallentuna har man haft tillgång till flygbilder och kommentarerna pekar i några fall ut det mest väsentliga. 182

dessutom vanliga foton, tagna på marken, en olämplig form av illustrationer. De visar för litet, knappast ens ett utsnitt. Det är gott om bilder med ett stycke väg i förgrunden och därbortom en buskridå och en lagårdsvägg. Handlar det om ett flertal byggnader, utspridda i ett landskap, säger kartan mycket mer. Det är ändå en överkomlig arbetsinsats att rita om något stycke, t.ex. av den ekonomiska kartan, så att ovidkommande uppgifter utesluts och viktig, alldeles exakt information tillförs. Det finns också skäl att efterlysa många fler flygfoton, tagna från låg höjd och i lämplig vinkel.¹⁸³

Nästan alla program är rikligt illustrerade med fotografier. Oftast är de nytagna, ibland kompletterade med äldre bilder ur arkiven. Men det är påfallande i vilken liten utsträckning bildtext används för att visa och peka på karaktärsdrag och detaljer. I de flesta fall får bilden komplettera texten okommenterat. Om bilden skall bli ett verkligt stöd kommer därför att bero på den löpande texten. Bildläsaren överlämnas i stor utsträckning till sina egna tolkningar.

Analysrande kartor med utbredningsområden, historiska gränser, vägnät m.m. används flitigt i de flesta program. Trots detta saknas, som Lindahl framhåller, den precision som gör att man kan koppla de allmänna händelseförloppen till de utvalda miljöerna — som åskådliggör det karakteristiska. För att de historiska gränserna skall gå att omsätta till dagens situation krävs tydligt markerade orienteringspunkter, som t.ex. aktuella kommungränser, kyrkor etc. Om utbredningskartorna också redovisar vad som finns bevarat, så underlättar det i hög grad förståelsen. Detta är ovanligt men förekommer, bl.a. i Nynäshamns och Kalmar läns program.¹⁸⁴

I Västerås har urvalsdelen till kulturminnesvårdsprogrammet försetts med kartor som preciserar vilka kulturhistoriska spår som finns i landskapet, och var de ligger. Framställningen kompletteras vidare med väl valda fotografier, bl.a. presenteras sammanhängande bebyggelse och kulturlandskap med flygfotografier från låg höjd.¹⁸⁵

3.10 Ti C

Tillberga sn

Tillberga sn

3.10 Ti C

Sundby — Fors

Området, som i sydost når in i Tortuna socken, omfattar några långsträckt impediment i kanten på storskaligt jordbrukslandskap öppet mot nordost. En vacker vägsträckning (A) följer topografin. Stora delar av vägen kantas av alléer (B) och i söder går den över Lillån. Längs vägen finns hagmarker med många framträdande forminnen, varierande från enstaka lämningar till stora gravfält med ca 50 enheter. De utgörs av skålgropar, runda stensättningar och resta stenar och kan dateras till brons- och järnåldern. Den äldre perioden är särskilt framträdande.

Den stora gården Sundby (D) ligger utmed vägen. Mangården, från 1700-talet och tillbyggd

1936, har ljus putsad timmerstomme under ett brutet tegeltak med valmade gavelspetsar. Till gården hör ett par arbetarbostäder och ekonomibyggnader i falurött trä.

Den gamla vägen delar Nibble gård (E) i man- och fågård. Mangårdsbyggnaden som är uppförd i slutet av 1800-talet är tidstypisk med bla en vacker, öppen veranda med »snickarglädje». Flygelbyggnaderna med rödfärgad panel är betydligt äldre. En stor gräsrunnel pryder grusplanen framför huvudentrén. På behörigt avstånd från gården finns en gammal medjia i rödfärgat timmer. I skogskanten, en bit ifrån gården mot skogen, finns ett par små röda torp (F) av sidokamartyp. Till torpen hör ett fd fähus och bodar. Mellan torpen har Nibble skola (F) varit inrymd (nu ombyggd).

Vid Forsbo uppfördes 1887 ett missionshus (G) och senare inrättades en vaktmästarbostad i övervåningen. Huset är troligen uppfört i timmer och har en ljusmålad liggande panel. I anslutning till bönehuset finns ett välbevarat torp (G).

Byggnadsinventering Tillberga och Hubbo socknar, sid 20 ff. D:o Tortuna socken, sid 59.

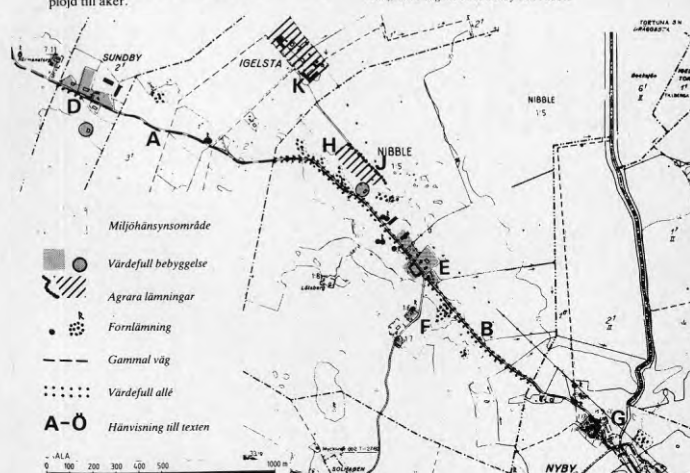
Landsvägens nuvarande sträckning har formats på 1700-talet. Tidigare gick den i en nordligare bäge norr om Nibble och Rocksta, förbi Igelsta och Sundby. Rocksta odebymot (H) är ett mycket vackert exempel på fossilt kulturlandskap i sluttande terräng med husgrunder, terrasser, fossila åkrar (brukade in på 1900-talet), gravfält och en mindre sträcka av gamla landsvägen (J). Igelsta (K) har en fint sammanhållen geometrisk bytomt, reglerad möjligen redan på medeltiden, med viss nyreglering 1793. Sundby flyttades från sin bytomt till nuvarande plats på 1800-talet och bytomten är numera helt försvunnen, uppplöjd till åker.

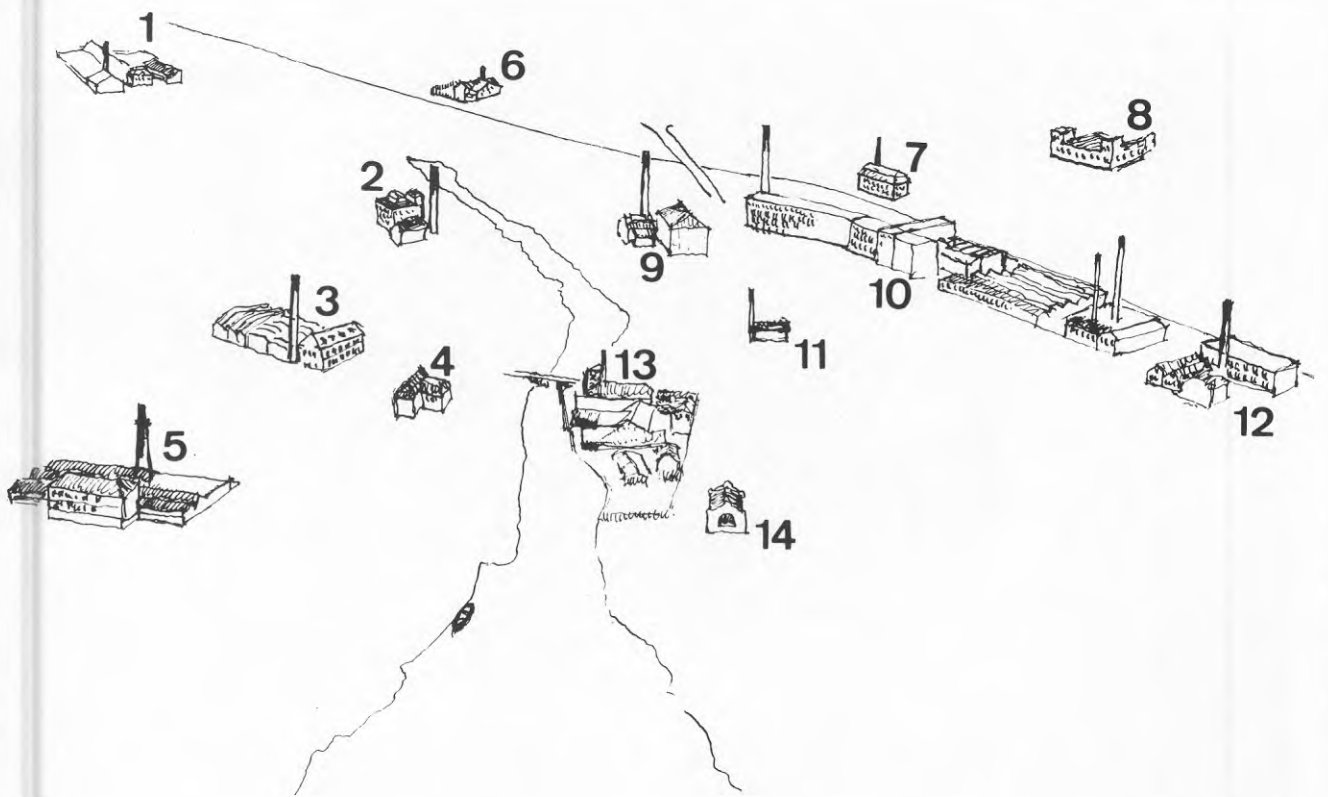

Slingrande väg mellan Sundby och Nibble

Ett litet torp vid Nibble (F)

Illustrationen från "Industriminne i Sundbyberg". 186

Egenartsbeskrivningar i översiktlig planering

Vi vill i det här kapitlet bland annat föra ett resonemang om kulturminnesvårdsprogrammets tendens att bli vaga. Med tanke på att vi tidigare hävdade att man inte bör avkräva programmen perfektion i utförandet, kan påståendet förefalla orättvist, och det finns givetvis många förklaringar som går utöver vad man kan visa på i en textkritisk analys. Delvis sammanhänger vagheten med kulturminnesvårdsprogrammets ställning i den fysiska planeringen.

Inventeringsverksamheten under 1970-talets början präglades till stor del av den fysiska riksplaneringens översiktliga perspektiv. Parallellt med detta pågick en utveckling på mer detaljerad nivå med olika typer av miljöprogram och bevarandeplaner för innerstadsdelar. När kulturminnesvårdsprogrammen introducerades 1978 skulle de vara kommuntäckande, de skulle beakta både byggnader, kulturlandskap och fornlämningar.* Den enhetliga form, som riksantikvarieämbetet ville att programmen skulle ha för att möjliggöra översiktliga bedömningar, uteblev dock. Programmen kom att få en variation mellan å ena sidan en strikt planeringsinriktning och en historisk framställning, å andra sidan mellan översiktliga och detaljerade perspektiv.

Hans Lind skriver i en uppsats att vagheten är ett av den översiktliga planeringens naturliga och ofrånkomliga drag. Ett av hans exempel är att riktlinjer kan formuleras som "speciella krav på byggnaders placering och utformning" för kulturhistoriskt värdefulla områden. Det innebär, enligt Lind, att vi visserligen i stora drag kan räkna ut vad det är för "krav som kommer att ställas, men fortfarande är mycket öppet. Den som läser planen kommer inte riktigt att veta vad som gäller."¹⁸⁷

Orsaken till vagheten finner Lind framför allt i två olika överväganden hos planförfattarna. För det första vet planeraren att det inte går att förutse varje alternativ utveckling. Det måste därför finnas en flexibilitet i översiktsplanen. Även om det teoretiskt skulle gå att förutse varje tänkbart byggnadslov, skulle det kräva en mängd onödigt arbete och vara praktiskt ogörligt. Vagheten är sålunda resursbesparande och medger nödvändig flexibilitet. Lind sammanfattar dessa aspekter under rubrikerna: *osäkerhet* och *komplexitet*.

För det andra kan orsaken till vaghet vara att stärka kommunens intressen gentemot andra parter, dvs. *strategiska hänsyn* i planeringen. Kommunen kan helt enkelt skaffa sig en starkare förhandlingsposition genom att vara lite vag: Antyda att undantag kan göras men inte hur.¹⁸⁸

En motsvarighet till Linds resonemang om strategiska hänsyn, har vi kunnat följa inom kulturminnesvården sedan 1970-talets början. Utredningen Mus 65 syftade till att föra in kulturminnesvården i samhällsplaneringen.¹⁸⁹ Följdriktigt såg man bristen på samband mellan värdering och aktiva skyddsåtgärder som ett av de mest angelägna problemen. Att inventeringarnas rekommendationer redan efter några år var inaktuella

---

* När tanken på samlade kulturminnesvårdsprogram först väcktes inom riksantikvarieämbetet var det med länsstyrelsen arbete och de regionala programmen i sikte. Kommunförbundet menade dock att programmen borde vara kommunala, eftersom det var där det avgörande ansvaret låg. "Herdabrevet" om kulturminnesvårdsprogram kom därför att vända sig såväl till kommuner som till länsstyrelser. Enligt Margareta Björnstad vid riksantikvarieämbetets höstmöte 1985.

p.g.a. rivningar, såg utredarna i första hand som ett tecken på bristande kontakt med samhällsplaneringen. Bebyggelseinventeringarnas metodfrågor berördes bara kortfattat, men framhölls som viktiga. Målet var värderingsfria beskrivningar och enhetlighet. Utredningen varnade för alltför detaljerade utvärderingsmetoder, som bl.a. kunde ge intryck av ett mer objektivt urval än som i realiteten var möjligt, och som samtidigt kunde snedvrída resultatet.¹⁹⁰

När samma utredningsgrupp något år senare lade fram ett betänkande inom ramen för bygglagutredningen, såg man klassificeringen i olika angelägenhetsgrader som ett problem i sig. Om det förra betänkandet rört sig på en översiktligare nivå och haft organisationsfrågorna som främsta uppgift, kom de praktiska problemen med att bevara sammanhållna miljöer att fokuseras i detta betänkande. Därmed kom också betoningen att bli annorlunda. "Det bör bestämt avrådas från att redan i inventeringsstadiet göra prioriteringar eller låta kända hot mot bebyggelsen påverka bedömningen. Inventeringen skall sträva mot en objektivitet och ha sådana kvaliteter att den kan bibehålla sin aktualitet under en längre period." Man poängterade vidare att inventeringen var ett vetenskapligt underlag, som måste skiljas från den för tillfället rådande viljan till bevarande i kommunerna.¹⁹¹

Vid riksantikvarieämbetets höstmöte år 1980 varnade bland andra Bengt OH Johansson för en koppling mellan planbestämmelser, speciallagstiftning och låneförordningar. Lånebestämmelser och byggnadsminneslag kunde komma att förändras, och därför måste bevarandeambitionen vara avgörande för hur man använde planinstrumenten.¹⁹²

I riksantikvarieämbetets riktlinjer för upprättande av kulturminnesvårdsprogram, framhöll man speciellt att kulturminnesvårdsprogrammets olika delar har olika livslängd. Beskrivning, analys och urval, räknades som "basdelar" i programmen och skulle kunna gälla under lång tid. Åtgärdsdelen däremot skulle endast ha en livslängd av 3—5 år.¹⁹³

Bakom denna tveksamhet mot att upprätta en alltför hård knytning mellan kulturhistoriskt urval och åtgärder låg flera erfarenheter och överväganden. För det första innebar hänsyn till politiska, tekniska m.fl. faktorer i det kulturhistoriska urvalet, att redovisningen av värden blev ofullständig och snabbt inaktuell. Antikvarierna kunde förlora i trovärdighet om han på ett tidigt stadium utslöt kulturhistoriskt värdefulla byggnader ur sin bedömning. För det andra kunde en graderad värdering komma att användas mer som en "rivningsplan" än som en bevaringsplan: De lägst prioriterade objekten försvinner ur diskussionen på ett tidigt stadium, därmed försämras förhandlingsläget inför ett senare skede.

Lösningen på det här problemet blir alltså att man skiljer ut det kulturhistoriska underlaget från förslagen till åtgärder. En annan strävan blir att förlänga livslängden på det kulturhistoriska underlaget, genom att i så stor utsträckning som möjligt undvika tidsbundna värderingar av objekt och miljöer. Det verkar finnas en relativt stor överensstämmelse, mellan de synpunkter som företrädare för kommunerna och kulturminnesvärden för fram, om att antikvarierna endast skall lägga fram ett historiskt expertunderlag. Kommunförbundets ordförande Lars-Eric Ericsson framhåller att kulturminnesvårdsprogrammen inte skall avhandla *andra* intresseområden: "Avvägningarna skall först göras sedan programmet är klart efter gjorda undersökningar och underbyggda förslag från respektive intresseområde."¹⁹⁴ Ulf Boëthius, länsantikvarie i Falun, framhöll vid samma

tillfälle att kulturminnesvårdsprogrammet borde läggas upp som två partsinlagor, dels det kulturhistoriska sakunderlaget, dels kommunens behandling av detta i åtgärdsdelen.¹⁹⁵

Även i den kulturhistoriska beskrivningen vill man undvika tidsbundna variabler som aktuella hotbilder, konsekvensbeskrivningar och reella avvägningar av bevarandevärde.¹⁹⁶ Ivar Eklöf vid riksantikvarieämbetets kulturmiljöavdelning skriver år 1989 att:

Det finns anledning att trycka på att det är det kulturhistoriska perspektivet och de fysiska uttrycken för just detta som behöver lyftas fram i miljöbeskrivningarna. Det ligger en fara i att direkt översätta miljöns värden till bevarande- och hänsynsregler för den fysiska planeringen. Dels riskerar man, vilket är alltför vanligt, att hoppa över argumentationen och gå direkt på auktoritära detaljanspråk på fysisk utformning. Dels binder man sig alltför lätt vid den föreställning om hot mot miljön som framstår som mest aktuell när beskrivningen görs. En beskrivning som koncentrerar sig på att göra de kulturhistoriska sakargumenten tydliga blir mer robust mot olika slag av hot.¹⁹⁷

Miljöbeskrivningarna är viktiga i planeringen och därför utsatta för effektivitetsbedömningar. Vi såg tidigare att bedömningar utifrån komplexitet och osäkerhet samt strategiska hänsyn, leder till en vaghet i de översiktliga planerna. Detsamma gäller alltså program för kulturminnesvård.

Om vi använder andra ord än Hans Lind, skulle vi kunna säga att kulturminnesvården å ena sidan behöver *handlingsutrymme* på grund av komplexa och osäkra förhållanden, å andra sidan behöver ett *förhandlingsutrymme* när kulturhistoriska intressen ställs mot andra intressen. Det gäller att inte omöjliggöra vare sig det ena eller det andra.

*

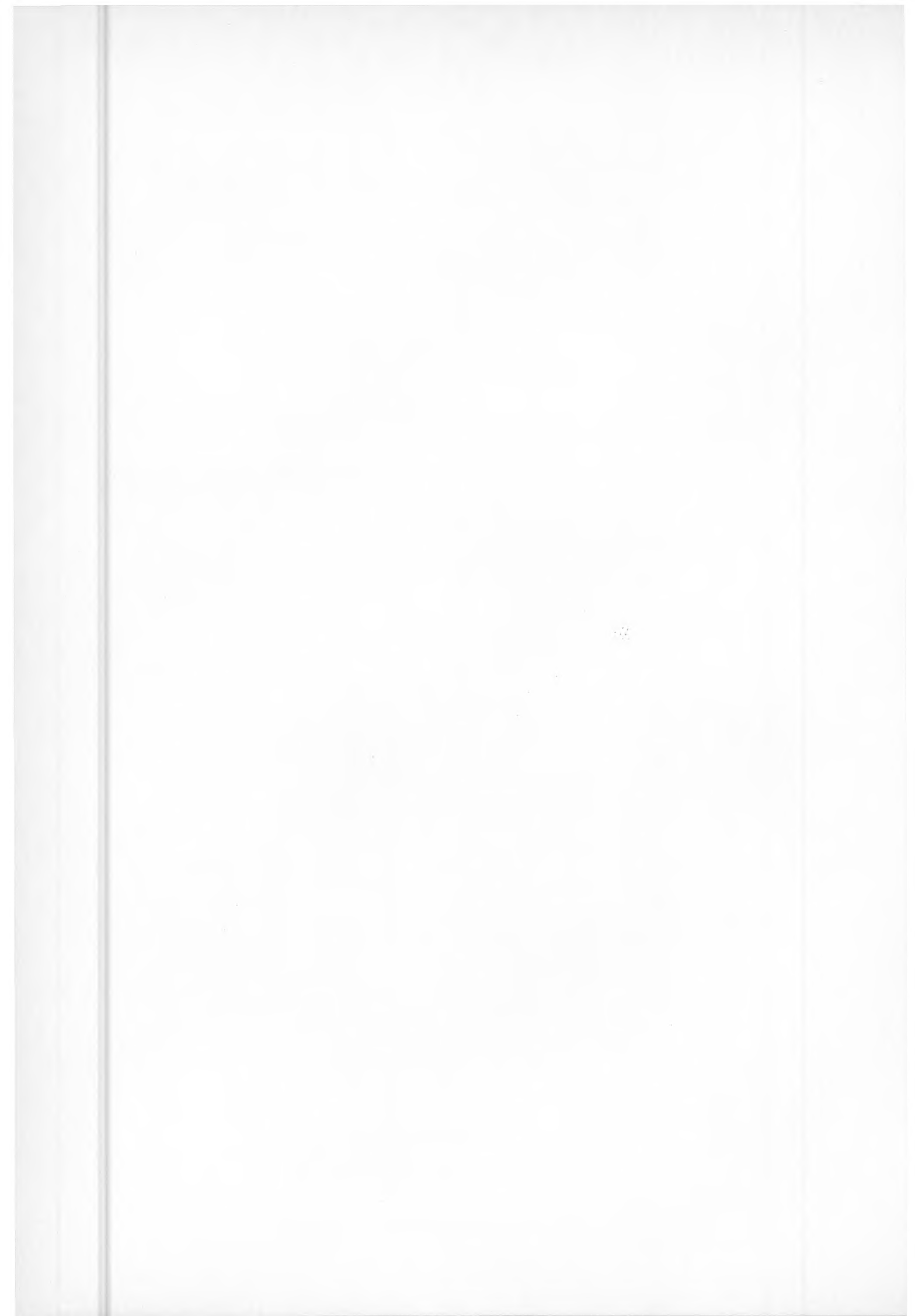
Att ge egenartsbeskrivningarna konkretion, tydlighet och precision är svårt. Det är desto lättare att i efterhand kritisera det som gjorts. Avsikten här har varit att rikta uppmärksamheten på vissa svårigheter. Synsätt, värderingar, kompetens, expertroll, planeringsförutsättningar osv. bjuder hela tiden på motstånd och komplikationer. Detta motstånd har också lett till en successiv utveckling av kulturminnesvårdsprogrammen.

Vi tycker oss se en tendens i den utvecklingen; det håller på att ske ett skifte i synen på hur man skall beskriva miljön. De karakteriserande inslag som utgår från platsen och dess miljökväligheter är idag mer påtagliga än tidigare. Framför allt har de verbala beskrivningarna utvecklats, men även kartor och bilder har fått en mer medveten användning.

Avdelning II — Diskussion

V. Det förflutna och framtiden

Kulturarvet bör ses som en tillgång i samhällsbygget. Det bör utnyttjas som en grund för nyskapande och förändringar av bebyggelse och anläggningar i landskapet, så att vår egen tids bidrag till gestaltandet av den yttre miljön kan fungera i samklang med och berika det som tidigare generationer skapat. [...] En av kulturmiljövårdens viktigaste och svåraste uppgifter är att i god tid uppmärksamma och påtala hoten mot kulturmiljön. [...] En förutsättning för en framgångsrik kulturmiljövård är att den har stöd i den allmänna opinionen och av den enskilde medborgaren uppfattas som angelägen och meningsfull. [...] Parallellt med uppgiften att bevara måste alltså strävan finnas att delta i utformningen av förändringarna.

(Regeringens proposition om kulturmiljövård 1987/88:104. Antagen av riksdagen i juni 1988.)

Propositionen om kulturmiljövård reser en central frågeställning: Vilken ledning ger den historiska kunskapen och det befintliga kulturlandskapet för beslut om hur bebyggelse och landskap skall förvaltas och utvecklas? Frågeställningen är avgörande både för kulturmiljövårdens status i planerings-sammanhang, och för värdet av historiska studier och bevarande överhuvudtaget. I propositionen fastslås att det finns ett meningsfullt förhållande mellan å ena sidan den kunskap som kulturmiljövårdens företrädare besitter och det kulturhistoriska bevarandet, och å andra sidan förändringen och gestaltandet av kulturmiljön. Kulturmiljövården skall delta i utformningen av förändringen inte bara för att i mekanisk mening bevaka kontinuitet i den yttre miljön, utan för att "vår egen tids bidrag" skall kunna "berika det som tidigare generationer skapat."

Frågeställningen om hur historiska studier och bevarande kan bidra till, eller ge ledning för, gestaltning och samhällsförändring, är alltför vidlyftig för att vi ens skall försöka ge antydningar till svar. Med kapitlets följande diskussion och exempel vill vi istället peka på några problem knutna till helt vardagliga uppgifter. Bevarandet kan betraktas som alltifrån en broms mot alltför snabba förändringar, till ett medvetet styrmedel i stadsplaneringen. De historiska kunskaperna kan användas för att ge inspiration och begränsa annars närmast obegränsade handlingsmöjligheter, eller för att på ett normativt sätt ta ställning till förändringarnas kvalitet. Beroende på hur vi agerar och resonerar kommer vårt förhållande till de kunskapsmässiga och demokratiska frågorna att skilja sig åt.

Person och institution

Planeringsinriktad kulturminnesvård är en företeelse inom industrialismens stadsbygge. Ett intresse för historia kompletterade den konstnärliga och tekniska hållning till stadsplanering, som växte fram som ett svar på stadsbyggandets nya problem.¹⁹⁸ Vid tiden efter sekelskiftet, med betonad kraft under 1910-talet, uppträder estetiska, tekniska och historiska frågor tillsammans i stadsbyggnadsdebatten. De antikvariska myndigheterna fanns med i denna utveckling, men framförallt var det hembygdsrörelsen, arkitekterna och folklivsforskarna som omsatte historiska erfarenheter i ny praktik. Organisatoriskt och yrkesmässigt var estetiska, tekniska och historiska aspekter i stadsbyggandet till att börja med integrerade, för att så småningom alltmer renodlas i olika expertroller och expertorgan.

Ett tydligt exempel, som har stor betydelse för just kulturminnesvården, är Kungl. byggnadsstyrelsens utveckling. Det var byggnadsstyrelsen som kom att förvalta vår första moderna skyddsreglering för kulturhistoriskt värdefulla profana byggnader.¹⁹⁹ När överintendentämbetet omorganiserades år 1918, och bytte namn till byggnadsstyrelsen, integrerades kunskap om kulturhistoria, förvaltning, gestaltning, planering och projektering. I de bägge följande bildtexterna ges två exempel på hur kulturhistoriska synpunkter fördes in i stadsplanebyråns verksamhet:

Fig. 32. Strängnäs. Parti av gamla staden med Väsiervikshöjden.

A. Rena stadsplaneärenden.

Förslag till revidering av gällande stadsplan för äldre delen av Strängnäs stad. Sedan B. S. på framställning av stadsfullmäktiges i Strängnäs beredningsutskott företagit granskning under hand av ett av stadsfullmäktige preliminärt antaget förslag till revidering av stadsplanen för den äldre delen av staden, fann B. S. ärendet vara av den vikt, att föredraganden för stadsplaneärenden jämte en av styrelsens arkitekter förordnades avresa till orten för att efter undersökning å platsen framlägga förslag till de ändringar, som ansågs nödvändiga.

Revideringsförslaget omfattade huvudsakligast ett frångående av det år 1906 stadfästade stadsplane-förslaget, i vad detsamma avsåg utvidgningar av gator och gränder inom de äldre delarna av staden till 12 meters bredd, och vilka utvidgningar ej genomförts och ej heller numera ansågs lämpliga. B. S. fann en revidering synnerligen motiverad, då den gällande planens genomförande skulle betänkligt ingripa i och förändra de kulturhistoriskt intressanta partier, som i århundraden givit staden dess prägel, och dessutom skulle för staden medföra dyrbara och obehövliga markinköp. I skrivelse till beredningsutskottet den 31/1 1918 har B. S. sålunda på det livligaste tillstyrkt ett avstående från de planerade förändringarna men framlade samtidigt förslag till särskilda bestämmelser för kvarterens lämpliga bebyggande. Styrelsen framhöll

I Strängnäs granskade byggnadsstyrelsen år 1918 en stadsplaneändring för den äldre staden. Revideringen syftade till att frångå de gatubreddningar som stadfästes i en stadsplan från 1906 som nu inte längre ansågs lämplig.²⁰⁰ Byggnadsstyrelsen menade att revideringen var "synnerligen motiverad", eftersom genomförandet av den gamla planen skulle ha ingripit i de "kulturhistoriskt intressanta partier, som i århundraden givit staden dess prägel, och dessutom skulle för staden medföra dyrbara och obehövliga markinköp". Byggnadsstyrelsen instämde dock inte endast i ändringarna utan föreslog dessutom att hushöjderna måste anpassas efter detta. Dessutom ville man tillskapa en lämpligare övergång mellan "de höga och för staden främmande bankbyggnaderna å ena sidan och å andra sidan idyllerna vid Vesterviken". Byggnadsstyrelsen samarbetade med Föreningen för hembygdsvård, som inte bara lämnade synpunkter på förslaget, utan inför stadsfullmäktige också redogjorde för förslagets historiska bakgrund.²⁰¹

olika trädslag. Genom de långa sträckgatorna, som går från City till Vasastaden, delas det stora parkområde i tre huvudtrakter. Väster om Kungälvssavannen omges alltså med vallgravar av Trädgårdsföreningen, en privat parkanläggning på stadens mark av sålöst väder utformning, med storartade växthus och en an-

KUN. SVENSKEN.

senlig konsertsalong — på andra sidan ligger mellan allén och den vidsträckt exercisheden en rad privatvillor, uppförda i en söd arkitektur och omgivna med mindre trädgårdar.

Allens centrala parti, väster om Kungälvssavannen, är en vidsträckt park, Kungsparken, där Stora Teatern ligger verksamt i vinkeln mellan Allén och Avenyen. Under Kungsparkens södra sida går Parkgatan, mestadels bebyggd med hela kvartersblock i fem och sex våningar.

Fran denna centrala trakt utgår två öppna, planterade platsystem: öppna bostadskvarteren och korsar den största tvärgatan, Vasagatan. Det ena börjar med Vasaplatsen, som från en trång mynnings leder ut sig öppet skiftningen till Hörsboparken och omöjligt kring Vasakyrkan. Det andra systemet utgöms av parken kring Hagakyrkan och Stadsbiblioteket.

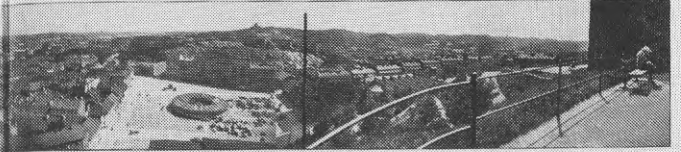
Den gröna trakt kommunicerar genom en rad trädgårdar söderut med det rikt planterade villområde — Flämsmannakvartret — kring Förningsgatan, som går på höjden övankar Vasagatan. Väster om Hagaparken, som begränsar Vasastaden, bourgeoisens egentliga bostads-kvarter, från arbetarstadsdelen Haga, välför allens sista parti. Detta är på båda sidor kringbyggd med hyreshus i vanlig gatuförlopp och äger såväl det icke fullt samma friska och lugna stämning som parksträckan i Vasastaden.

Vad man än må säga om Vasastadens enformighet och lösa på konstnärligt verkställande partier — som den tyvärr delar med många städer från samma tid — den ger ett ganska gediget och sunt intryck med sina stora utrymmen och välhållna gator, särskilt sönderdelade, då parkernas och trädgårdarnas växtinger ge liv och trevna åt staden.

Vad stadsplan och arkitektur beträffar, bildar hyreshusen i den del av Vasastaden, som ligger mellan Kungsparken och Engellövsgränd, blottom Södra Vägens östra härad ett jämförande enhetligt område. Under de sju och fyrtio år, som ägitt för att skapa dessa kvarter, har växlande teknisk naturligtvis sett sina brotliga spår i olika material och stilarter. Flertalet av dessa proper fyra- och femvånings-lägenheter har dock ett gemensamt tycke av in-

TEATR. SVENSKEN.

BILDSTUDIER. AV SVENSK KRÖNAN.

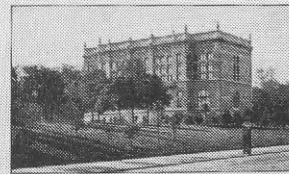
distrikt arkitektur. Och gator och platser ha utan svårighet kunnat ligga inpräntat fram genom den svagt sluttande terrängen.

Säker om Engellövsgränd, där bergens stiga beantare, med rikare utformad terräng, har karnstadens beplats ett ögonblick i sin frammarsch. (I stället sökte den sig fram utmed Södra Vägen och Linnégatan.) Under denna väntad ha sålunda andra stadsplanertråder,

STORA TEATERN.

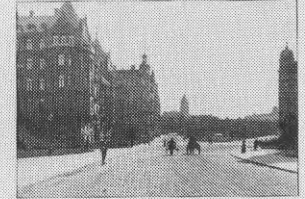
som ta större hänsyn till terrängen, kunnat ge sig gällande, och hustyperna ha förändrat karaktär både till material och utformning. Skillnaden visar sig kanske mest patetiskt som följande: den nedre Vasastaden är grågul och

STADSBILOTTET.

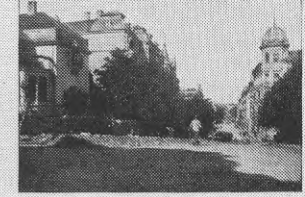
brongra, den övre får sin färg av det handslagna röda fasadtegel, som blivit allmän välgång de sista åren.

I den nedre trakten äro Kungälvssavannen och Vasagatan var och en i sin led de föräldrade gatorna. Både genom sina stora mått, sin rikliga plantering och sin i det hela osig-nerade arkitektur utgör avenyen ännu i dag

LINNEGATAN, VÄSTRA VÄGEN OCH VASASTADEN. (SÖRSTADEN.)

stadens mest representativa bostadsgata. Särskilt vid dess äldsta del, söder om mötet med Nya Allén, finna vi inte blott byggnader, som

VÄSTRA VÄGEN, VÄSTRA VÄGEN OCH VASASTADEN.

kombinerar ett historiskt betraktelsesätt med beskrivningar av uttryck och uppbyggnad, som de sedan tar spjörn mot och gör normativa uttalanden med betydelse för aktuella stadsbyggnadsfrågor. Det finns inga tidsgränser, utgångspunkten är den stad som finns. Slutorden illustrerar detta, och samtidigt den respekt som författarna visar den bebyggelse de inte själva anser är den bästa. Det är ett estetiskt perspektiv som ges:

I det halvgamla och halvmoderna finns dock en värdefull lokal egenskap, som stadsbilden med tidernas skiftande former bibehållit: dess prägel av sober saklighet. Detta drag, som hänger så innerligt samman med stadens säregna lynne och värdighet, ville man gärna se bevarat lika länge, som älven och havet bestämma Göteborgs kraftutveckling som köpstad och storhamn"210

De formella hänsynsreglerna till kulturhistoriskt värdefull bebyggelse var svag i den tidiga byggnadslagstiftningen: inte förrän år 1931 infördes i byggnadsstadgan möjligheter att skydda dessa byggnader.²¹¹ Men lagstiftningen utgör, som Björn Linn påpekat, inget bra mått på vilka möjligheter och vilken vilja som faktiskt finns att ta hänsyn till den historiska bebyggelsen:

Trots svagt stöd i lagstiftningen var det möjligt att driva en målmedveten byggnadsvårdande politik där intresse fanns hos byggherrar, arkitekter och kommuner [...] i det allmänna kulturklimatet hade idén om den estetiskt tilltalande miljös betydelse börjat spela en viktig roll. I hög grad var detta en framför allt från England hämtad reaktion mot den tidiga industrialismens nonchalans. Som förebilder för bebyggelsens behandling grep man nu på 1910—1920-talen gärna tillbaka på den förindustriella tidens stads- och bymiljöer. Från denna utgångspunkt kunde ambitiösa stadsarkitekter och byggnadsnämnder genomföra uppmärksammade bevarings- och förnyelsearbeten i städer som Västerås och Kalmar, där gamla hus behand-

Uppslag ut Lilienbergs och Strömboms artikel "Den nutida stadsbilden".

lades med stor hänsyn och nybebyggelsen anpassades till att följa deras mönster.²¹²

När inställningen till den äldre bebyggelsen så småningom blev mer uttalat negativ, bebyggelseförändringarna skiftat skala, och den moderna byggnadstekniken avlägsnat sig från den gamla bebyggelsens teknik och hantverk, måste samma lagstiftning ses med andra ögon. Omkring år 1930 kan ett tydligt brott i utvecklingen märkas. Byggnadsstyrelsens årsberättelser, som under 1920-talet varit konkreta och detaljerade redogörelser för olika ärenden, bl.a. med diskussioner om historiska förhållanden, blir under 1930-talet alltmer kortfattade och inriktade på stadsbyggandets tekniska delaspekter. Sådan verksamhet som Lilienberg och Strömbom gett exempel på, och den hänsyn mot den äldre bebyggelsen som visats i t.ex. Västerås och Kalmar, blev nu allt svårare att finna.

Under 1960-talet tog dock debatten om bebyggelsevård fart igen, som vi sett exempel på från Umeå. Den gamla byggnadslagstiftningen stod i bevarandeavseende i stort sett kvar oförändrad, och byggnadsminneslagen som tillkommit år 1942 renodlade på liknande sätt den kulturhistoriska monumentvården. Debatten om totalsaneringar och stadsvård under 1960- och 1970-talen kom i juridiskt hänseende att präglas av denna brist på kontakt mellan stadsbyggandets bägge sidor: nybyggande och byggnadsvård. Även i ideologisk bemärkelse stod sanerings- och bevarandevivare långt ifrån varandra.

Så småningom började man emellertid finna vissa gemensamma utgångspunkter. År 1981 reviderades byggnadsstadgan för att ge ökat utrymme för kulturminnesvårdens synpunkter. Revideringen inbegrep även mer allmänt möjligheter till planmässigt reglerad hänsyn till miljön, vilket i efterhand bekräftade den svängning i bevarandefrågan som vi illustrerat genom exemplet Umeå.

Idag har ansvaret även för de kulturhistoriska aspekterna på nybyggnad och byggnadsvård samlats hos kommunerna. Generellt gäller att historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden *skall* visas hänsyn och att ansvaret för skydd och vård av kulturmiljön delas av alla. Vardagsmiljöns betydelse, respekten för de lokala värderingarna, och nödvändigheten av att söka stöd i opinionen betonas. En lagstiftning som motsvarar dessa mål och som saknades på 1960- och 1970-talen, finns idag att verka från.²¹³

Bevarandefrågan har således utvecklats från en högkonjunktur till annan, men såväl lagstiftning som andra förutsättningar är idag annorlunda. Kanske är de praktiska möjligheterna till kulturhistoriskt hänsynstagande inte större idag än under 1910—1920-talet? Motsvaras det samspelta paret Lilienberg och Strömbom idag av boverket och riksantikvarieämbetet? Eller av byggnadsnämnd och kulturnämnd? Hur skall den storskaliga exploaterings- och rivningsväg som idag nått åtminstone de större städerna bemötas. På nytt diskuteras det egna arbetets kvalitet och inriktning, och överantikvarien Evald Gustafsson frågar sig ängsligt:

... om vi inte förmått beskriva städernas historiska innehåll, strukturer, sammanhang och miljökvaliteter tillräckligt tydligt eller informerat om detta slagkraftigt nog. Har kulturminnesvårdens miljöbegrepp varit för dif-fust? Har kunskaperna varit bristfälliga eller otydligt redovisade i de fak-taunderlag som lämnats för översiktsplanering och bevarandeprogram?²¹⁴

Vår uppfattning är att egenartsbeskrivningarna är den mest konkreta bryggan mellan minnesvård och miljövård. De utgör den minsta gemensamma nämnaren mellan antikvariens och arkitektens arbeten i stadsplaneringen, och kanske ännu viktigare — ett medel för att klargöra expertens värderingar och vilka konsekvenser dessa ger. Egenartsbeskrivningarnas tydlighet är alltså en förutsättning för en demokratisk behandling av kulturminnesvårdens praktik och genomförande!

Kunskap som verktyg

Resonemangen i detta kapitel ansluter till tanken att kunskap kan användas som ett verktyg i bevarandet. Beroende på i vilket sammanhang och hur detta verktyg skall användas, ställs olika krav på hur kunskapen skall presenteras och utvecklas. På riksantikvarieämbetet förmodar man att:

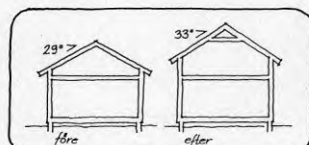
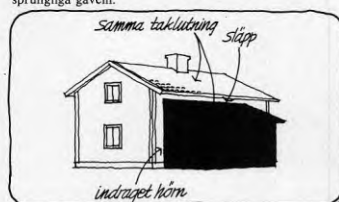
Inget av de verktyg som kulturminnesvården har att arbeta med torde vara så effektivt som att sprida *kunskap* och *förståelse*. Eftersom resurserna är knappa inom kulturminnesvården måste det vara en fördel om en del av arbetet kan överlätas på andra. Kulturhistoriska beskrivningar och analyser, tålighetsbedömningar, anpassningskrav etc. som formuleras utifrån en samlad kulturhistorisk syn kan i många fall ersätta kulturminnesvårdaren som sakkunnig vid t.ex. remisser i samband med byggnadslovsprövningar. Genom förklaringar och preciseringar på detta sätt av riktlinjer, hänsynsregler, miljöregler för bevarandeområden etc. kan kulturminnesvården inte bara sprida kunskap och förståelse till byggnadsnämnd, skogsvårdsstyrelse etc. men framförallt göra invånarna i skyddsvärda områden medvetna om värdena i miljön så att de t.ex. själva medverkar till att bevara karaktären i sådana område.

Framför allt är det viktigt att informationen når ända ut till den som har att ta vård om sin egen miljö liksom till den som står i begrepp att förändra den.²¹⁵

Om- och tillbyggnad ...

En lägre tillbyggnad på längden kan bli bra om den anpassas väl till det befintliga huset. Särskilt viktigt är det att taklutningen blir densamma vilket dock kan vara svårt p.g.a. fönster i den ursprungliga gaveln.

Genom att äldre byggnader ofta har en hög takfot kan en outnyttjad vind göras om till bostadsrum, ibland efter en mindre höjning av taket. Taklutningen bör dock inte ändras mer än några grader. Operationen är relativt kostsam men kan vara motiverad om takkonstruktionen ändå behöver åtgärdas.

8

Ute i landet bedrivs kunskapsförmedlande verksamhet bland annat genom att läns museer, länsstyrelser och byggnadsnämnder ger ut skrifter av typen "råd i byggnadsvård". Det sker även genom direkt kontakt med byggherrar, planerare, allmänhet och politiker. Hur kulturminnesvårdsprogrammen skall utformas för att bli ett led i denna rådgivande verksamhet går inte att säga generellt, eftersom olika kommuner och län har skilda förutsättningar. Men att analyserna och egenartsbeskrivningarna har stor betydelse är uppenbart.²¹⁶

Från kunskapsunderlag till planeringsverktyg

Bygga i värmlandsbygd, som är utarbetad av Värmlands museum i samarbete med byggnadsnämnderna och länsstyrelsen, används flitigt i Kristinehamn vid rådgivning och bygglovprövning. Skriftens exempel på tillbyggnader rekommenderas av bygglovarkitekten liksom även principer i delar av den kompletterande texten som t.ex.:

Äldre hus har ofta en symmetrisk, avslutad utformning som kan ödeläggas av en olämplig tillbyggnad. Husets ursprungliga form bör kunna avläsas även efter en tillbyggnad. Om den planerade tillbyggnaden börjar närma sig det ursprungliga husets storlek, bör man överväga att istället uppföra en helt separat byggnad.²¹⁷

Bygglovarkitektens förslag till alternativa lösningar på de bygglovsökandes problem blir oftast skissartade. Broschyrens exempel får därmed relativt stor betydelse som en stomme i hans skisser, speciellt som exempel-samlingen är ett av de få konkreta stöd han har för att hävda varsamhet och anpassning. Tack vare skriften har han något konkret att peka på, "argumenten tar bättre då" som han säger. Han använder sig också av

exempel på tidigare byggnadslov, som "gått åt rätt håll", då han besöker platsen för varje bygglovärende.²¹⁸

Kan det nya programmet för kulturminnesvård användas på liknande sätt — som ett konkret underlag för förhandling, skisser och beslut? Kan egenartsbeskrivningen göras så konkret? Detta exempel visar att kulturminnesvårdsprogrammen i planering och ärendehantering kan börja leva sitt eget liv, på samma sätt som vi vet att detaljerade kulturhistoriska klassificeringar har en tendens att under lång tid häfta fast vid objekten, långt efter att de omvärderats.

En länk mellan antikvarien och arkitekten ?

Egenartsbeskrivningen kan således inte bedömas enbart utifrån sin vetenskapliga korrekthet. Den måste ses i förhållande till användbarhet och syften. När *kunskapsunderlaget* används som ett medel, ett *planeringsverktyg* för stadens gestaltning, kan det liknas vid arkitektens karakterisering av en miljö där han skall bygga om eller bygga nytt. Boris Schönbeck skriver:

Karaktäriseringen är sålunda ett medel, inte ett mål, och kan som andra medel brukas på olika sätt. Vi får själva välja de stycken av liv vi önskar karakterisera eller skildra [...] Det vore bra om arkitekter och deras uppdragsgivare observerade och tog hänsyn till de befintliga värdena när de står i färd att planera en byggnad eller ett område: de fina och ömtåliga sociala nät som det kanske tagit nära nog sekel att utbilda, och de byggnadstraditioner som växt fram som resultatet av månghundraårig och tusenårig övning av hand och öga. Vi har här tillgångar av ovanliga mått, men som med dagens överutvecklade förstörelsemedel kan spolieras snabbare än vi hinner med att fatta. Hur går det då till på våra arkitektkontor runt om i landet? Hinner man med att ta hänsyn till och spara våra kulturrikedomar? ²¹⁹

I stadsbyggnadsprocessen har arkitekten och antikvarien visserligen olika ansvarsområden och kompetens, men uppgiften är densamma: att påverka och forma framtidens kulturmiljö. I boken *Stadsbildens förändringar* beskrivs hur en kombinerad historisk och arkitektonisk karakterisering skulle kunna användas i arkitektens gestaltningsuppgifter:

Karaktärisering använt i detta planerings- och projekteringssammanhang innebär inte bara beskrivning utan också diagnos. Erfarenheter, kunskaper och krav från olika samhällsområden ställs samman till en skildring av problem och tillgångar, historiskt och i nutiden, ur vilken vi kan formulera de problem som måste bearbetas djupare. Förståelsen av de aktuella problemen fördjupas så att nya lösningar kan utvecklas.

Karaktäriseringarna har två viktiga syften i planeringsprocessen. För planeraren eller projektören är undersökningarna en hjälp och inspiration vid gestaltning. Utgångspunkterna kan då komma ur platsen och dess historia och är i detta avseendet inte godtyckliga utan kan ledas tillbaka till tidigare händelser. Ett konkret exempel är muren kring Sociala Huset. Stenen kommer från bastionen Carolus Dux. Murens riktning tar upp bastionens form. Försvarsverket var en konkret utgångspunkt då sjukhuset anlades enligt den tidens föreställningar om hur ett sjukhus borde lokaliseras och utformas.

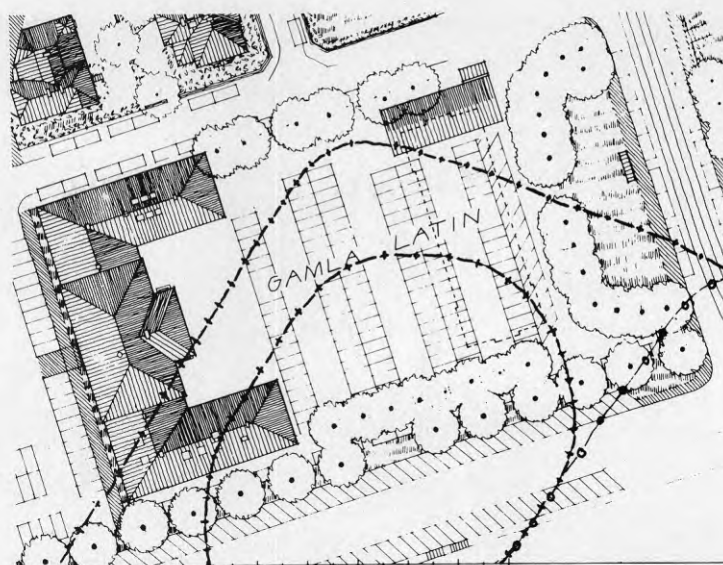
Karaktäriseringens andra syfte riktar sig till beställaren — myndigheter såväl som privata byggherrar. Då beställaren ger villkoren för arkitekturprojektet kan undersökningarna ha betydelse för att höja medvetenheten om arkitektoniska och rumsliga värden och kvaliteter. Vår hypotes är att

Illustration ur "Stadsbildens förändringar".

"Gamla Latin": 'Historiska lagringar i marken.

- +— Vallgravens sträckning enligt 1820-års karta.
- Vallgravens sträckning enligt 1860-års karta.
- Gymnastikbyggnadens grund.

Bilden visar en sättnings-skada mot öster, ungefär där kartan visar den norra delen av ravelinen Pinc. Hedvig. Gamla Latin är således grundlagt till hälften över ravelinen, vilket givit en olikartad sjunkning av byggnaden."

undersökningar och argument som tar sin utgångspunkt i det faktiska, dvs. förhållanden som otvivelaktigt existerar och har existerat, skall hjälpa till att "allmänliggöra" diskussionen om stadens framtid. Hur önskar vi oss vår stad i framtiden? ²²⁰

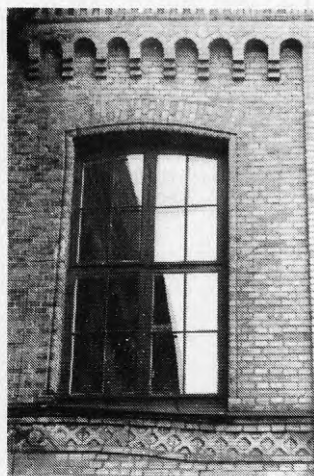
Antikvarien kan varken ta på sig stadsarkitektens uppgifter eller kringgå den politiska nivån vid stadens planering. Kulturminnesvården levererar ett material som ligger till grund för många inblandade parterers överväganden om stadens gestaltning och framtid. Samspelet mellan olika yrkeskompetenser och arbetsuppgifter, mellan antikvarien och framförallt arkitekten, teknikern och politikern, är viktigt, kanske främst för att göra experternas kunskaper, värderingsnormer och avsikter tydliga, och som det sägs i citatet: "allmänliggöra diskussionen om stadens framtid."

Ett diagnostiskt synsätt förutsätter ett konfliktperspektiv

Den kulturhistoriska analysen kan på detta vis bli ett bra underlag för diskussioner om hur miljön skall utvecklas. Antikvariens förändringsförslag i åtgärdsdelen kan ses som en slags bruksanvisning för hur beskrivningen kan användas; kommentarer från dem som arbetat med materialet och känner det bäst. I Danderyd gjorde antikvarien tillsammans med de kommunala förvaltningarna ett åtgärdsprogram där gemensamma intressen diskuterades utifrån konkreta konflikter. För att sådana diskussioner skall bli givande bör antikvarien ha preciserat konsekvenserna av den kulturhistoriska analysen på kartor och i miljöbeskrivningar.

Egenartsbeskrivningen kan ses som en del i ett diagnostiskt arbetssätt som pendlar mellan olika nivåer. Om egenartsbeskrivningen konfronteras med påvisade eller troliga förändringar, framhävs egenskaper i miljön, som åtgärderna kan riktas mot. Utifrån en sådan undersökning kan man resonera om brister och framtida konflikter.²²¹

Att arbeta utifrån ett konfliktperspektiv ger speciella problem. Under 1970-talet var det vanligt att man i bevarandepaner och bevarandeprogram vägde in ekonomiska, politiska och tekniska aspekter. I förra kapitlet

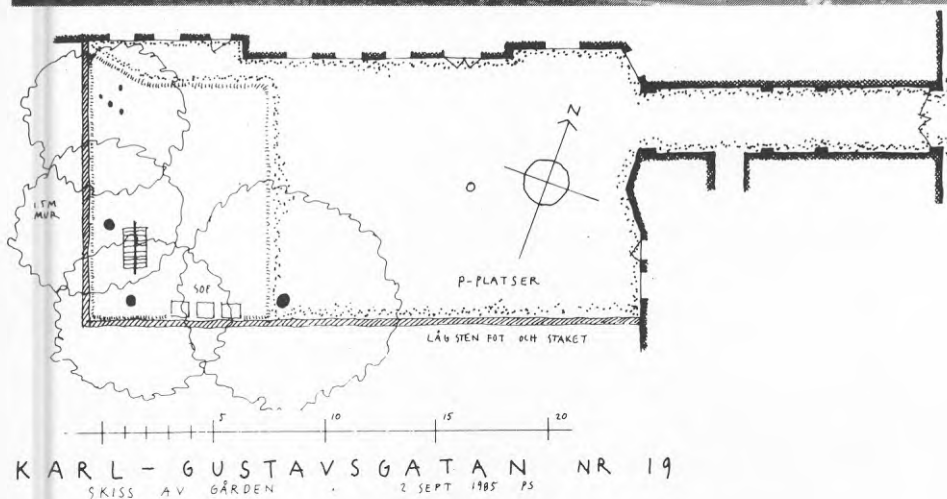

Illustration ur "Stadsbildens förändringar".

"En låg betongmur tar upp markskillnaden från söder till norr. Den sammanbyggda gården är i två plan. Ett nätstaket delar upp ytterligare. Till största delen är marken belagd med asfalt. I ena kanten finns en gräsyta och en buske. Här finns 5-6 parkeringsplatser, piskstall och soptunnor. Under träden ser man de angränsande gårdarna.

Den stora kastanjen i bildens framkant är planterad av en blind dotter till en fastighetsägare som bodde här. Mannen som berättat det, har bott länge i huset. För honom är det inte vilket träd som helst. Någon han kände hade planterat kastanjen. Trädet gör att han då och då kommer att tänka på henne. Antagligen bär gårdarna fler spår och betydelser av detta slag än gatan."

konstaterade vi att detta medförde en hel del problem. När vi diskuterar hur man beskriver byggnader och miljöer uppstår en liknande frågeställning: I vilken mån skall man väga in hot och problem i egenartsbeskrivningarna? Även beskrivningen riskerar att snabbt bli inaktuell om planmässiga överväganden blandas in, framhöll Ivar Eklöf. Den beskrivning som koncentreras på att göra de kulturhistoriska sakargumenten tydliga blir mer robust mot olika slag av hot. Men samtidigt såg han problemen med att betrakta beskrivningen på detta sätt: "Risken är dock att den då inte blir tillräckligt konkret för att fungera som planeringsunderlag. Man får balansera däremellan."²²²

Den centrala frågan är hur den här balansgången skall se ut? Ett möjligt svar är att vi gör *både* en kulturhistoriskt välgrundad beskrivning, *och* en fördjupad vinkling av denna: där hotbilder, regleringsmöjligheter, politiska realiteter etc. tas i beaktande. I första kapitlets avsnitt om åtgärdsprogram, drog vi slutsatsen att det inom åtgärdsprogrammen finns möjlighet att arbeta med kortlivade analyser och beskrivningar av kulturmiljön ur ett konfliktperspektiv.²²³

Ett konfliktperspektiv behöver inte innebära en begränsning till de förhandenvarande problemen, utan det kan även utsträckas till förändringar på längre sikt. Det är viktigt att vi ser skillnaden mellan dessa förslag och

genomförandet av konkreta åtgärder t.ex. i ett stadsplanearbete: Där stadsplanen sätter punkt, efter kanske årtal av diskussioner och planeringsarbete, är programmet för kulturminnesvård ett incitament till nya diagnoser och utvecklingsskisser och en forstätt diskussion om stadsbyggnad och kulturmiljö.²²⁴

Från historisk erfarenhet till förändring

Att stå inför oändliga möjligheter

De gamla husen i staden kan betraktas som den förutsättning som begränsar annars nästan oändliga möjligheter för hur det nya skall byggas och planeras. Denna restriktion är inte ett påfund av planerare eller politiker; det är en historiskt framväxt verklighet, en egenskap som är lika viktig ur kulturhistorisk synvinkel som om husets miljövärde är stort eller litet. I detta perspektiv kan vi uppfatta bevarandet av huset mer som ett medel än som ett mål i sig.

Följande situation kan vi hämta från Kristinehamn eller någon annan av våra städer. Två ensamma äldre hus står kvar i ett avrivet kvarter. Planmönstret är tydligt, t.ex. som i en rutnätsstad från 1600-talet. De gamla husen "står i vägen", hindrar en "effektiv" exploatering. Det miljömässiga värdet är litet då omgivande bebyggelse att samspela med saknas.

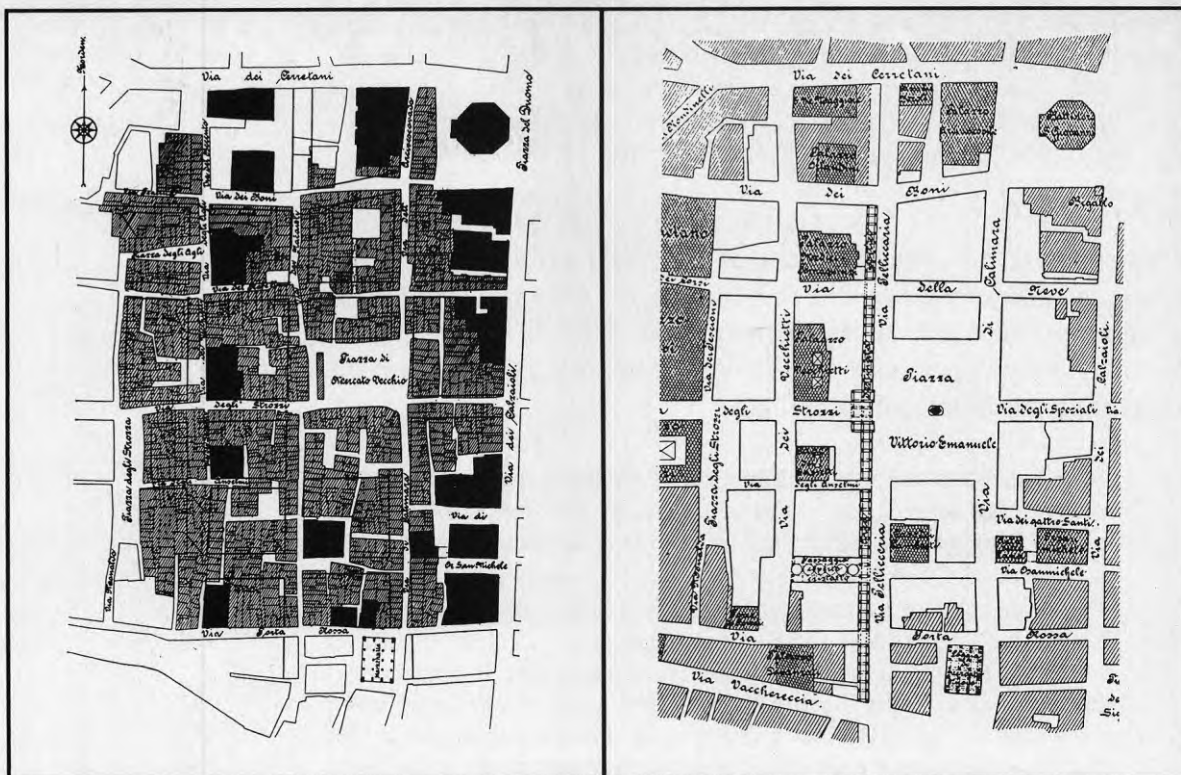
Om nu de gamla husen bedöms ha ett stort kulturhistoriskt "egenvärde" (om de t.ex. blir förklarade som byggnadsminnen) kanske de ändå får stå kvar, vilket får konsekvenser för exploateringen. De gamla husens storlek manar till besinning vad beträffar de nya husens höjd, material och former. Den sammanbyggnad av kvarteren med en intern gågata som man tidigare haft i åtanke kan på grund av husens placering inte genomföras. De gamla kvarteren får finnas kvar och rutnätsstadens plan förblir intakt. Den koncentration av handeln till gågatan som hade blivit följderna av en kvarters-sammanslagning uteblir nu. De gamla gatorna kommer inte att dräneras på folk, butikerna kommer att ligga kvar vid gatorna och inte i kvarterets inre. Parkeringslösningarna kommer att bli annorlunda liksom även trafiksituationen. Omgivande stadsdelars förhållande till rutnätsstaden kommer fortfarande att vara tydligt. Det blir lättare att läsa staden, och att hitta.

Om vi tänker oss många sådana här tomter, med lite ensamt stående hus, kan det få stor betydelse om man låter dem stå kvar; speciellt om vi ser bevarandet av hus som ett medel i en långsiktig stadsbyggnadspolitik. I programmet för kulturminnesvård finns möjligheter att åskådliggöra denna typ av medel.

Stadens mångfald

I det äldsta Florens bestod stadens medeltida mönster till slutet av 1880-talet då en rutnätsplan bryskt lades över den gamla bebyggelsen. Avsikten var att gestalta den florentiska kapitalets moderna stadsrum med hotell, banker, restauranter och arkader. I Stübbens *Städtebau*, från 1890, finns två planer som jämför före och efter. Vilka tidsmonument efterlämnade denna process?

Corinti har i sina detaljerade studier kring Piazza della Republica visat hur bl.a. skalan förändras, hur hotell Savoy ersätter medeltidskyrkan Chiesa di San Tommaso vid det tidigare marknadstorget Mercato Vecchio. Större byggnader och byggnadsrätter kräver en motsvarande skalförskjutning för torget, vilket sedan verkställs genom rivningar. Hela gator och piazzor försvinner. Trots denna dramatiska förändring bibehålls ett grundmönster.

Studerar vi Stübbens två planer kan vi urskilja en princip. Vissa byggnader som av en eller annan anledning anses ha för stort värde för att rivras — ofta belägna i kvarterens hörn — håller fast äldre gator i deras ursprungliga position. På så sätt blir de bevarade byggnaderna inte bara i sig själva vittnesmål om historien utan även generatörer för en kontinuitet i stadsplanen och den rumsliga gestaltningen. Här och var finns utskjutande byggnader som stör, mjukar upp och ger liv åt det okänsliga och kantiga i 1800-talets rutnätsplaner. Och på vissa ställen finns kvartersrutor som genomkorsas på snedden av gator med helt annan skala. En spänning och en kontrast uppstår — egenskaper som renodlingens princip utplånar och därför gör staden mördande tråkig.²²⁵

I detta resonemang, som förs i en uppsats om utgångspunkter för stadens gestaltning, finns ett normativt perspektiv. Bevarandet blir ett medel för att nå vissa historiskt iakttagbara kvaliteter och för att bygga den stad vi önskar oss. I detta fall har bevarandet av strategiskt viktiga byggnader tillfört stadsmönstret kvaliteter. En annan målsättning kan vara, som i följande exempel, att åstadkomma en estetiskt fattbar helhet.

Bevarande och gestaltning

Norberg-Schulz kritiserar i en artikel från 1960, den förment vetenskapliga inställning till de antikvariska värdena som avvisar varje form av flyttning av byggnader. Han menar också, att det självklart finns ett värde i att bevara en stads topografiska drag och urbanistiska struktur, men för att skapa arkitektonisk gestalt åt ett stadsparti kan flyttning vara ett medel, även om det är förenat med problem:

Men ikke alle bygninger er topografisk like viktige. Enkelte bygninger danner «hjørnesteener» i byens struktur, mens andre inngår som mer nøytrale og «bevegelige» ledd. Således ville det være nonsens å flytte Akershus Slott selv om dette var teknisk mulig. Topografisk betydnings-

fulle kan bygninger og anlegg være på grunn av en karakteristisk geografisk posisjon eller fordi de er knyttet til historiske hendelser. Heller ikke er det riktig at alle bygninger er en funksjon av et bestemt sted. Snarere må vi si at de fleste bygninger fra fortiden er *typer* som kunne stå hvor som helst, bare visse generelle urbanistiske krav ble tilfredsstillet.²²⁶

Norberg-Schulz artikkel, som nu är nästan 30 år gammal, präglas i hög grad av sin tillkomsttid. Grundtemat är likväl aktuellt; hur förhåller sig gamla byggnader till nya; hur förhåller sig det antikvariska arbetet till det arkitektoniska. Stübben såg antagligen på 1880-talet jämkandet mellan gamla och nya byggnader som ett vardagligt arkitektoniskt problem. År 1960 uppfattas problemet annorlunda:

I dag slutter ikke det nye seg til det gamle mønstret, men bryter med alt som var. Og dette er noe vi hverken kan eller bør stoppe. Det nye må komme frem, men det må underkastes en orden som ikke forutsetter at det gamle utryddes. Her kommer vår byplanlegning sørgelig til kort. Vi må erkjenne at regulering av gatebredder og gesimshøyder ikke er et middel til å la gammelt og nytt leve sammen i en tidsmessig by. I stedet har kravet om å bevare hele, urørte gamle miljøer tvunget seg frem. Et utmerket eksempel gir Stockholms Gamla Stan. [...] Derfor tror vi ikke lenger på en rent «museal» innstilling, men krever at de antikvariske verdiene sees under en *arkitektonisk* synsvinkel, som byggestener i et rikt og differensiert symbolmiljø.²²⁷

Norberg-Schulz framhåller alltså den arkitektoniska aspekten och det antikvariska arbetets gestaltningsmoment. Den svenska kulturminnesvården har istället mer kommit att betona värdet av en "värderingsfri" beskrivning, grundad på vetenskapliga undersökningar. Exempelen i detta och föregående avsnitt visar på ett tydligt sätt att ställningstaganden i antikvariska frågor kan få betydelse för byggandet och gestaltningsprocessen!

Arkitekten Torsten Westman visar, genom exempel från bl.a. Sigtuna och Stockholm, på antikvariska ambitioner att anpassa nya hus till gammal miljö genom "fasadkopior". Han framhåller att denna ambition att säkra en estetisk helhet kan komma i konflikt med en annan antikvarisk strävan, att göra stadens olika tidslager synliga: "nu håller vi på och fifflar med lagerföljden. Vår egen tid måste döljas, den får inte ge något lager efter sig. Detta kan väl inte vara kulturvårdens genomtänkta attityd till kompletteringsbebyggelse?"²²⁸

Dessa iakttagelser kan Westman göra, trots att bevarandet av tidslagren är det vetenskapliga fundament kulturminnesvården vilar på. Är den estetiskt fattbara helheten ett *gestaltningsideal* som ligger bakom en del av kulturminnesvårdens urval? Mycket talar för det. Kulturminnesvårdsprogrammets motiv för bevarande är ofta vaga hänvisningar till miljövården, skönhetsvården, trivselvården etc.²²⁹ Skulle det gå att undersöka sådana samband mellan vetenskapliga ambitioner och estetiska uppfattningar i antikvariernas urval?

Bevarande och livsform

I Kristinehamn var ett av kvarteren i Inre Hamnen delvis avrivet, med tomma tomter och tillfälliga parkeringar. På en av dem hade man placerat en korvkiosk. Finns det även på en sådan plats historiska värden, symbolvärden och estetiska värden att upptäcka?

Först beskrivs det som ännu finns där, hus, tomtindelning och gatubredder; karakteristiska detaljer noteras; genom socialhistoriska undersökningar kan man ana av vem och hur hus och gårdar använts. I ett kvarter låg förr handelsgårdens fruktträdgård där parkeringsplatsen nu finns. Kanske inspireras stadsplanerare och byggnadsnämnd till att föreslå servering i en mer permanent byggnad, som ansluter till de befintliga husen, åter sluter kvarteret

och restaurerar historiska egenskaper. Inne på gården anläggs en trädgård med uteservering.

Men risken finns att den historiska anknytningen blir abstrakt och innehållslös om det man anknyter till inte är levande i folks medvetande, eller inte utgår från sociala och demokratiska aspekter. Kanske hade det varit rimligare att anknyta till korvkiosken och de ungdomar som uppehåller sig på den halvtomma parkeringsplatsen, åker moped, spelar fotboll etc. Foto: Olle Jönsson, Kristinehamns museum, Bildarkivet.

Ett något annorlunda sätt att betrakta de historiska vetenskapernas kunskap och den äldre bebyggelsen, är som källor till inspiration. Ett sådant synsätt återfinns i boken *Stadsbildens förändringar*:

"Vid restaurering av byggnader tar man fram och "förstärker" historien. Ett sådant förfarande kan också tillämpas vid stadsförnyelse. De historiska avlagringarna under och på marken, i byggnaderna, byggnadsskicket och bebyggelsemönstret, minnen och betydelser kan ge utgångspunkter för nyskapande. Man vänder sig bakåt för att få ledning framåt." ²³⁰

Historien som inspirationskälla har olika betydelser, beroende på *vem* som inspireras av *vad!* Perla Korosec-Serfaty (1988) pekar på att bevarandefrågan redan från början varit kontroversiell. Mycket olika svar kan ges på frågorna om hur och vad som skall bevaras. Utifrån studier av offentliga platser i Frankrike och Sverige belyser hon den sociala innebörden av bevarandereglering.²³¹

Hon beskriver Stortorget i Malmö. Som varje riktig plats har Stortorget en social betydelse och ett symboliskt värde. Under 1900-talet har olika initiativ tagits för att stärka och renodla platsens monumentalitet. Mycket få privata ägare finns kvar, banker och lyxkonsumtion dominerar.²³²

Mitt på torget stod en kiosk. Vid intervjuer uttalade sig malmöborna om den på ett negativt sätt:

They also say that the square should be more lively and that the interactions between users should be much more frequent. From the photographic survey it transpired that the kiosk was one of the most active zones in the square and, from observation of users' routes and of social interactions, one of the most structuring areas as well. What is rejected therefore, on the level of representations, is the contrast between the now revered historical character of this symbol-square and the banality of the kiosk where people buy a type of food perceived as popular.²³³

Korosec-Serfatys uppfattning är att bevaringstanken historiskt sett spritts av konsthistoriker. En följd av detta, hävdar hon, är att bevarande av arkitekturhistoriska objekt eller urbana platser inte inkluderar de människor som använder dem. Risken finns att man ser byggnaderna mer som sentimentala objekt än som platser för mänsklig aktivitet.²³⁴

Hon frågar sig därför vem som kan gynnas eller missgynnas av bevarande i staden. Frågorna måste riktas specifikt, eftersom inte alla sociala grupper delar samma värderingar. Hon hänvisar till Appleyard och Goodchild, två forskare som har funnit att arbetarklassens stadsbor har funktions-orienterade bilder av platser, medan däremot medelklassens invånare visar större intresse för estetiska och historiska faktorer.²³⁵ Korosec-Serfatys artikel avslutas med följande konklusion:

Finally, a closer analysis has shown that the social class which articulate and spreads the preservation ideas is the one which has the ability to resist their implications, while it is an aged and modest population who not only must leave the place for newcomers but also internalizes without criticism the values conveyed by the museumization. Therefore, they are the only deprived group of dwellers, and their only compensation is in the fact that they participate to the glorification of their vernacular past, their collective past as ordinary people and not the past represented by heroes.²³⁶

Korosec-Serfaty understryker alltså bevarandets ideologiska innebörd. Vad som bevaras, och hur det görs, är beroende av personliga och klassmässigt betingade ställningstaganden.²³⁷ Ett sådant är, om Korosec-Serfaty har rätt, att framhäva platsers historiska och estetiska uttryck på bekostnad av deras användningsvärden.²³⁸

Avslutande kommentar

Den hätska restaureringsdebatt som hade härjat under 1890-talet, resulterade i att den utredning som åren 1913—1915 behandlade överintendentämbetets omorganisation, noggrant övervägde frågan om hur statens historiska byggnadsvård skulle organiseras.²³⁹ I utredningen analyserades den tillämpade arbetsfördelningen: Överintendentämbetet ansvarade för restaureringsverksamheten, kulturhistorisk sakkunskap hämtades från vitterhetsakademien. I denna organisation fann utredarna goda sidor, men ansåg att de negativa övervägde:

En sådan organisation lägger givetvis stora hinder i vägen för åstadkommande av en fullt tillfredställande byggnadsmonumentvård. Ty på ifrågasvarande områden är väl i särskilt hög grad en klar och levande insikt om ändamålet med och verkan av förekommande åtgärder ett oundgängligt villkor för uppnående av lyckligt och verkligt organiskt resultat. Ett förslag i en restaureringsfråga måste uppenbarligen, för att kunna bli gott, framspringa ur en omedelbar och redan från början helst så att säga inom

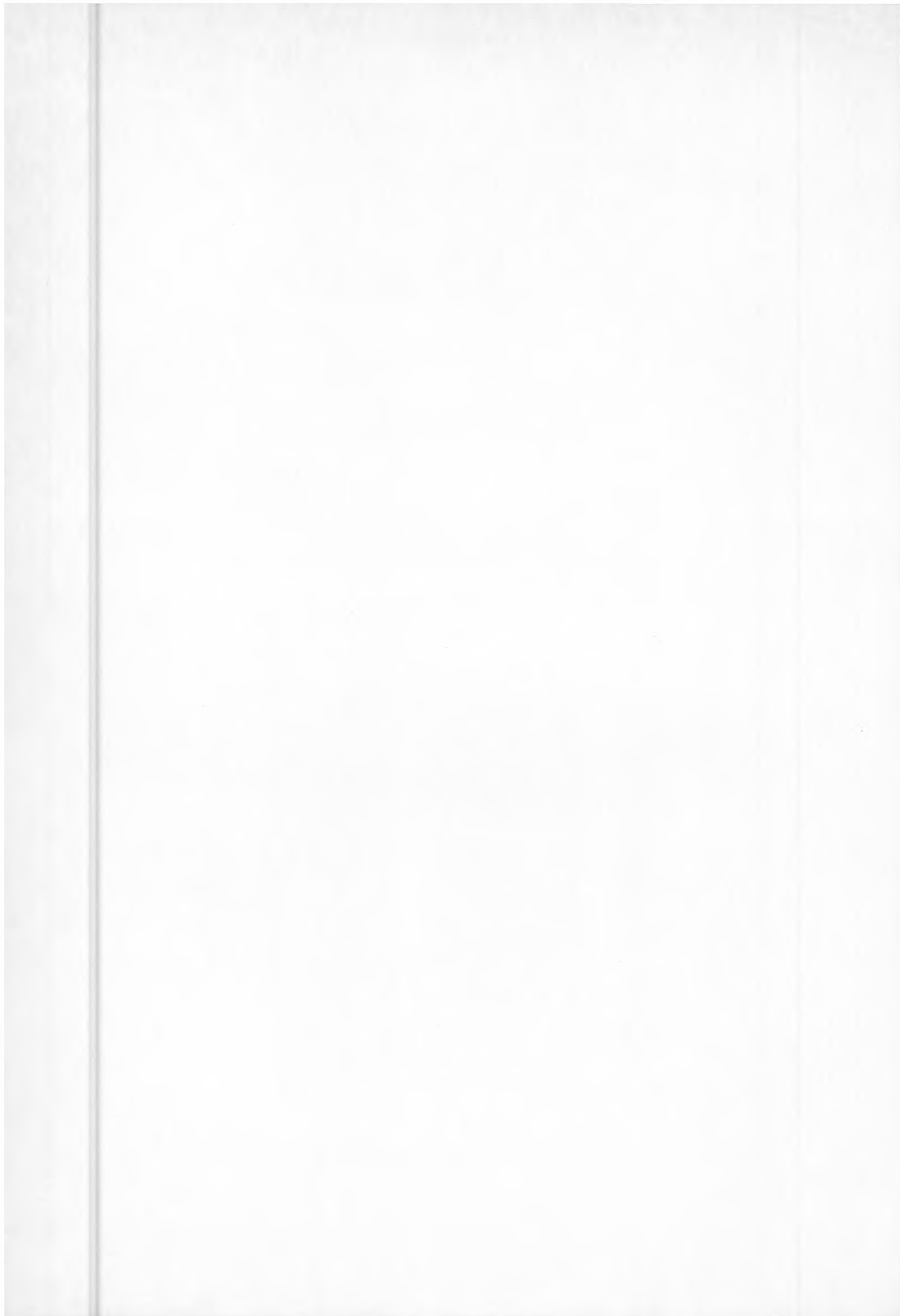

en och samma hjärna men i alla händelser synnerligen intimt skeende samverkan till en högre enhet mellan insikten om det ändamål, som bör eftersträvas, och kunskapen om medlen att nå detsamma.²⁴⁰

Problemet med att uppnå en kvalitativt bra restaurering — ett "gott" förslag —, var att få kulturhistorisk kunskap och arkitektoniska medel att samverka. Denna samverkan kunde uppnås i en konstnärlig bearbetning, inom "så att säga ... samma hjärna". Man föreslog därför att överintendentämbetet borde anställa arkitekturhistoriskt utbildade arkitekter. Man förordade också ett intimare samarbete mellan de bägge myndigheterna "under lättare former" än vad som då varit fallet.²⁴¹

Vid restaureringar utgör fortfarande den konstnärliga syntesen en möjlighet att behärska helheten, och är kanske också en nödvändighet. Men även t.ex. restaureringar och tillbyggnader av kyrkor har numera blivit en gemensam angelägenhet för arkitekt, antikvariska myndigheter, präst, församling och allmänhet, i en utsträckning som var ovanlig förr. Olika viljor strider om projektets helhet; det kan gälla såväl färgsättningar som församlingens samlingsrum. Vid stadens planering är de olika intressena ännu fler, och den konstnärliga syntesen i "samma hjärna" spelar idag en underordnad roll.

De sakkunniga år 1915 ansåg att den arkitekturhistoriskt utbildade arkitekten var viktig därför att han kunde underlätta kontakterna mellan vitterhetsakademien och överintendentämbetet. Arkitekten kunde med andra ord i detta fall betraktas som en samordnare av helheten, av kunskap om historia och arkitektoniska medel, på en nivå som gick utöver det *enskilda* projektet.²⁴² Om svårigheten var stor att få kompetenserna inom vitterhetsakademien och överintendentämbetet att samverka till ett "gott" förslag, så är denna samverkan inte lättare att åstadkomma i samhällsplaneringen. Målet är ändå att finna "goda" förslag. Den samverkan som behövs — mellan tjänstemän, politiker och allmänhet — är inte minst beroende av experternas synsätt, arbetsmetoder och kommunikationsmedel. I nästa kapitel kommer vi att gå vidare och göra en teoretisk ansats för att förstå de egenskaper i antikvariernas beskrivningar av kulturmiljön som vi noterat i de föregående kapitlen.

VI. Ett perspektiv.

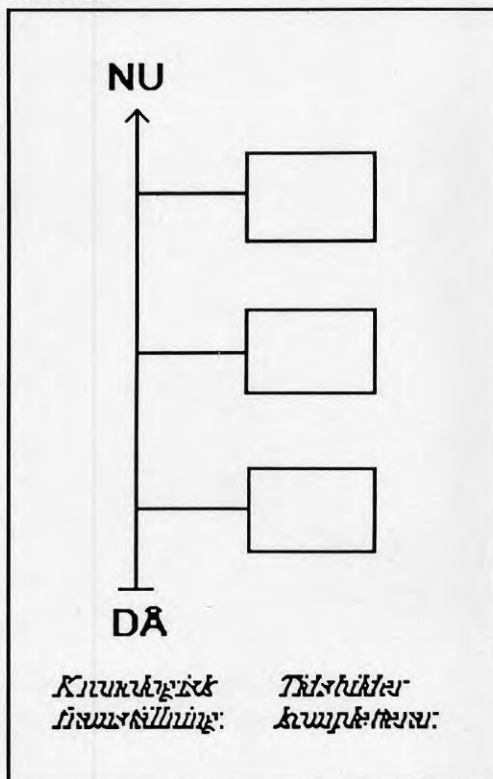
Tidsbilder och nu-tidsbilder

Beskrivningarna av kulturmiljön kan vara både kronologiska och topografiska: Den *kronologiska* framställningen delar upp den befintliga bebyggelsen längs en tidsaxel. Den *topografiska* framställningen — Ortsbeskrivningen — utgår från platsen och vad den innehåller.

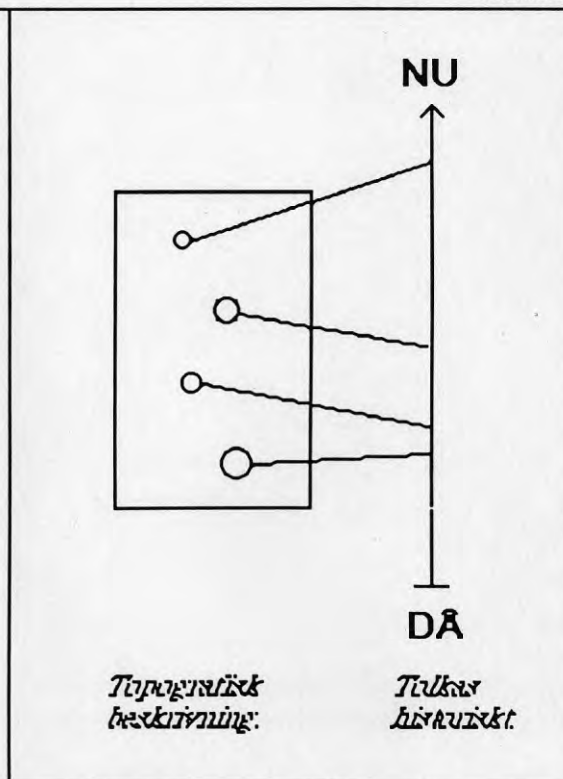
De topografiska och kronologiska framställningarna kompletterar varandra, och kan sammanföras (samverka) på olika sätt: Vi har konstruerat två modeller: Modell A beskriver den fysiska miljön som kompletterande *tidsbilder* till en historieorienterad framställning, utmed tidsaxeln. Modell B beskriver utifrån platsen idag, historiskt tolkade *nu-tidsbilder*.

Vi kan urskilja likheter hos beskrivningarna i olika kulturminnesvårdsprogram. Beskrivningsmodell A med sina tidsbilder stämmer med kulturminnesvårdens urvalskriterier. Kanske kan man t.o.m. tala om en gemensam teoretisk grund för kulturminnesvårdsprogrammets miljöbeskrivningar. Men vi har också sett tendenser till ett överskridande av denna

Modell A

Modell B

Två modeller enligt vilka vi kan tänka oss beskrivningar och historiska tolkningar av bebyggelsemiljön.

Till vänster en kronologisk framställning med kompletterande tidsbilder, modell A. Till höger en topografisk beskrivning med ett historiskt perspektiv, modell B. I kulturminnesvårdsprogrammen dominerar den vänstra framställningsformen A.

beskrivningsmodell, och till att synsätten inte är varandra uteslutande. Med detta som utgångspunkt analyserar vi kulturminnesvårdens verksamhet utifrån två tankefigurer: bevarande som vetenskap och bevarande som kritik. Dessa tankefigurer finns uttryckligt uttalade inom kulturminnesvården, och kan därför vara en bra utgångspunkt. De är alltså inte teoretiskt konstruerade, däremot renodlas de för resonemangets skull.

Bevarande som vetenskap

Beskrivning och terminologi

I beskrivningarna av de byggnader och miljöer som utvalts som värda att bevara, finns vissa ord och begrepp som är viktigare än andra. Avsikten med dem är att, så kortfattat som möjligt, fånga de viktigaste egenskaperna hos bebyggelsen. Detta görs utifrån två skilda utgångspunkter: För det första bör man ha en viss *kunskap* om bebyggelsen, för det andra måste man tala om *varför* just det gjorda urvalet är viktigt att bevara. Som vi har sett så används ofta etnologiska och konstvetenskapliga termer. Det är termer som används för att precisera den kulturhistoriska värderingen vetenskapligt och juridiskt.

Gemensamt för alla dessa termer är att de behöver förklaras. Den beskrivande texten kan betraktas som ett kodat meddelande, som dels ger en översiktlig karakteristik av bebyggelsen, dels motiverar urvalet. I detta syfte får även många vardagliga ord ett flertal väl bestämda användningsområden och syften.²⁴³

Det här är ett sätt att beskriva och motivera där termer och enstaka ord blir signaler — kodord — som för den invigde ger vidare sammanhang, både om egenskaper och åtgärder. Den som inte själv behärskar terminologin får svårt att formulera och hävda sina egna intressen. Det bildas en klyfta mellan de insatta och de icke insatta.

Citadellkoloni och befästningsverk

Vikten av att behärska spelets regler, av att känna terminologin och av att kunna verka inifrån systemet, belyses i boken *Kultur som problem*. Där beskriver Sven B Ek en tilldragelse under sin tid som kulturchef i Landskrona. Händelseförloppet hade dock börjat långt tidigare:

På och runt vallarna till Citadellet i Landskrona — det största och bäst bevarade fästningssystemet i Norden enligt en del — uppfördes kring sekelskiftet en mängd kolonier. År 1930 uppgick de till mer än 200. Deras läge var utomordentligt. Fästningsvallarna skapade rumslig spänning genom sina höga längdsträckningar och två vattengravssystem delade upp bebyggelsen med sina stilla speglar.²⁴⁴

Under lång tid fanns det inga andra anspråk på marken. Under AK-arbetenas tid föreslogs att kolonierna skulle röjas av för att frilägga befästningssystemet:

Härefter började en lång kamp. På ena sida ställde allteftersom åren gick Byggnadsstyrelsen och Riksantikvarieämbetet upp. På den andra sidan stod kolonisterna, mer eller mindre helhjärtat företrädna av stadens fullmäktige. På den ena sidan stod en krigshistorisk vision, på den andra humanitära, sociala, funktionella och ekonomiska hänsyn. Alltmedan antalet kolonier förminskades framhöll kolonisterna under flera decennier

att området i hög grad var livskraftigt som koloniträdgårdsområde
att det var osocialt att driva bort kolonisterna
att området i sitt dåvarande skick utgjorde en miljötillgång

att de enskilda skulle lida stora ekonomiska förluster om området
avröjdes
att det allmännas utgifter för underhåll skulle öka avsevärt med en
avröjning
att en avröjning skulle leda till en öde och steril miljö²⁴⁵

Trots dessa argument kunde inte kolonisterna vinna gehör för sin sak. Landsantikvarien och den lokale museichefen drev på för att röja av kolonierna; ett beslut om avröjning hade tagits år 1963. Positionerna var låsta när Sven B Ek kom in i bilden år 1969:

Strategin för att skydda koloniområdet blev mycket enkel och sannolikt samtidigt den enda möjliga. En utredning visade att koloniområdet av allt att döma är det äldsta bevarade i landet — möjligen det första som tillkommit — och att det därför hade ett kulturhistoriskt värde som fordrade antikvariska hänsyn. Antikvariska överväganden ställdes alltså mot antikvariska.²⁴⁶

Det var först när frågan om koloniernas framtid ställdes på detta sätt, som kolonisterna vann framgång. Sociala, humanitära och ekonomiska argument hade inte haft någon verkan. Först när "det bäst bevarade fästningssystemet" jämfördes med "det äldsta bevarade" koloniområdet kunde citadellkolonin bevaras — inom de spelregler som de antikvariska myndigheterna ställt upp.

I det här exemplet har alltså själva terminologin en betydelse, den speglar de skilda synsätt på bevarandefrågan som möttes. Den representerar också ett av de hinder som står mellan antikvarien och lekmannen: "Det äldsta" stod inte bara för något gammalt i största allmänhet, utan för en hel tankebyggnad om det kulturhistoriska värdet ur antikvarisk synvinkel. I denna tankebyggnad måste det också ha funnits en uppfattning om varför det var bra för samhällets medborgare att bevara "det äldsta".²⁴⁷

Det är svårt att tänka sig att någon utanför systemet, hade kunnat driva frågan framgångsrikt på detta sätt. Kolonisterna hade tidigt funnit kärnpunkten i sin argumentation för bevarande. Det var inte lätt för dem att inse att bevarandefrågan inte behövde motiveras utifrån sociala synpunkter. De motiv som kolonisterna anförde *skymde* att det var en bevarandefråga i linje med kulturminnesvårdens nya värderingar. Om inte området varit det äldsta hade man t.ex. kunnat fundera i termerna representativ för sin tid.

Hur sociala och vetenskapliga motiv för bevarande kunde kombineras, vid samma tid som citadell-frågan var aktuell, belyses av följande citat. Det hämtas ur en metodstudie utförd inom riksantikvarieämbetet i samband med den fysiska riksplaneringen:

Syftet med att bevara kulturminnen är alltså tvåfaldigt: både forskning och allmänhet skall erbjudas möjligheter att förstå och uppleva den historiska utvecklingen såsom denna avspeglas i kulturlandskapet. Bevarande förutsätter således planering ur både vetenskapliga och sociala synpunkter. I nuläget kan den sociala aspekten förefalla viktigast i kulturminnesvårdens strävan att levandegöra kulturmiljön. På lång sikt torde man däremot få anse den vetenskapliga planeringen vara av större betydelse. Det är nämligen denna, som kan ge underlag för ett relevant urval till en kunskapsmässigt och därmed även djupast sett socialt riktig förståelse av kulturlandskapets innehåll. När denna metodstudie därför möjligen kan synas lägga alltför stor vikt vid mera vetenskapligt inriktad planering, innebär detta inte ett bortseende från de sociala synpunkterna.²⁴⁸

Den omtolkning av citadellområdet, som ledde till att det bevarades, hade varit omöjlig utan en förändring i synen på vad som var kulturhistoriskt värdefullt. Den förändrade synen på kulturhistoriskt värde hade sociala förtecken, men vid själva urvalet av värdefulla miljöer, var det alltså de kulturhistoriskt vetenskapliga kriterierna som skulle tillämpas.²⁴⁹ Koloniernas värde, som del i en *pågående* social och kulturell process, var inte en fråga för kulturminnesvården. Varför, och vilken problematik som låg bakom, förklarar Björn Linn på ett tydligt sätt i *Husen vi äger* från år 1975:

När människor kämpar för rätten att behålla sin bomiljö, även om de inte är husägare utan bara hyr lägenheter i den, så är det givetvis sin hemortsrätt i den sociala och fysiska miljön som sådan de försvarar. Försök har gjorts att dra in även detta intresse under rubriken "kulturminnesvård". Men det är ohållbart. Det skulle bara leda till att begreppen blev suddiga och ineffektiva. Människor som kämpar för sin egen miljö är inte i första hand kulturminnesvårdare, men de kan samverka med detta områdes fackmän, begära deras stöd — och stödja dem i sin tur.²⁵⁰

Ett sådant samspel mellan kolonister och antikvarier kom till stånd för koloniområdet i Landskrona. Men olikheten mellan deras värderingsgrunder och kultursyn fanns fortfarande kvar. Några år senare reagerade riksantikvarieämbetet mot de förändringar som ägde rum inom kolonistugeområdet. Den här gången vändes argumentationen "den äldsta bevarade" *mot* kolonisterna! Deras ombyggnader, påbyggnader och förändrade sätt att sköta trädgårdarna, beskrevs av riksantikvarieämbetet som ett hot mot området — mot ett historiskt dokument. Förändringarna borde därför begränsas på lämpligt sätt.²⁵¹

Tidsbild och ursprunglighet

Ord som "välbevarad", "ålderdomlig", "ursprunglig", "relativt intakt" tillhör de vanligaste och mest positivt laddade uttrycken, när valet av kulturhistoriskt värdefulla miljöer skall motiveras. En relativt skarp tidsgräns för urvalet av värdefulla byggnader och miljöer kan också avläsas i de flesta utredningar.

Ett av de mer framträdande kulturhistoriska urvalskriterierna är *ursprunglighetskravet*. Vad innebär det att ett hus är ursprungligt eller välbevarat? Idag kan ett genomgripande förändrat hus karakteriseras som välbevarat — om det är ombyggt i samma anda som ursprungsuset, eller om det är tillräckligt länge sedan det byggdes om. Särskilt värdefulla är t.ex. byggnader utan "artfrämmande ombyggnader" och avgörande för kvaliteten på en ombyggnad kan vara hur dess "typ beaktats".²⁵² Ursprunglighetskravet är dels en *tidsgräns* och dels ett *kvalitetskrav*.

I de kulturhistoriska utredningarna är dokumentvärdet det helt dominerande motiv som framförs för bevarande.²⁵³ Tidsbildsbeskrivningar är ett *medel* att bedöma dokumentvärdet, ursprunglighetskravet skall ses i förhållande till tidsbilden. De kulturhistoriska urvalskriterierna kan i sin tur ses som ett *medel* att göra avvägningar mellan gammalt och nytt. Men om den yrkesmässiga utbildningen och träningen gynnar en beskrivning i tidsbilder, så blir ett urval grundat på dokumentvärdet också en *följd* av ett visst vetenskapligt synsätt.

Ursprunglighetskravet och Bazar Alliance i Göteborg

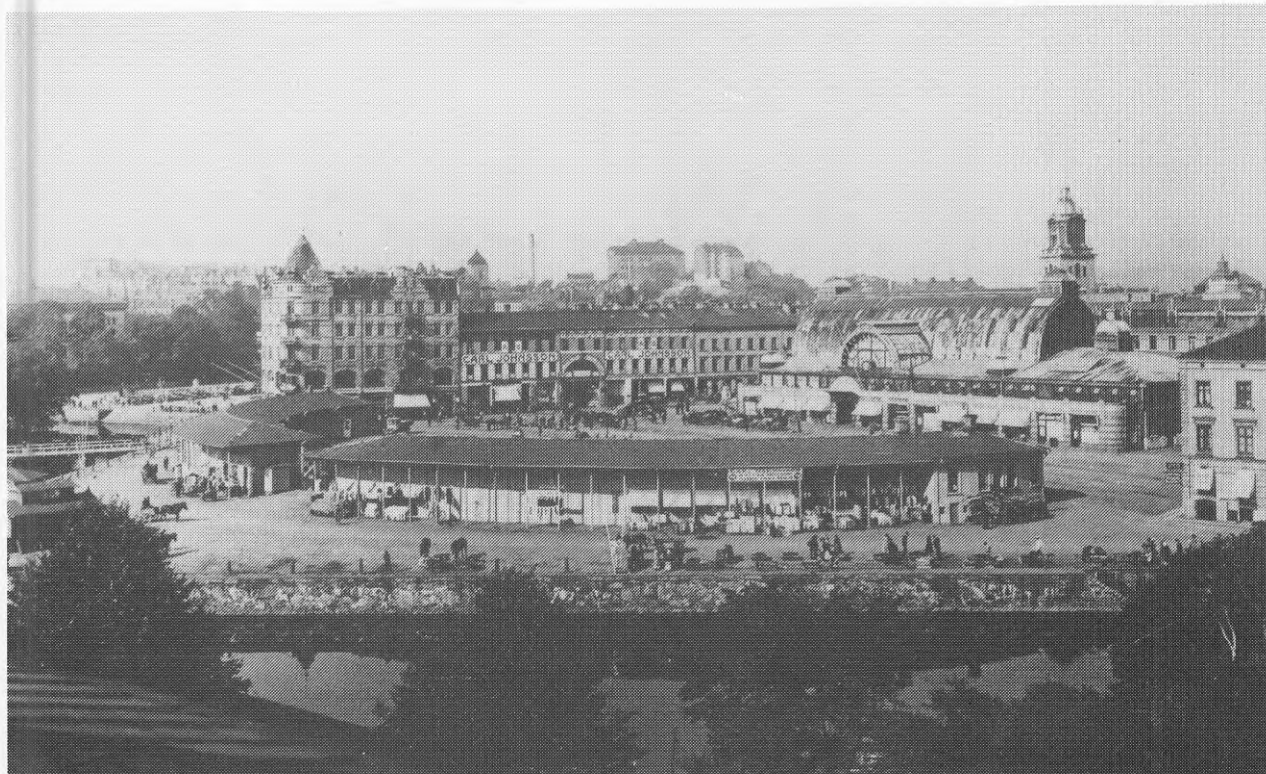
Kungstorget i Göteborgs är antagligen en av de historiskt mest betydelsemättade offentliga vardagsmiljöerna i staden.²⁵⁴ För några år sedan revs tre hus. En av torgets tre väggar och förlängning byttes mot ett nybyggt hus med butiker i två våningar och en central inglasad gård.²⁵⁵ Som i så många andra fall reagerade några av stadens invånare inför rivningshotet genom att väcka frågan om byggnadsminnesförklaring av samtliga byggnader. På det sättet blev de antikvariska myndigheterna tvungna till ställningstaganden och värderingar av byggnadernas historia och fortsatta liv.

Alla tre byggnaderna hade under många år genomgått en stegvis funktionell förändring. Portar hade satts igen eller öppnats. Skyltar hade tillkommit, takkupor försvunnit, husen byggts om och bytt funktion från bostäder till handel.

Den första byggnadsminnesfrågan gällde Bazar Alliance. Göteborgs historiska museum menade i sitt yttrande att byggnaden gav värdefulla kunskaper om lokalhandeln utveckling, om stadens sociala liv och om byggnadsteknik, och att byggnaden var en viktig del av miljön kring torget. Länsstyrelsen ansåg att stora ansträngningar borde göras för att bevara huset, men att dess kulturhistoriska egenvärde inte var tillräckligt: Eftersom huset ursprungligen varit ett bostadshus och därefter genomgått flera ombyggnader, så uppfylldes inte de höga kriterier som lagstiftningen ställde upp.²⁵⁶

Den andra frågan som väcktes gällde det s.k. Katzka huset. Argumentationen i ansökningen var kortfattad: Huset är vackert och bevarar "egenarten hos gången tids byggnadsskick", det inramar torget och är även ett viktigt inslag i stadsbilden för andra stadsdelar, eftersom husets torn mot vallgraven utgör ett landmärke i staden.²⁵⁷

Som samlingsplats har torget en historisk kontinuitet som sträcker sig till 1800-talets mitt. Från år 1847 då saluhandeln flyttades hit från Stora Torget, blev detta platsen för invånarnas inköp av dagligvaror. Saluhandeln expanderade snabbt, på torget byggdes basarlängor, i de angränsande kvarteren inrymdes mindre saluhallar och butiker; framför allt var det de inresande böndernas handel från kärror och stånd som dominerade stadsbilden och folklivet under torgdagarna. År 1889 tillkom den stora saluhallen mitt på torget. Foto: Göteborgs musei arkiv.

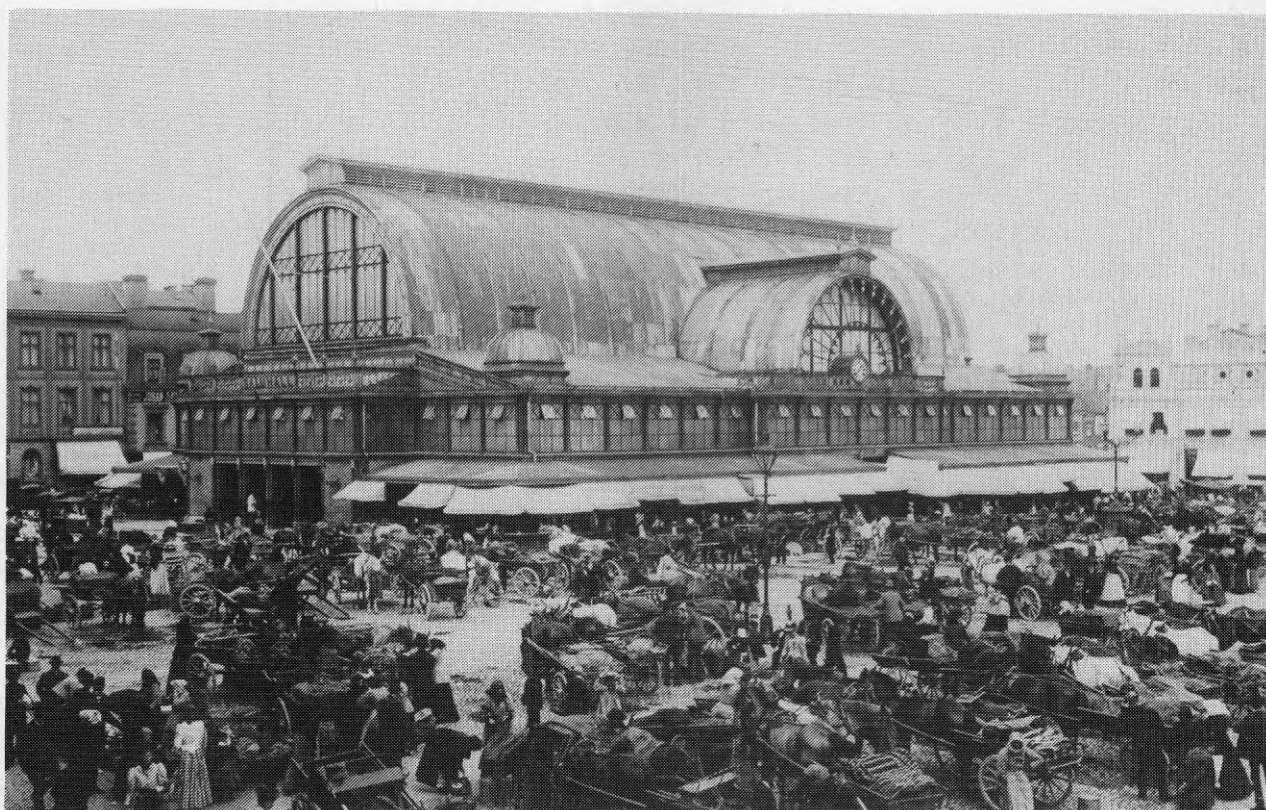

Kungstorget hade fått sin plats när de gamla bastionerna runt den gamla staden revs. Torget ingick i en gördel runt staden av institutioner och handelsplatser, där Kungstorget och Fisketorget var de viktigaste för saluhandeln.

Fortfarande säljs stora mängder livsmedel på och runt torget, och när tomma lokaler uppstår i de omkringliggande äldre husen blir det ofta spontant så att de används t.ex. till grönsaks- och frukthandel. Handeln förändrades visserligen och torghandeln var under en tid hotad, men upprätthölls till stor del av invandrare. Även i dag är inslaget av sydländska handlare, kunder och matvaror stort.

Nedan: Saluhallen omkring 1890. T.h.: Kommersi Basarlängan på 1960-talet. Osignerat bidrag till fototävling på 1960-talet. Foto: Göteborgs Musei Arkiv.

Bazar Alliance. Det var ett äldre hus som byggdes om till basar 1849. En saluhall inrymdes 1888 och väckte ett inte minst byggnadstekniskt intresse när det uppfördes. Det byggdes en glasövertäckt gård med salustånd längs tre smala gator. Byggnaden hade en rad tekniska finesser och man använde nya material som järn och betong. Det var den första saluhallen i sitt slag i Göteborg. Dessutom fanns det plats för butiker och lokaler. Därefter har en mängd mindre ombyggnader genomförts. I källaren fanns köttbullekaféet inrymt, ett begrepp i Göteborg. Mellan 9.000 och 10.000 namnunderskrifter mot rivning av byggnaden samlades in. Foto: Staffan Westergren, Göteborgs historiska museum.

Historiska museet, som hade velat att Bazar Alliance skulle byggnadsminnesförklaras, intog en annan ståndpunkt i fråga om Katzka huset. De menade att huset var tidstypiskt men att bottenvåningen och taket hade förlorat sin ursprungliga karaktär; taket hade förlorat sina takkupor; bottenvåningen var uppglasad och inklädd; Götahallens interiör var starkt förändrad.²⁵⁸ Riksantikvarieämbetet framhöll att det var frågan om tidstypisk tegelarkitektur som hade stor betydelse för stadsbilden; men huset var inte tillräckligt unikt som typ — ett flertal likartade hus fanns i andra stadsdelar.²⁵⁹ Länsstyrelsens beslut utgick från dessa kriterier, dels var huset inte tillräckligt oförändrat, dels var det inte tillräckligt unikt.²⁶⁰

Ärendet överklagades till kammarrätten där de klagande menade att inga undersökningar gjorts för att avgöra hur unikt huset var. De fortsatte sedan att å ena sidan kritisera de antikvariska myndigheternas kulturhistoriska bedömning, å andra sidan att argumentera från en annan utgångspunkt än den historievetenskapliga:

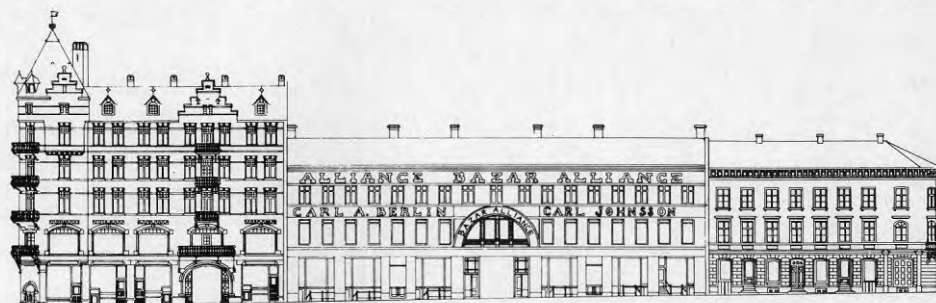
Länsstyrelsens beslut om avslag bygger på att byggnadernas värde helt utgörs av dess historiskt dokumentära förmåga, alltså värdet som rent vetenskapligt referensobjekt. En bedömningsgrund som däremot inte åberopas är byggnadens värde för människor i gemen. Genom sin storlek och särprägel har huset i alla år haft ett värde som landmärke för dem som besökt Kungstorget eller överhuvudtaget rört sig i centrum, där byggnaden har ett mycket dominerande läge. Många minnen är knutna till byggnaden och den fungerar som symbol för det gamla Göteborgs centrum och området inom Vallgraven. [...] De förändringar byggnaden tillförts bör ur vetenskapligt såväl som pedagogiskt perspektiv ha lika stort historiskt dokumentärt värde som den ursprungliga strukturen.²⁶¹

Katzka huset byggdes år 1894 (eventuellt är det frågan om en påbyggnad av ett äldre hus). Det var ett bostadshus med basarbodar på gården. Flera butiker fanns i bottenplanet, den gamla Götahallen användes som snabbköp. Huset var mer ombyggt än Bazar Alliance. Byggnaden vanvårdades i väntan på rivning. Foto: Staffan Westergren, Göteborgs historiska museum.

Det tredje ärendet tillförde inget principiellt nytt och ståndpunkterna i värderingsfrågan var klara.

Det var inte bara sociala skäl som framfördes för bevarande. Liksom i Landskrona ställdes här antikvariska bedömningar mot antikvariska. Enligt vår tolkning skilde sig de *kulturhistoriska* bedömningarna åt på två väsentliga punkter. För det första: Av de antikvariska myndigheterna betraktades byggnaderna som representanter för en viss epok och typ, och därmed blev ursprungligheten den viktigaste bedömningsgrunden. Av dem som väckt frågan betraktades byggnaderna som funktionellt formade under lång

Utvecklingen av fasadlängan i kv Saluhallen. Projektarbete, CTH.

Interiörer från ostaffären i Katzka huset straxt innan rivningen. Foto: Sara Östnäs.

tid, och därför blev de kontinuerliga förändringarna lika intressanta.²⁶² För det andra ansåg de sökande att byggnadernas *förhållande till platsen* var en del av det kulturhistoriska "egenvärdet", och att detta förhållande gjorde byggnaderna "synnerligen märkliga."²⁶³ Skillnaden låg inte främst i olika bedömningar av värdet, utan i *vilka kriterier* som överhuvudtaget togs upp till bedömning.

Sammanfattning av "bevarande som vetenskap"

Vi har gjort observationen att egenartsbeskrivningarna sker i form av kronologiska framställningar kompletterade med tidsbilder. Tidsbilsbeskrivningarna samspelar med ett historievetenskapligt grundat urval, vilket bl.a. tar sig uttryck i krav på ursprunglighet. Ursprunglighetskravet är inte absolut, utan kan tolkas som ett krav på pedagogisk och dokumentär kvalitet i förhållande till tidsbilden. De argument som kan anföras för en sådan kvalitet benämns sakargument.

I beskrivningar och kulturhistorisk värdering eftersträvas *vårdeneutralitet*. Det är antagligen inte bara ett strategiskt övervägande utan avspeglar uppfattningar om förhållandet mellan antikvarien, samhället och andra experter: antikvarien skall lägga fram ett kulturhistoriskt expertunderlag fritt från andra överväganden. Bakom beskrivningsmodell A finns en tankefigur: bevarande som vetenskap.

Men den spännvidd som samtidigt kan observeras i praktiska angreppssätt och ideologiska resonemang kan inte enbart förklaras med olika sätt att utveckla *denna* tankefigur. Vi måste antagligen tänka oss ytterligare minst en tankefigur bakom kulturmiljövårdens praktik under den gångna 20—30 års perioden.

Bevarande som kritik

Reaktion och aktion

Länsmuseet i Umeå har genom sina inventeringar fokuserat intresset på den existerande bebyggelsen. Kunskapen om denna har möjliggjort en bred diskussion om stadens karaktär. Dispositionsplanen från år 1971 innehöll bara några få ord om den befintliga miljön: "III till IV våningars höjd samt björkalléerna." Drygt tio år senare år 1984 var det en självklarhet att översiktsplanen innehöll utförliga bevarandeförslag och analyser av stadens karaktär. Även om oenighet fortfarande råder i konkreta frågor så har ambitionsnivån höjts. Diskussionen gäller inte längre *om* stadens historiska dimension och stadens karaktär har betydelse, utan om *hur* man vill tolka och tillämpa dessa.

I Umeå beskrev landsantikvarien år 1974 intresset av att bevara den äldre bebyggelsen som en "... reaktion mot de senaste decenniernas omvandling av våra samhällen."²⁶⁴ Bevaringsförslaget var ett svar på denna reaktion. En kompletterande tankefigur inom kulturminnesvården skulle kunna formuleras som: bevarande som kritik. Kulturminnesvårdens agerande i den fysiska planeringen är ett svar på en reaktion (= opinionens kritik).

För att kunna hantera denna situation försöker man finna generella förklaringar till varför människor är kritiska mot rivningar, man försöker också kombinera de mål som rivningskritiken skapar med den historiska kunskap som kulturminnesvården besitter. Bevarandets historievetenskapliga sida blir ett verktyg att införliva kritiken med andra planeringsförutsättningar.

Samspel

Nils Blomkvist vid kulturmiljöavdelningen sammanfattar huvudtendensen i den nya kulturmiljölagen som en betoning på samspelet med den allmänna opinionen:

Många tankar i den nya kulturmiljölagen förefaller ha som en mycket viktig innebörd att sätta kulturmiljövården i stånd att fånga upp och samspela med detta latenta kulturhistoriska intresse hos folk i gemen, genom att bevara och levandegöra konkreta områden där det förflutna framgår i stora, fattbara sammanhang, med ett ord, *holistiskt*.²⁶⁵

Kulturmiljöpropositionen från år 1988 poängterar att kulturmiljövården bör bygga på ett samspel mellan å ena sidan *insatser* i enlighet med medborgarnas uppfattningar om vari de viktiga kulturkvaliteterna ligger, och å andra sidan en *utveckling* av den allmänna medvetenheten och kunskapsbasen.²⁶⁶ Man pekar därigenom också på ett dilemma: Om samspelet i den *reella* planeringssituationen blir begränsat, riskerar kulturmiljövården att undertrycka skiljaktiga värderingar genom att betona "*kunskapsberoende*" värden samtidigt som man själv kan avgöra vilka kunskaper det är som är relevanta.²⁶⁷

Vi har ställt oss frågan om egenartsbeskrivningens utformning har någon betydelse, speciellt såsom ett medel i samspelet med opinionen. Kulturminnesvården kan lyfta fram ideal som skiljer sig från dagens dominerande och peka på egenskaper som både tidigare och idag, av många upplevts som kvaliteter i byggande och markanvändning. Dessa kvaliteter kan inte alltid knytas till ett vetenskapligt kulturhistoriskt urval. Nils Blomkvist, frågar sig om kulturmiljöbegreppet är som det är "... för att vi skall kunna tjäna samhället bättre än vetenskapen?"²⁶⁸

Modell B skulle kunna betraktas som en fixeringsbild. Kartan är utbredd över bordet. I landskapet lyser ett antal historiska spår emot oss med sina förbindelser till våra tolkningar. Byter vi perspektiv så framträder i stället kulturmiljön i sin komplexitet, som ram för våra verksamheter, som symbolmiljö, gestalt och som livsvärld. ²⁶⁹
Foto: Staffan Westergren, Göteborgs historiska museum.

Kulturminnesvårdens verksamhet utgår från minst två tankefigurer — kritik och vetenskap. Dessa har en tendens att verka åtskiljande, eller att uppfattas som åtskiljande. Men om vi betonar bevarande som kritik, behöver detta inte innebära att vi ger upp tanken på bevarande som vetenskap. Det förefaller fruktbart att se det som att tankefigurerna griper in i varandra! Men troligen måste den "vetenskapliga" tankefiguren ges ett vidgat innehåll.

Det är fel att dra skiljelinjen mellan vetenskap och samhälle, eller mellan vetenskap och kritik. En vetenskaplig kulturminnesvård utifrån den "kritiska" tankefiguren, behandlar frågor om vilken *betydelse* bevarandet har i samhällsbygget. Vi frågar oss hur de problem som givit upphov till reaktionen på de senaste decenniernas samhällsomvandling bäst behandlas: Är bevarandet — dvs. kulturminnesvårdens aktion — ett adekvat svar på problemen som utlöste allmänhetens reaktion? Björn Linns klagörande av hur begreppet kulturminnesvård förhåller sig till allmänhetens försvar av sin hemorts rätt,²⁷⁰ liksom det nykonstruerade begreppet kulturmiljövård, leder oss in på sådana frågor.

Genom att betrakta kulturminnesvården utifrån de två tankefigurerna belyses kulturminnesvårdens gränser. En sådan gräns representeras i detta kapitel av ursprunglighetsidealet. Vi kan uppfatta kulturmiljöbegreppet som ett försök att överskrida sådana gränser. Den tidigare beteckningen kulturminnesvård har alltså börjat upplevas som ett hinder. Tidigare hade den varit en styrka genom att markera antikvariens kompetensområde och därmed ge legitimitet i den sektoriellt organiserade planeringen.

Frågan om bevarandets betydelse i samhällsbygget aktualiseras i antikvariens vardag. Den har en kontinuitet tillbaka till 1960-talet och vi kan finna snarlika problemställningar redan under 1910—1920-talet. Kulturmiljöpropositionen har således bidragit genom att ge frågan en officiell prägel, men den ideologiska diskussionen har pågått länge.

Ett tydligt uttryck fick den i före överantikvarien Sverker Jansons debattbok från 1974, *Kulturvård och samhällsbildning*. Han granskade kulturminnesvårdens förhållande till samhällets nybildning. Det var intresseförskjutningen från enstaka objekt till stora sammanhängande miljöer som hade aktualiserat frågan om bevarande och nybildning. Janson menade att det gjordes räddningsaktioner för kulturhistoriska miljöer och att de var mycket omfattande:

Men svårare är det att uppnå en allmän kulturvårdande aktivitet i samhällsbildningen, därför att *bevarande* och *förnyelse* inte är samordnade. Kulturminnesvård och nybildning är istället ett motsatspar. Kontinuiteten undanskymmes. Om man inte kan undanröja detta missförhållande, så att en fast förening mellan kulturvård och nybildning erhålles, då får vi också en kulturmiljöminnesvård, en verksamhet lika otymplig och verklighetsfrämmande som ordet.²⁷¹

Sverker Janson fostrade genom sin seminarieverksamhet en hel generation lands- och länsantikvarier,²⁷² och i den efterföljande utvecklingen har hans synsätt i flera avseenden funnit gensvar; genom länsantikvariereformen och byggnadslagstiftningens regler för hänsyn till kulturvärden fördes kulturminnesvården direkt in i planeringen. Därigenom uppnåddes en *formell* integration mellan kulturminnesvård och planering. Genom deltagandet i planeringen har också antikvariernas kunskaper och arbetsmetoder utvecklats och förändrats. Men frågan om hur bevarandet skall bli en naturlig del av samhällets vardagliga och ständiga nybildning — och framförallt om hur *planeringen* i sin helhet skall bli kulturvårdande — måste hela tiden ställas på nytt.

Noter:

- ¹"Kulturminnesvård och fysisk planering — en planeringsmodell", projektansökan till Byggforskningsrådet (proj. nr 850049-8), 1986.
- ²Kompletterande upplysningar om forskningsansökan "Kulturminnesvård och fysisk planering", 16 sept. 1986.
- ³Gustafsson (1987), sid. 54.
- ⁴Se förteckning under rubriken "Planering för bevarande: sammanställning av kulturhistoriska utredningar".
- ⁵Prop. (1987/88:104), sid. 29—30.
- ⁶Ibid. 43
- ⁷Ibid. 23 f.
- ⁸Levi (1948), sid. 32 f.
- ⁹Hallman (1895).
- ¹⁰Werne (1987), sid. 203.
- ¹¹En kompletterande redogörelse för bevarandefrågans utveckling i planering och lagstiftning från 1930-talet fram till mitten av 1970-talet, återfinns t.ex. i *Stadsbilden i Kalmar*, Thunwall (1977), sid. 169—192.
- ¹²Intervjuerna gjordes i maj 1989. Eriksson har senare läst och kommenterat texten i en tidigare version. Här lämnas källhänvisning endast vid direkt anföring.
- ¹³"Umeå" (1971).
- ¹⁴Se Schönbeck (1989) samt diskussion i bl.a. i Lindahl (1969) samt Folkesdotter (1981a) och Folkesdotter (1981b), sid. 107ff.
- ¹⁵Folkesdotter (1981b) och (1982).
- ¹⁶"Umeå" (1971).
- ¹⁷Notiser om bebyggelseutvecklingen i Umeå hämtas främst från Vikströms (1987) artikel om bostadsbyggandet i Umeå under 1900-talet samt från "Umeå" (1971).
- ¹⁸Hämtat från referat i Västerbottens-Kuriren 1965-02-02, nr 26, sid. 2.
- ¹⁹Ibid, sid. 2.
- ²⁰Karin Eriksson. Intervju maj 1989.
- ²¹Landsantikvarien i Västerbottens län (1971), sid. 4.
- ²²Riksantikvarieämbetet (1970b).
- ²³SOU (1974:21), sid. 578.
- ²⁴Landskrona stadsfullmäktige (2:a uppl. 1960); Lunds stadsfullmäktige (1952); Uppsala stad (1964).
- ²⁵Riksantikvarieämbetet (1971a).
- ²⁶Blankettens utformning se t.ex. Riksantikvarieämbetet (1970a). Se vidare diskussion om inventerings problematiken under 60—70-talet i t.ex. Grundner m.fl. (1973), och SOU (1972:45), sid. 61 ff.
- ²⁷Karin Eriksson. Intervju maj 1989.
- ²⁸Riksantikvarieämbetet (1972a), sid. 318—325. Senare utökades antalet riksintressen till 29, se Länsstyrelsen i Västerbottens län (1980), för att sedan revideras ännu en gång i samband med Naturresurslagens införande 1987.
- ²⁹Riksantikvarieämbetet (1972a), sid. 45.
- ³⁰Riksantikvarieämbetet (1975a).
- ³¹Karin Eriksson. Intervju maj 1989.
- ³²Landsantikvarien i Västerbottens län (1971), sid. 1.
- ³³Ibid, sid. 2.
- ³⁴Ibid, sid. 2.
- ³⁵Ibid, sid. 4.
- ³⁶*Trossö Karlskrona* (1971). Den nordiska trästaden var resultatet av ett forskningsprojekt med avsikt att uppmärksamma värden i den nordiska trähusbebyggelsen och väcka det tidigare närmast obefintliga intresset för bevarande av denna.
- ³⁷Landsantikvarien i Västerbottens län (1971), sid. 8.
- ³⁸Landsantikvarien i Västerbottens län (1981 [1974]), sid. 1:1.
- ³⁹(SOU 1971:64—65). (SOU 1973:27).
- ⁴⁰(SOU 1974:21), bilaga 3, "Kulturminnesvården och byggnadslagstiftningen".
- ⁴¹Landsantikvarien i Västerbottens län (1981[1974]), sid. 1:1—2.
- ⁴²Karin Eriksson. Intervju maj 1989. Inventeringen utfördes åren 1973—1974 av arkitekt Olle Burman tillsammans med Karin Eriksson och teknologen Tord Lundborg
- ⁴³Stockholms kommun(1970), (1972).
- ⁴⁴Uppsala stad (1964).

- ⁴⁵Se t.ex. Grundner m.fl. (1973), s 38; eller Sverker Jansons (1974) högst kritiska diskussion på sidorna 215—230. Uttrycks sättet "utan kulturhistoriskt egenvärde" är fortfarande aktuellt se t.ex. Riksantikvarieämbetet (1985b). Faktum var att Sigurd Curman för Skönhetsrådets räkning redan från början motsatte sig en gradering av de inventerade husen. Men av praktiska skäl ansåg man sig senare vara tvungna att använda en gradering. Se "Borgarhus och kåkar".
- ⁴⁶Uppsala stad (1964), sid. 15.
- ⁴⁷Landsantikvarien i Västerbottens län (1981[1974]).
- ⁴⁸Ett exempel är kampen om gasklockan i Sabbatsberg år 1968, se Lagercrantz (1988), sid. 59—62; Ett annat exempel är när forskare, arkitekter och elever från arkitekturskolan på Chalmers engagerade sig mot rivningar av landshövdingehus-stadsdelar i Göteborg. För stadsdelen Annedal gjordes en alternativ utredning med förslag till bevarande och utveckling. Se t.ex. Göransson (1976).
- ⁴⁹Karin Eriksson. Intervju maj 1989.
- ⁵⁰Utredningen Mus 65:s förslag (SOU 1972:45) till regionalorganisation genomfördes år 1976. Det var dock ett modifierat förslag som låg på riksdagens bord. Kompromissen innebar att länsstyrelseorganisationen blev mindre än avsett, och att länsantikvarierna skulle anlita läns museerna som sakkunniga. Därmed skulle integrationen mellan inre och yttre kulturminnesvård vidmakthållas. Se t.ex. Prop. (1975/76:135), sid. 159—167, 172—182). Christian Laine (1987, sid. 98) menar dock att synsättet i Mus-65 kom att prägla den fortsatta utvecklingen. De regionala museerna kom visserligen att få en central roll i den fysiska planeringen, men då framförallt som serviceorgan åt den underbemannade länsstyrelseorganisationen. Laine menar att gränslinjen mellan planering och levandegörande istället kom att förläggas inom de regionala museerna. Margareta Biörnstad (1986b, sid. 6f) har tidigare gett uttryck för liknande tankegångar. Hon menar att helhetssynen — läns museernas motiv för att bibehålla samarbetet mellan museiarbete och kulturminnesvård — under en tid fått stå tillbaka. Ordföranden i utredningen Mus-65, Lennart Holm (1987, sid. 34), menar att länsstyrelsernas resurser i själva verket kom att bli för små p.g.a. att den etablerade museivärlden genom sin kritik lyckades sätta ett lågt tak för personalresurserna. Karin Eriksson (Intervju okt. 1989) betonar dock den positiva betydelsen av att utredningsförslaget genomfördes och att utredarnas ursprungliga intentioner modifierades.
- ⁵¹Umeå kommun (1984).
- ⁵²Umeå kommun (1984), sid. 31.
- ⁵³Umeå kommun (1983a).
- ⁵⁴Föreningen för byggnadskultur i Umeå (1984). Länsstyrelsen i Västerbottens län (1984).
- ⁵⁵Umeå kommun (1984), sid. 28.
- ⁵⁶Umeå kommun (1984), sid. 28.
- ⁵⁷Länsstyrelsen i Västerbottens län (1983); Länsstyrelsen i Västerbottens län (1984).
- ⁵⁸Länsstyrelsen i Västerbottens län (1980), sid. 86f.
- ⁵⁹Umeå kommun (1984), sid. 31—34.
- ⁶⁰Stenberg (1988), sid. 103.
- ⁶¹Ur en historik över föreningens femåriga arbete skriven av Sixten Dalsjö; i Stenberg (1988), 107.
- ⁶²Hogdal & Lampel (1976), sid. 44.
- ⁶³Hogdal & Lampel (1976).
- ⁶⁴Stadsarkitektens skrivelse till byggnadsnämnden 1984-10-24.
- ⁶⁵Översiktlig industriminnesinventering utförd av länsstyrelsen och Värmlands museum 1969—73. Naturvårdsinventering utförd av länsstyrelsen 1971. Inventering av pappers- och massafabriker utförd av Svenska Pappers- och Cellulosa-ingenjörssföreningen 1972. Inventering av prästgårdar utförd av Värmlands museum 1973—74 på uppdrag av Karlstads stiftsnämnd. Inventering av äldre broar utförd av Värmlands museum 1977—78 på uppdrag av Riksantikvarieämbetet. Inventering av sågverk utförd av Värmlands museum 1978—79 på uppdrag av länsstyrelsen. Eftersom denna rapport endast behandlar bebyggelse och kulturlandskap lämnas fornminnesdelen av utredningsarbetet utanför framställningen.
- ⁶⁶Kristinehamns kommun (1987), del 2 förord.
- ⁶⁷Två personer från läns museet medverkade vid ett av gruppens möten.
- ⁶⁸Kristinehamns kommun (1987), del 2 förord.
- ⁶⁹Sedan början av 1970-talet bl.a. arbetat med kommunala ekologiska utredningar. Se t.ex. Bjur (red) (1987); Jerkbrant m.fl. (1983) och (1979).
- ⁷⁰Kristinehamns kommun (1987), del 2, bilaga 1.
- ⁷¹Kristinehamns kommun (1987), del 2, sid. 8. Avsnittet skrevs ursprungligen inom forskningsprojektet.
- ⁷²Anteckningar från projektgruppsmöte nr 5 1985-10-22.
- ⁷³Enligt Värmlands Museum, brev daterat 2/12 1985.

- 74 Anteckningar från projektgruppsmöte nr 5 1985-10-22.
- 75 Utkast till PM 860530 — "Elis hus", Saturnus 1.
- 76 Länsstyrelsen i Värmlands län (1984), sid. 6. Se även kapitel V, rubriken "Från kunskapsunderlag till planeringsverktyg."
- 77 Brev från stadsarkitektkontoret till EFEM arkitektkontor, daterat 1986-02-21.
- 78 Yttrande från Värmlands Museum daterat 1986-07-09.
- 79 Tfn 1986-08-11.
- 80 Anteckningar från mötet samt Tollin (1986), sid. 14.
- 81 Boëthius (1986a), sid. 6.
- 82 Boëthius (1986b), sid. 28.
- 83 Länsstyrelsen i Stockholms län (1985).
- 84 Boëthius (1986a), sid. 5.
- 85 Boëthius (1986b), sid. 29.
- 86 Boëthius (1986a), sid. 6.
- 87 Beslutet och dess lydelse presenteras relativt ingående i Boëthius (1988).
- 88 Brev daterat 1987-03-12.
- 89 I Danderyd fanns dels en övergripande ledningsgrupp samt en arbetsgrupp. Ledningsgruppen innehöll medlemmar från kommunstyrelse, byggnadsnämnd och kulturnämnd. Arbetsgruppen utgjordes av representanter från stadsarkitektkontoret, kulturkontoret och exploateringsavdelningen, utredarna från länsmuseumbyrå samt en representant från länsstyrelsen. Länsstyrelsen i Stockholms län (1985a), sid. 1.
- 90 Exempel på två tidiga program förutom Danderyd är: Nynäshamns och Sigtuna kommuner: Länsstyrelsen i Stockholm län (1983) och (1985b). Senare publikationer är t.ex. Nacka, Ekerö och Värmdö kommuner: Stiftelsen Stockholms läns museum (1987a), (1987b) och (1988). I Värmdö kommun finns också en bearbetning av programmet för översiktsplan '90 enligt plan och bygglagen: Stockholms läns museum (1989). Se vidare bilagan "Planering för bevarande" (Stockholms län).
- 91 Se Bohusläns museum (1980), (1983), Mölndal kommun (1988). Programmet för Tanums kommun (1984) utgör ett undantag. Kommunledningen ville ha en påkostad produkt som skulle kunna användas i lokala studiecirkel, däremot togs inget beslut om åtgärder eller skydd för avgränsade områden.
- 92 Se t.ex. Gävle kommun (1984), (1987).
- 93 Anteckningar från riksantikvarieämbetets höstmöte år 1985.
- 94 Regné (1986), sid. 16.
- 95 Alingsås kommun (1979a), sid. 4—5.
- 96 Se Alingsås kommun (1979a) m fl.. Robertsson (1984), behandlar planeringen i Alingsås relativt utförligt utifrån planeringsdokumenten. Han beskriver planeringsmodellen i Alingsås som "cyklisk—kontinuerlig". En cyklisk—kontinuerlig planeringsmodell utvecklades av EFEM-arkitektkontor för att planera utifrån naturresurser. I Slutrapporten "Ett ekologiskt synsätt i översiktlig planering" (Bjur, 1987) benämns motsvarande processer i modellen: "stegvisa planeringsprocesser och planeringsanpassade resursbeskrivningar" (kap. 3).
- 97 Alingsås kommun (1979a), sid. 61.
- 98 Genom Conny Jerkbrant och Anders Engman i samarbete med Ola Wetterberg vid CTH-Arkitektur. Lerums kommun (1989).
- 99 Huvudmaterialet var en kulturhistorisk inventering från 1970 och ett kulturminnesvårdsprogram från 1984: Norra Älvsborgs museiförening (u.ä. c). Lerums kommun & Länsstyrelsen i Älvsborgs län (1984).
- 100 Lerums kommun (1989), sid. 29.
- 101 Alingsås kommun (1979a), sid. 60.
- 102 Stadsarkitektens skrivelse till byggnadsnämnden 1984-10-24.
- 103 Åtgärdsprogrammet, som det aktuella handlingsprogram det avser att vara, måste aktualiseras med relativt korta intervall. Därför föreslogs redan från början att det bara skulle vara en *förteckning* över åtgärder som man vill genomföra den närmaste framtiden. Riksantikvarieämbetet (1979a), sid. 8. Se även Biörnstad (1986a), sid. 6. Det dominerande inslaget är tabellsammanställningar över objekt/miljöer och föreslagna åtgärder. Tabellerna är snarlika från program till program, med någon enstaka variation. I tabellen redovisas befintliga regleringar, åtgärdsförslag, ansvarsfördelning och vissa fall också prioritering och kostnad för genomförandet. Modellen finns tillämpad redan i det först färdigställda kulturminnesvårdsprogrammet (Tjörn 1979—1980) och rekommenderas även i utvecklad form i *Att upprätta program för kulturminnesvård* från riksantikvarieämbetet (1984a).
- 104 Kulturhistorisk problembild: Problem och hot; Innerstaden; Ytterstaden; Landsbygden. Kristinehamns kommun (1987), del 2, sid. 37—44.
- 105 Tretton kulturminnesvårdsprogram i undersökningen innehöll åtgärdsprogram.

- 106 Vid sidan av de problem som diskuteras här, såg vi också Inre Hamnen-studien som en modell för områdesvisa kulturhistoriska presentationer. Vi tänkte oss att dessa skulle kunna utföras av ideella föreningar eller i studiecirklar. Sådana studier och presentationer kunde initieras och ledas av stadsarkitektkontoret. Syftet skulle vara minst tvåfaldigt. Å ena sidan skulle materialet vara till nytta för stadsarkitektkontoret och byggnadsnämnden genom att allmänhetens kunskaper blev tillgängliga. Å andra sidan skulle ett sådant förfarande ge allmänheten möjlighet till insyn i planeringen.
- 107 Förebilden till analysen är hämtad från Kalmar kommun (1976), 47ff.
- 108 RÅ 82 2:85, sid. 34f.
- 109 Ibid, sid. 31.
- 110 Regnér (1983), sid. 35.
- 111 Regnér (1983), sid. 35f. Ett diskussionsunderlag inom riksantikvarieämbetet (1985b) för en analysmodell av kulturhistoriskt värde, bygger på behovet av att i en planeringssituation precisera det kulturhistoriska värde, tåligheten med mera.
- 112 Se Länsstyrelsen i Stockholms län (1985a) m.fl..
- 113 Se t.ex. Länsstyrelsen i Stockholm län (1987a).
- 114 Jmf. med den fysiska riksplaneringens redovisning av riksintressen. Riksantikvarieämbetet (1985a).
- 115 Björnstad (1988d): sid. 5f.
- 116 Eklöf (1989), sid. 27.
- 117 Eklöf (1989). I samma nummer av tidskriften *Kulturminnesvård* finns även andra artiklar om kulturmiljövårdens förhållande till den fysiska planeringen av intresse. Sporrang (1989), Tollin (1989), Blomkvist (1989).
- 118 Ahlberg, Nils (u.å): PM inför intern diskussion. Detta gäller presentationen, arbetsgången är den omvända.
- 119 Riksantikvarieämbetet (1988a), opaginerad (endast en sida).
- 120 T.ex. Riksantikvarieämbetet (1979a), sid. 6f.
- 121 Blomkvist (1989), sid. 24.
- 122 Ibid, sid. 24.
- 123 Janson (1943), sid. 21. Östnäs (1984), sid. 220f.
- 124 Berthelson, Bertil (1946), sid. 412f.
- 125 SOU (1922:11—12).
- 126 Berthelson (1946), sid. 436. Även tidigare ställdes villkor för tilldelning av lotterimedel, kraven reglerades ofta via lokala stadgar för landsantikvariens tjänstgöringsskyldigheter.
- 127 Sjöström, I (1986), bilaga.
- 128 Se till exempel Sjöström, I (1986) och Riksantikvarieämbetet (1978d).
- 129 Eklöf (1989), sid. 29.
- 130 Ungefär 180 publikationer av olika karaktär från ca. 70 kommuner. Se bilagan "Planering för bevarande".
- 131 Två pärmar med systematiserade utdrag ur olika program sammanställdes.
- 132 Liknande iakttagelser gör Göran Lindahl (1985) i en recension av några regionala kulturminnesvårdsprogram.
- 133 Om miljöregler jfr. Robertsson (1984), sid. 74—77, 106. Författaren menar att de miljöregler han studerat från Vadstena och Alingsås har en så allmän karaktär att de inte kan användas som handbok vid byggande. Han framhåller dock att det finns exempel på sådana handböcker, t.ex. i bevarandeplanen för stadskärnan i Ystad.
- 134 Ystad kommun (1981); Sigtuna kommun (1986).
- 135 Riksantikvarieämbetet (1979a).
- 136 Riksantikvarieämbetet (1978c). En annan källa är *Byggnadsvården i den kommunala planeringen* (1976).
- 137 Ibid, sid. 45—67.
- 138 Ibid, sid. 52.
- 139 Ibid, sid. 47.
- 140 Riksantikvarieämbetet (1976b).
- 141 Riksantikvarieämbetet (1976b). Utarbetad av antikvarien Fredric Bedoire i samarbete med arkitekterna Jan Lisinski och Ann Mari Westerlind.
- 142 Ibid, sid. 69.
- 143 Ibid, sid. 74.
- 144 Riksantikvarieämbetet (1978b), sid. 42.
- 145 Riksantikvarieämbetet (1979a), sid. 6—8.
- 146 Ibid, fr.a. sid. 6f och 12.

- 147 Riksantikvarieämbetet (1984a).
- 148 Ibid, sid. 21 och 27.
- 149 Ibid, sid. 9f.
- 150 Ibid, sid. 9—12.
- 151 Ibid, sid. 29.
- 152 Ibid, sid. 27.
- 153 Ibid, sid. 27ff.
- 154 Bohusläns museum (1983), sid. 25.
- 155 Länsstyrelsen i Kronobergs Län (1981), sid. 41.
- 156 Upplandsmuseet & Länsstyrelsen i Uppsala län (1984a).
- 157 Mölndals kommun (1988).
- 158 Upplandsmuseet & Länsstyrelsen i Uppsala län (1984a), sid. 119.
- 159 Ibid, sid. 254f.
- 160 Upplandsmuseet & Länsstyrelsen i Uppsala län (1984d), baksidestext.
- 161 Ibid, sid. 43.
- 162 Älvsborgs läns museiförening & Länsstyrelsen i Älvsborgs län (1983), sid. 40.
- 163 Stiftelsen Hallands Läsmuseer (1982), sid. 87 och 52ff (citatet sid. 52).
- 164 Landskrona kommun (1986), sid. 87.
- 165 Ibid, sid. 87.
- 166 Jämtlands läns museum (1984), sid. 103.
- 167 Ibid, sid. 81.
- 168 Ibid, sid. 163f.
- 169 En utredning som han själv hade ansvaret för år 1945. Aspe (1977), 10 ff.
- 170 Lindström & Rentzhog (1987), sid. 163.
- 171 Lindström & Rentzhog (1987), sid. 98.
- 172 Ibid sid. 98. Rapporten grundar sig på byggnadsinventeringar i 21 socknar, 3 av dessa socknar har inventerats selektivt.
- 173 Enligt Lindström & Rentzhog (1987), sid. 163. Jmf. dock Sjömar (1988), sid. 32—41, som påvisar oklarheter i Erixons sätt att använda beteckningar omväxlande för användningssätt och byggnadssätt.
- 174 Länsstyrelsen i Stockholm län (1985b), sid. 202.
- 175 Riksantikvarieämbetet (1984b), sid. 27ff.
- 176 Västerviks kommun (1986a), sid. 114f.
- 177 Ibid, sid. 5, 7 och 10. I detta arbete har man bl.a. haft nära kontakt med hembygdsföreningarna. I programmet redovisas bl.a. en sammanställningskarta över inventeringar utförda av dessa föreningar.
- 178 Ibid, sid. 10.
- 179 Västerviks kommun (1986a), sid. 197.
- 180 Jämtlands läns museum (1985), sid. 70.
- 181 Riksantikvarieämbetet (1984a), sid. 29.
- 182 Länsstyrelsen i Kronobergs län (1981). Upplandsmuseet & Länsstyrelsen i Uppsala län (1984a). Älvsborgs läns museiförening & Länsstyrelsen Älvsborgs län (1983) [Åmål]. Länsstyrelsen i Stockholm län (1986) [Vallentuna].
- 183 Lindahl (1985), sid. 113.
- 184 Länsstyrelsen i Stockholm län (1983). Länsstyrelsen i Kalmar län (1985).
- 185 Västerås kommun (1987).
- 186 Länsstyrelsen i Stockholms län (1978).
- 187 Lind (1986), sid. 124.
- 188 Ibid, sid. 125.
- 189 1965 års musei- och utställningssakkunniga. SOU (1972:45); Holm (1986), (1987).
- 190 SOU (1972:45), sid. 64f.
- 191 SOU (1974:21), sid. 578f.
- 192 Riksantikvarieämbetet (1980a).
- 193 Riksantikvarieämbetet (1979a) och (1984a).
- 194 Ericsson (1986), sid. 10.
- 195 Anteckningar från riksantikvarieämbetets höstmöte 1985.
- 196 Riksantikvarieämbetet (1984a), sid. 27.
- 197 Eklöf (1989), sid. 28.
- 198 Jfr. Bjur (1984), sid. 10.

- 199 Skyddsparagraferna ingick i 1920 års kungörelse om det offentliga byggnadsväsendet. SFS (1920:744).
- 200 Bakgrunden var att den nya stadsplanlagen, som trädde i kraft år 1908, ställde nya krav. De schablonmässiga planerna, de s.k. lantmätareplanerna, måste alla revideras då lagens nya civilrättsliga grund gav möjligheter och ställde krav på genomförande. Detta gav upphov till ett stort antal nya planer för städer, köpingar och municipalsamhällen under de två decennierna efter 1908. Se Bjur (1984).
- 201 KBS 1918, sid. 117ff.
- 202 KBS 1929, sid. 162ff.
- 203 KBS 1926—1928, sid. 294.
- 204 KBS 1929 resp. 1926—1928.
- 205 Uppgifterna för byggnadsstyrelsen koncentrerades till lokalförsörjning, byggande och förvaltning. Verksamheten hade vuxit kraftigt, personalen hade ökat från 31 personer år 1918, till 808 personer år 1966. Trots delningen forstatte antalet anställda att öka till 2 151 personer år 1982. *Byggnadsstyrelsen ...* (1983), sid. 12f, 37.
- 206 Strömbom (1917).
- 207 Kazemian (1989), sid. 49.
- 208 *Tekniska samfundet ...* (1932), sid. 68—92.
- 209 Lilienberg & Strömbom (1921). (Avdelningen slutredigerad för serien *Svenska städer* år 1916.)
- 210 Lilienberg & Strömbom (1921), sid. 71. Beskrivningarna innehåller emellertid även uppgifter om sociala förhållanden, bostadskostnader och om vilka områden som är eftertraktade.
- 211 Förslag till en sådan paragraf förelåg dock redan år 1909, se Prop. (1917:258), sid. 32.
- 212 Linn (1978), sid. 15.
- 213 Jfr. Prop. (1985/86:1), 3:e kapitlet; SOU (1987/88:104), enligt tidigare citat. Samtidigt finns naturligtvis de mer museala uppgifterna kvar i kulturminneslagen, SFS (1988:950).
- 214 Gustafsson (1987), sid. 54.
- 215 Riksantikvarieämbetet (1984a), sid. 54.
- 216 Jfr. Riksantikvarieämbetet (1986b). I detta interna arbetsmaterial — *Att veta vad man gör och varför; Motivskrivningens betydelse för val av åtgärd* — diskuteras hur kulturhistorisk beskrivning och värdering kan läggas till grund för åtgärder: administrativa, juridiska och byggnadstekniska.
- 217 Länsstyrelsen i Värmlands län (1984), sid. 6.
- 218 Avsnittet bygger på samtal med bitr. stadsarkitekten i Kristinehamn.
- 219 Schönbeck (1981), sid. 35 och 38.
- 220 Göransson & Lagerqvist & Sjömar & Werne (1985), sid. 192f; Jfr. Jadelius (1989) som betraktar gestaltningen som en process, vilken inte är förbehållen arkitekten, utan har många deltagare. Han vill alltså vidga gestaltningsbegreppet från de traditionellt konstnärliga aspekterna till en helhetssträvan. Konsekvensen blir att projektets ramar överskrids, att kontinuiteten i arbetet betonas samt att fler discipliner samverkar inom arkitekturens gestaltning.
- 221 Jfr. Riksantikvarieämbetet (1984a), sid. 80ff: Den aktuella hotbilden bestämmer i väsentliga drag vilka förslag kulturminnesvårdsprogrammets åtgärdsdel skall innehålla; det kommunal programmet bör kunna göras konkret. P.g.a. sin korta livslängd bör det emellertid inte vara för beskrivande.
- 222 Eklöf (1989), sid. 29.
- 223 I de riksintressebeskrivningar som Eklöf företrädesvis behandlar är perspektivet långt, varför vi inte kan räkna med en alltför ofta förekommande revidering. En renodling av vissa egenskaper hos bebyggelsen är nödvändig, för att materialet inte snabbt skall bli föråldrat. I de kommunala programmen är beskrivningarna kortfattade, varför ett mycket begränsat urval av fakta kan användas. Karakteriseringar av typen "Ett ord och en bild" är nödvändiga, och svårigheten ligger i att avväga och prioritera.
- 224 Jfr. Bjur & Göransson (1982), sid. 194—202; Bjur, Göransson & Werne, sid. 222ff. Författarna diskuterar här en möjlig planeringsmodell där *diagnoser* och *utvecklingskisser* växelverkar i en process som syftar till att utveckla och tillvarata platsens resurser.
- 225 Manuskript till Bjur (1987), sid. 34f.
- 226 Norberg-Schulz (1986[1960]), sid. 47.
- 227 Norberg-Schulz (1986), sid 47—48.
- 228 Westman (1989), sid. 38.
- 229 Bekräftas genom studier av de motiv som anges i bevarandeutredningarnas urvalsdelar. Det finns dock markanta skillnader mellan olika utredningar, där vissa inte alls nämner denna typ av värden.
- 230 Göransson m.fl. (1985), sid. 195.

- 231 Korosec-Serfaty (1988), sid. 124.
- 232 Ibid. sid. 134f.
- 233 Ibid. sid. 142.
- 234 Ibid. sid. 144.
- 235 Ibid. sid. 144.
- 236 Ibid. sid. 146.
- 237 Jfr. Werne (1987). Författaren kritiserar teorier om arkitekturens betydelse som leder till att "... man föreställer sig att alla människor skulle kunna läras att inte bara acceptera utan också föredra en och samma arkitektur ..." (sid. 64) Men han menar också att identifikation — inlevelsen i andra — kan upphäva det etnocentriska perspektivet, och att en systematisk träning i detta är av grundläggande betydelse. (sid. 65); Se även Werne (1988); Ek (1988) och (1989); Bjur & Göransson & Werne (1985).
- 238 Jfr. SOU (1973:27), sid. 24. Utredarna definierar kulturhistoriskt värde som värden "... uppfattbara för ett samhälles medborgare, som kan tillmätas en byggnad utöver dess nyttovärde."
- 239 För restaureringsdebatten; se Ljungström (1987). För överintendentensämbetets omorganisation; se t.ex. *Ad Patriam Illustrandam* (1946); Prop. (1917:258); *Byggnadsstyrelsen ...* (1983).
- 240 Prop. (1917:258), sid. 38.
- 241 Ibid, sid. 40f.
- 242 Jfr. Jadelius (1989), se not i avsnittet "Från kunskap till planeringsverktyg".
- 243 Några exempel kan vara: ålderdomlig, välbevarad, äkta, vanlig, oregelbundet, samordnad, förändrad, sammansatt, påkostad, ordinär etc.
- 244 Ek (1989), sid. 33.
- 245 Ibid, sid. 34f.
- 246 Ibid, sid. 36.
- 247 Jfr. även Janson (1974), speciellt sidorna 202—230; Norberg-Schulz (1986[1960]), sid. 41ff.
- 248 Selinge (1972), sid. 11.
- 249 Jfr. SOU (1922:12). En liknande breddning av det antikvariska arbetet fanns i detta betänkande; även då en vetenskaplig omvärdering som samspelade med "något av det friska blod" som fanns i det folkliga intresset för historien (Johnsson, 1923, sid. 147).
- 250 Linn (1978), sid. 38.
- 251 *Landskronaboken* (1988), sid. 112.
- 252 Sigurdson (1979b), sid. 55; Jeansson & Valeri (1972), sid. 32.
- 253 Grundat på *motivtexter* i 67 bevarandeutredningar.
- 254 En indikation på detta är kungstorgsockupationen år 1976. Jfr. Werne (1987): Torget ockuperades av en grupp miljöaktivister, som en protest mot ett planerat parkeringshus. "Alla «vanliga» göteborgare som sympatiserade med aktionen hade en sak gemensam: ett starkt känslomässigt engagemang i själva Kungstorget." (sid. 11). Det blev inte något kungstorgsgarage: politikerna ändrade sitt beslut, trots att bygget redan var påbörjat.
- 255 Caldenby (1988) har beskrivit byggnaden och de kvaliteter som försvann.
- 256 Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län, Länsantikvarien. Beslut 1984-03-05: "Lika med Göteborgs historiska museum anser länsstyrelsen att Bazar Alliance ger 'värdefulla kunskaper om lokalhandelns utveckling i Göteborg, om stadens sociala liv och om byggnadsteknik i slutet av av 1800-talet' och att 'byggnaden utgör en väsentlig del av byggnadsmiljön kring Kungstorget'. Länsstyrelsen delar därför i och för sig uppfattningen att stora ansträngningar bör göras för att bevara den.
Men förutsättningen för byggnadsminnesförklaring är — som framgår av 1 § lagen om byggnadsminnen — att byggnaden äger sådant egenvärde att den kan anses som synnerligen märklig. Som framgår av historiska museets utredning, bilaga 1, är Bazar Alliance ursprungligen ett bostadshus, som delvis under 1900-talet undergått flera ombyggnader. Enligt länsstyrelsens bedömning går det inte att hävda att byggnaden i sig är synnerligen märklig."
- 257 Ansökan om byggnadsminnesförklaring ställd till Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län, Länsantikvarien, 1985-01-03. Uttrycket "bevarar egenarten ..." motsvarar byggnadsminneslagens formulering.
- 258 Yttrande från Göteborgs historiska museer 1985-06-05.
- 259 Riksantikvarieämbetets yttrande 1985-02-08. Det finns även en ekonomisk motivering till att ansökan inte tillstyrkes, ersättningsanspråken skulle bli för höga. Det grundläggande kulturhistoriska resonemanget kvarstår dock.
- 260 Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län, Länsantikvarien. Beslut 1985-03-23.
- 261 Kammarrätten i Göteborg, avdelning 1. Dom 1985-06-05.

-
- 262 Jfr. Janson (1974), sid. 220: Författaren tar lanthandeln som ett exempel på "funktionellt formgivna byggnader". "Det är helt det funktionella innehållet, som har formgivit den. Det är utifrån detta innehåll och från den sociala betydelse, som lanthandeln har haft, som den kulturhistoriska värderingen skall grundas."
- 263 Jfr. Janson (1974), sid. 226: Författaren menade att objekt vars värde låg i den lokala anknytningen ofta nedvärderades från rikssynpunkt. Han gör en jämförelse med Stockholms Gamla stan, som är betydelsefull ur internationell synvinkel just genom sin regionala belägenhet.
- 264 Landsantikvarien i Västerbottens län (1981 [1974]), sid. 1:1.
- 265 Blomkvist (1989), sid. 23.
- 266 Prop. (1987/88:104), sid. 30.
- 267 Ibid, sid. 30: "Möjligheten att kunna uppfatta och värdera kulturmiljön är sålunda i hög grad kunskapsberoende."
- 268 Ibid, sid. 23.
- 269 Jfr. Asplund (1983[1970]).
- 270 Linn (1978), sid 38. Se tidigare anförda citat i avsnittet "Citadellkoloni och befästningsverk."
- 271 Janson (1974), sid. 174.
- 272 Rentzhog (1987), sid. 143.

Källor och Litteratur

Skriftliga källor:

Här redovisas, med några få undantag, endast litteratur som citeras eller anges som källor för resonemang. (Årtal kompletteras ibland med ytterligare indelning a, b, c etc. Ibland förekommer endast t.ex. b eller c vilket beror på att denna litteraturlista utgör utdrag ur en mer komplett förteckning över källor som använts i forskningsprojektet.) Inom hakparenteser [] har i förekommande fall angetts ursprungligt tryckår, titel på originalspråk samt eventuell alternativ källa (annan tidskrift, rapportserie etc.) — direkt i anslutning till korresponderande uppgifter i här använt arbete.

- 70-talets museum; *Samspel, kontakt, kommunikation* (1970), Erik Hofrén & Harald Hvarfner & Sten Rentzhog & Sune Zachrisson (Stockholm).
- Ad Patriam Illustrandam* (1946), Hyllningsskrift till Sigurd Curman 30 april 1946, red Adolf Schück & Bengt Thordeman med bidrag av Dagmar Selling (Stockholm; Riksantikvarieämbetet).
- Alingsås kommun (1979a): *Planeringsmetoder beträffande innerstadsplaneringen i Alingsås* (Alingsås; Kommunplanering - stadskärnan).
- Asplund, Johan (1983[1970]): *Om undran inför samhället* (Lund).
- Berg, Gösta (1945): "Regeringen, riksdagen och museimannen", *Svenska Museer* 1.
- Bergqvist, Håkan & Nanne Engelbrektsson & Thomas Thieme (1975): *Gullholmen, Preliminärt förslag till bevaringsplan* (Göteborg; Chalmers Tekniska Högskola, Arkitektens teori och historia).
- Berthelson, Bertil (1944): "Karlskronaärendet", *Svenska Museer* 2.
- Berthelson, Bertil (1946): "Kulturminnesvården, provinsmuseerna och landsantikvarierna", i *Ad Patriam Illustrandam*, Hyllningsskrift till Sigurd Curman (Stockholm; Riksantikvarieämbetet).
- Biörnstad, Margareta (1986a): "Kulturminnesvårdsprogrammen — återblick och syfte", *Kulturminnesvård* 3/4 (Stockholm; Riksantikvarieämbetet).
- Biörnstad, Margareta (1986b): "Med facit i handen", *Kulturminnesvård* 5 (Stockholm; Riksantikvarieämbetet).

- Biörnstad, Margareta (1986d): "Vad har forminneslagstiftningen och andra förordningar betytt för att förhindra skada på kulturminnen och deras miljöer", i *Samhällsplanering och kulturminnesvård* (Stockholm; Kungl. Vitterhets och Antikvitets Akademien, Konferenser 14).
- Biörnstad, Margareta (1987b): "Kunskap, medvetande, inflytande", i *Fortid och framtid*, En vänbok till Roland Pålsson (Stockholm; Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer).
- Biörnstad, Margareta (1988b): "Sparsamhet kan gälla annat än pengar", *Kulturminnesvård* 4 (Stockholm; Riksantikvarieämbetet).
- Biörnstad, Margareta (1988d): "Förord", i *Årsbok 1987-88* (Stockholm; Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer).
- Biörnstad, Margareta (1989a): "Hur står det till med kulturminnesvården?", *Kulturminnesvård* 3—4 (Stockholm; Riksantikvarieämbetet).
- Bjur, Hans & Björn Malbert (1988): *Under staden. Perspektiv på kommunal infrastruktur* (Stockholm; Statens råd för byggnadsforskning T4:1988).
- Bjur, Hans & Jonas Göransson (1982): "Lokalt arbete — ett verktyg för planeringens förnyelse", i Werne, Finn (red.): *Människan står i tur* (Göteborg; Chalmers tekniska högskola, Arkitektens teori och historia).
- Bjur, Hans & Jonas Göransson & Finn Werne (1985): *Planerna och verkligheten* (Stockholm).
- Bjur, Hans (1984): *Stadsplanering kring 1900 med exempel från Göteborg och Albert Lilienbergs verksamhet*, Akad.avh. (Göteborg; Chalmers tekniska högskola, Arkitektens teori och historia).
- Bjur, Hans (1987): "Stadens ordning och gestaltning", *Arkitektur* 9.
- Bjur, Hans (red.) (1987): *Ett ekologiskt synsätt i översiktlig planering — erfarenheter och slutsatser* (Stockholm; Statens råd för byggnadsforskning T12:1987).
- Blomkvist, Nils (1989): "Miljön med stort »K«", *Kulturmiljövård* 1 (Stockholm; Riksantikvarieämbetet).
- Boëthius, Ulf (1986): *Kulturminnesvårdsprogram för Danderyds kommun, Åtgärdsförslag*

- (Stockholm; Länsstyrelsen i Stockholms län 1986 nr 2).
- Boëthius, Ulf (1986a): *Kulturminnesvårdsprogram för Danderyds kommun, Åtgärdsförslag* (Stockholm; Länsstyrelsen i Stockholms län 1986 nr 2).
- Boëthius, Ulf (1986b): "Så gjorde vi i Danderyd", *Kulturminnesvård 3-4* (Stockholm; Riksantikvarieämbetet).
- Boëthius, Ulf (1988): "Antaget! Kulturminnesvårdsprogrammet i Danderyd", *Kulturminnesvård 2* (Stockholm; Riksantikvarieämbetet).
- Bohusläns museum (1980): *Kulturminnesvårdsprogram Tjörns kommun 1979-80* (Uddevalla).
- Bohusläns museum (1983): *Kulturminnesvårdsprogram Uddevalla Kommun 1983* (Uddevalla).
- BoU (1986/87:1), *Bostadsutskottets betänkande om en ny plan- och bygglag m.m. (prop. 1985/86:1 och prop. 1984/85:207)*.
- Byggnadsstyrelsen; Byggnadsverk och verksamhet (1983), (Stockholm; Byggnadsstyrelsen).
- Byggnadsvården i den kommunala planeringen (1976), sem. rapport (Stockholm; Byggnadsvårdsåret 1975 rapport nr 4).
- Caldenby, Claes (1988): "Att bygga på historien", i *ArkitekturMuseet; Göteborg* (Stockholm; Arkitekturmuseets årsbok 1988).
- Calvino, Italo (1978): *De osynliga städerna* (Stockholm).
- Cullberg, Carl (1986): "Fornetiderna och kulturminnesvårdens sociala aspekter", i *Samhällsplanering och kulturminnesvård* (Stockholm; Kungl. Vitterhets och Antikvitets Akademien, Konferenser 14).
- Cullberg, Carl (1989): "Länsmuseet — regional opinionsbildare", *Sveriges Museer 1*.
- Dahlgren, Kristina (1987): *Byggnadskultur i centrum*, Exempel på att bevara och förnya bebyggelse i sju kommuner (Stockholm; Statens råd för byggnadsforskning, T9: 1987).
- Ek, Sven B (1988): "Det enfaldiga kulturarvet", i *Ditt Värmland, Kulturmiljöprogram för Värmland och värmlänningar*, red. Anders Hillgren (Karlstad; Länsstyrelsen i Värmlands län).
- Ek, Sven B (1989): *Kultur som problem* (Göteborg; Robeck-Konsult).
- Eklöf, Ivar (1988): "NRL, PBL och KMV-program; Klarspråk kring några aktuella förkortningar", i *Värmland förr och nu 1987; Byggnadsvård* (Karlstad; Årsbok från Värmlands museum, årgång 85).
- Eklöf, Ivar (1989): "Ett ord och en bild", *Kulturmiljövärd 1* (Stockholm; Riksantikvarieämbetet).
- Emmaboda kommun (1986b): *Kulturminnesvård, Program för Emmaboda kommun, Åtgärdsdel II*, förf. Ann Moreau (Emmaboda).
- Ericsson, Lars-Eric (1986): "Kulturminnesvården och kommunerna", *Kulturminnesvård 3-4*.
- Floderus, Åsel (1981): *Kan kommunen styra bebyggelseutvecklingen?* (Stockholm; Statens råd för byggnadsforskning T16:1981).
- Folkesdotter, Gärd (1981a): "Störtas skall det gamla snart i gruset". *Bostadssociala utredningens syn på äldre bebyggelse* (Gävle; Statens institut för byggnadsforskning Meddelande M 81:12).
- Folkesdotter, Gärd (1981b): "Motiv för förnyelse och bevarande", i SOU (1981:100), *Stadsförnyelse - kontinuitet, gemenskap, inflytande* (Stockholm; Bostadsdepartementet).
- Folkesdotter, Gärd (1982): *Förnyelse - Bevarande; Diskussionen i tidskrifterna Byggmästaren/Arkitektur, Bygd och Natur samt Plan 1947-1974* (Gävle; Statens institut för byggnadsforskning, meddelande M82:21).
- Folkesdotter, Gärd (1987): *Nyttans tjänare och skönhetens riddare* (Gävle; Statens institut för byggnadsforskning, meddelande M:14).
- Folkesson, Mats (1989): "Kulturmiljövärden kräver information och opinionsbildning", *DIK Forum 16*.
- Forn tid och framtid* (1987), En vänbok till Roland Pålsson (Stockholm; Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer).
- Föreningen för byggnadskultur i Umeå (1984): *Översiktsplan för centrala stan. Remissupplaga 1983*, remissyttrande 1984-01-20.
- Förslag till storhotell på kv Brage i Umeå centrum* (1988-1989), Sammanställning av tidningsartiklar och insändare i Västerbottens Folkblad och Västerbottens-Kuriren (Umeå; Länsstyrelsen i Västerbottens län, Kulturmiljöenheten).
- Grundner, Karl & Gunnar Lantz & Göran Söderström (1973): *Stadsinventering* (Stockholm; Statens råd för byggnadsforskning R63: 1973).
- Gustafsson, Evald (1985): "Hur bevara äldre stadsmiljö - En lägesrapport och en blick framåt", *Stadsbyggnad 4*.
- Gustafsson, Evald (1987): "Stadsvård i folkhemmet", i *Forn tid och framtid*, En vänbok till Roland Pålsson (Stockholm; Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer).

- Gävle kommun (1984): *Gävle stadscentrum genom 400 år*, Birgitta Svensson (Gävle; Kulturhistoriska utredningar från stadsarkitektkontoret i Gävle 1984:4).
- Gävle kommun (1987): *Valbo, Översiktlig områdesanalys*, Stadsarkitektkontoret (Gävle).
- Göransson, Jonas & al (1976): *Vad händer med kommandantsängen, Ett experiment med varsam stadsdelsförnyelse* (Stockholm; Statens råd för byggnadsforskning, T15: 1976).
- Göransson, Jonas & Gunilla Lagerqvist & Peter Sjömar & Finn Werne (1985): *Stadsbildens förändringar* (Göteborg; Arkitektens teori och historia, Chalmers tekniska högskola, 1985:1).
- Hallman, Per Olof (1895): "Stadsanläggningar förr och nu", i *Teknisk Tidskrift*.
- Hogdal, Lis & Eva Lampel (1976): *Kommunalpolitik och gamla hus* (Stockholm).
- Holm, Lennart (1986): "Distributionsstrategi för kulturkonsumenter", i *Museiperspektiv; 25 artiklar om museerna och samhället* (Stockholm; Statens Kulturråd, Rapport från kulturrådet 1986:2).
- Holm, Lennart (1987): "Bevara och förändra. Om kulturminnesvården i samhällsplaneringen", i *Fortid och framtid*, En vänbok till Roland Pålsson (Stockholm; Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer).
- Jadelius, Lars (1989): "Helhetssträvan och konstnärsromantik", *Tidskrift för Arkitekturforskning* 1-2.
- Janson, Sverker (1943): "Sveriges Yngre Museimän", *Sveriges Museer*.
- Janson, Sverker (1974): *Kulturvård och samhällsbildning* (Stockholm; Nordiska museets handlingar 83).
- Janson, Sverker (1988): "Stockholms stadsmuseum 50 år, En betraktelse över ett stadsmuseum", *RIG* 4, ÅRG 71.
- Jeansson, Gabrielle & Renée Valeri (1972): *Viken äldre bebyggelse och miljö*, i samarbete med Evald Gustafsson & Nanna Hermansson, inventering utförd 1967-1969 (Lund).
- Jerkbrant, Birgitta & Conny Jerkbrant & Björn Malbert (1979): *Ett ekologiskt synsätt i översiktlig planering — en kunskapsöversikt* (Stockholm; Statens råd för byggnadsforskning, R98:1979).
- Jerkbrant, Conny & Kjell Jonasson m.fl. (1983): *Hushållning med mark, vatten, luft och energi*, del 1: En arbetsmetod i kommunal översiktlig planering, del 2: En fallstudie i Lerums kommun (Stockholm; Statens råd för byggnadsforskning, T5 och 6:1983).
- Jämtlands läns museum (1985): *Värdefulla hus och miljöer och miljöer i Bergs kommun* (Östersund; Kulturhistorisk utredning 29).
- Jämtlands läns museum (1984): *Östersund hus med historia*, förf. Kjell Hansen (Östersund; Fornvårdaren 20).
- Kalmar kommun (1976): *Stadsbilden i centrum — beskrivning och rekommendationer del 1*, förf. Leonard Eriksson & Bengt Folenius & Lars-Ingvar Larsson & Christina Thunwall (Kalmar; Stadsarkitektkontoret, centrumplaneringen rapport 8).
- Kazemian, Reza (1989): *Centralized planning versus local values; A study of the centralized renewal planning and its impacts on a local community (With reference to the case of Gröna Gatan)*, stencil (Göteborg; Chalmers tekniska högskola, Arkitektens teori och historia).
- KBS = *Kungliga byggnadsstyrelsens årsberättelser* (1918), (1926-1928), (1929).
- Kleberg, Carl Johan (1987): "Bevarandemålet i den nya kulturpolitiken", i *Fortid och framtid*, En vänbok till Roland Pålsson (Stockholm; Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer).
- Kommittén för översiktlig planering av Storsjöbygden (1977): *Storsjöbygden; Inventeringar, analyser, förslag, remissupplaga* (Östersund).
- Korosec-Serfaty, Perla (1988): "Urban open space", i (red.) Canter, David & David Stea, *Environmental perspectives; Ethnoscapes, vol 1* (Aldershot m.fl.; Avebury).
- Koselleck, Reinhart (1985[1979]): *Futures Past; On the Semantics of Historical Time [Vergangene Zukunft; Zur Semantik geschichtlicher Zeiten.]* (Cambridge, Massachusetts; MIT Press).
- KrU (1975/76:34), *Kulturutskottets betänkande med anledning av propositionen 1975/76: 135 om den statliga kulturpolitiken 3*.
- KrU (1987/88:21), *Kulturutskottets betänkande om kulturmiljövård (prop. 1987/88:104, prop. 1987/88:100 bil.10)*.
- "Kulturminnesvården och byggnadslagstiftningen", i (SOU 1974:21), *Markanvändning och byggande*, Bilaga 3, Överväganden och förslag från 1965 års musei- och utställnings-sakkunniga (Stockholm; Bostadsdepartementet).
- Kungliga Byggnadsstyrelsens Årsberättelse, 1918—1936*.

- Lagercrantz, Bo (1988): "Sju stormiga år", i *Stadsvandringar 11* (Stockholm; Stockholms stadsmuseums årsbok 1988).
- Laine, Christian (1987): "Kulturminnesvården, museerna och levandegörandet", i *Forn tid och framtid*, En vänbok till Roland Påls-son (Stockholm; Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer).
- Stiftelsen Hallands Läns museer (1982): *Rapport över kulturhistorisk undersökning av Getinge socken inför områdesplanering av Getinge, Halmstads kommun, Hallands län*, Mats Folkesson (Halmstad).
- Landsantikvarien i Västerbottens län (1971): *Ang. förslag till dispositionsplan för Umeå centrum*, Yttrande tillställt Kommunfullmäktige i Umeå, Dnr 116/71 (Umeå).
- Landsantikvarien i Västerbottens län (1981 [1974]): *Kulturhistorisk beskrivning av Umeå centrala delar, Inventering och bevarandeförslag*, förf. Karin Eriksson & Olle Burman & Tord Lundborg (Umeå).
- Landskronaboken 1988* (Landskrona; Årsbok från Landskrona kulturmämnad).
- Landskrona kommun (1986): *Bevaringsplan del II för Landskrona, 1800 och 1900-talens bebyggelse tillväxt*, Saneringskommittén, förf. Sven Lundström (Landskrona).
- Landskrona stadsfullmäktige (2:a uppl. 1960): *Landskrona stads äldre bebyggelse samt fornlämningar*, kommittén för inventering av den äldre bebyggelsen i Landskrona (Landskrona).
- Lerums kommun & Länsstyrelsen i Älvsborgs län (1984): *Program för kulturminnesvård, Lerums kommun* (Vänersborg).
- Lerums kommun (1989): *Kulturmiljöer i Lerum; Kulturhistorisk översyn 1989*, förhandskopier (Lerum).
- Levi, Carlo (1948): *Kristus stannade i Eboli* (Stockholm).
- Lilienberg, Albert & Sixten Strömbom (1921): "Den nutida stadsbilden", i *Göteborgs stad* [även i serien *Sveriges städer*, del X:2, red. Albin Roosval, detta häfte slutredigerat år 1916] (Stockholm).
- Lind, Hans (1986): "Översiktsplanens natur och roll", i *Planering med nya lagar; Forskare kommenterar en kommunal försöksverksamhet* (Stockholm; Statens råd för byggnadsforskning T17:1986).
- Lindahl, Göran (1969): "Saneringsfrågan - en kritisk översikt", i *Stadsvård* (Stockholm; Svenska Kommunal-Tekniska föreningen).
- Lindahl, Göran (1985): "Flera länsstyrelser har...", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 9, rec. av regionala kulturminnesvårdsprogram.
- Lindström, Cajsa & Sten Rentzhog (1987): *Byggnadstradition på den svenska landsbygden; Bearbetningar av 10 års byggnadsinventeringar* (Stockholm).
- Linn, Björn (1978): *Husen vi äger; En tillgång att vårda* (Stockholm; Riksantikvarieämbetet).
- Linn, Björn (1984): "Arkitekterna och den historiska kunskapen", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 8.
- Ljungström, Lars (1987): ... *ändnu gamblare, Fredrik Lilljekvists restaurering av Grips- holms slott och 1890-talets restaureringsdebatt* (Nyköping; Södermanlands mu- seum, Sörmländska handlingar 45).
- Lunds stadsfullmäktige (1952): *Lunds stadsbild, Byggnader, Gatunät, Miljöer, Fornminnen*, Kommittén för inventering av Lunds äldre byggnadsverk (Lund; Stadsfullmäktiges i Lund tryckta handlingar 1952, Nr 12).
- Lundström, Sven (1986): *Ang. Bevaringsplans- arbetets fortsättning*, Landskrona Kultur- nämnd, PM.
- Länsstyrelsen i Kronobergs län (1981): "Historia för framtiden, Kulturminnesvårdsprogram för Kronobergs län", i *Kronobergsboken 1981*, med Smålands museum, förf. Karl Johan Krantz (Växjö).
- Länsstyrelsen i Stockholm län (1983): *Kultur- miljöprogram för Nynäshamns kommun, Kulturhistoriskt värdefulla områden*, förf. Peter Bratt och Rolf Källman (Stockholm; Länsstyrelsen 1983 nr 13).
- Länsstyrelsen i Stockholms län (1985a): *Kultur- minnesvårdsprogram för Danderyds kom- mun, Kulturhistoriskt värdefulla områden*, förf. Peter Bratt och Rolf Källman (Stockholm; Länsstyrelsen 1985 nr 2).
- Länsstyrelsen i Värmlands län (1984): *Bygga i Värmlandsbygd råd och idéer från bygg- nadsnämnderna och länsstyrelsen* (Karl- stad).
- Länsstyrelsen i Västerbottens län (1980): *Kultur- historiska miljöer av riks- och länsintresse i Västerbottens län. Objekt upptagna i den fysiska riksplaneringens första skede 1969- 1979*, med Västerbottens och Skellefteå museer (Umeå; Meddelande 17).
- Länsstyrelsen i Västerbottens län (1983): *Bevaran- deförslag Öst och Väst på stan i Umeå cen- trala del, Umeå kommun, Västerbottens län*, Yttrande från Länsantikvarien Karin Eriksson 1983-02-09 (Umeå).

- Länsstyrelsen i Västerbottens län (1984): *Umeå översiktsplan för centrala stan 1983, perspektiv mot år 2000 (remissupplaga)*, Yttrande 1984-01-20 från Planenheten, tf. länsarkitekt Rune Teglund (Umeå).
- Löf, Axel Em. & Arvid Envik (1959): *Kristinehamns historia III* (Kristinehamn).
- Mölnåls kommun (1988): *Kulturminnesvårdsprogram Mölnåls kommun*, remissupplaga (Mölnåls).
- Norberg-Schulz, Christian (1986[1960]): "Antikvariske verdier", i *Et sted å være, Essays og artikler* [i *Byggekunst* 5] (Oslo; Gyldendal Norsk Forlag).
- Noreen, Sven E (1986): "Tankar kring ett tioårsjubileum", *Kulturminnesvård* 5 (Stockholm; Riksantikvarieämbetet).
- Norra Älvsborgs museiförening (u.å. c): *Lerums kommun*, rapport 4 i generalplan 70, inventering 1970 (Vänersborg; Kulturhistorisk utredning 3).
- Prop. (1917:258), *Utdrag av protokollet för finansärenden 16 april*, angående frågan om omorganisation och löneglering av överintendentämbetet.
- Prop. (1975/76:135), *Regeringens proposition om den statliga kulturpolitiken 3*.
- Prop. (1985/86:1), *Regeringens proposition med förslag till ny plan- och bygglag*.
- Prop. (1987/88:104), *Regeringens proposition (1987/88: 104) om Kulturmiljövård*.
- Regnér, Hans (1983): "Besvär i Tibble", *Kulturminnesvård* 2.
- Regnér, Hans (1986): "Kommunala program — innehåll och hantering", *Kulturminnesvård* 3—4.
- Rentzhog, Sten (1987): "Den sköra tråden. Om kulturminnesvårdens mål och medel", i *Fortid och framtid*, En vänbok till Roland Pålsson (Stockholm; Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer).
- Riksantikvarieämbetet (1970a): *Meddelanden från riksantikvarieämbetet* 4.
- Riksantikvarieämbetet (1970b): *Meddelanden från riksantikvarieämbetet* 8.
- Riksantikvarieämbetet (1970c): "Promemoria rörande ministermötet i Bryssel den 24—28 november 1969 rörande kulturminnesvård", *Meddelanden från riksantikvarieämbetet* 6.
- Riksantikvarieämbetet (1971a): "Byggnadsinventering. Förslag till riktlinjer", *Meddelanden från riksantikvarieämbetet* 9, Sten Rentzhog (Stockholm: Riksantikvarieämbetet Småskrifter och särtryck nr 17).
- Riksantikvarieämbetet (1972a): *Miljöer och större områden av betydelse för kulturminnesvården*, sammanställd inom riksantikvarieämbetet (Stockholm; Civildepartementet, Förarbeten för fysisk riksplanering, Underlagsmaterial nr 23)
- Riksantikvarieämbetet (1973a): "Ny kulturpolitik", *Meddelanden från riksantikvarieämbetet* 3.
- Riksantikvarieämbetet (1974a): *Till kommunstyrelser och byggnadsnämnder. Bevarande av kulturhistoriskt värdefulla miljöer*, med statens planverk (Stockholm).
- Riksantikvarieämbetet (1975a): *Byggnadsinventering i Sverige under en femårsperiod 1968-1973* (Stockholm; Rapport 1975 D7).
- Riksantikvarieämbetet (1975b): *Anvisningar för kulturhistorisk bebyggelseinventering*, Remissupplaga (Stockholm).
- Riksantikvarieämbetet (1976b): *Vägledning för kulturhistorisk bebyggelseinventering* (Stockholm; Rapport 1976 D12).
- Riksantikvarieämbetet (1978a): *Byggnadsinventering i Sverige under åren 1974-77* (Stockholm; Rapport 1978:11).
- Riksantikvarieämbetet (1978b): *Yttrande över planeringsskedet av den fysiska riksplaneringen*, Utdrag (Stockholm).
- Riksantikvarieämbetet (1978c): *Kulturminnesvården i kommunernas planering*, Sammanställning av riksantikvarieämbetet (Stockholm; Statens planverk, Rapport 44 del 6).
- Riksantikvarieämbetet (1978d): *Forskning för byggnadsvård, Projektförteckning 1973—1977* (Stockholm; Rapport 1978: 9).
- Riksantikvarieämbetet (1979a): *Till kommunstyrelser och länsstyrelser, Program för kulturminnesvård*, med statens planverk (Stockholm).
- Riksantikvarieämbetet (1980a): *Riksantikvarieämbetets höstmöte 1980. Byggnadsvården i lagstiftning och planläggning*, Referat av föredrag och diskussioner (Stockholm).
- Riksantikvarieämbetet (1981b): *Utredning om utbildning inom kulturminnesvårdens ansvarsområde. Remissammanställning och riksantikvarieämbetets kommentar* (Stockholm; Rapport 1981:1).
- Riksantikvarieämbetet (1984a): *Att upprätta program för kulturminnesvård. Vägledning för upprättande av regionala kulturminnesvårdsprogram* (Stockholm; Underrättelser 1983:2).
- Riksantikvarieämbetet (1985a): "Översyn av områden av riksintresse för kulturminnesvården. Allmänna råd", i *Översyn av riksintressen*, promemoria 1985-09-23, Bilaga

- (Stockholm; Statens planverks meddelande Dnr 407/85).
- Riksantikvarieämbetet (1985b): *Byggnadsvård. Att veta vad man gör och varför. Motivskrivningens betydelse för val av åtgärd*, Arbetshandling (Stockholm).
- Riksantikvarieämbetet (1986a): *Till länsantikvarierna Ang översynen av riksintressena*, kulturminnesbyrå och plan- och fornvårdssektionen, Stencil (Stockholm).
- Riksantikvarieämbetet (1987c): *Det dolda kulturlandskapet*, Metodkonferens 1985 (Stockholm; Rapport 1987:2).
- Riksantikvarieämbetet (1988a): *Beskrivning och analys av kulturvärden*, Nils Ahlberg (Stockholm; Kulturmiljöavdelningen, för kännedom 8:1988)
- Robertsson, Stig (1984): *Bevarandeplanering i äldre stadskärnor*, En studie av planeringsdokument från sex kommuner, lic. avh. (Lund; Lunds Tekniska Högskola, Stadsbyggnad).
- RÅ 1982 2:85, *Regeringsrättens årsbok*.
- Sandin, Lennart (1975): *Levande innerstad, Studier av bevaringsområdets användning och miljö* (Stockholm; Statens råd för byggnadsforskning, Rapport R53:1975).
- Schulz, Solveig (1989): *Med hänsyn till bostädernas värden. Ett arkitekturideal utvecklas och prövas vid ombyggnad—Göteborg 1968-1984*, Ak.avh. (Göteborg; Chalmers Tekniska Högskola, Arkitektur).
- Schönbeck, Boris (1981): "Karaktärisering - en metod att förena gammalt och nytt", *Magasin Tessin* 3/4 (Lund).
- Schönbeck, Boris (1989): *100 år av stadsförnyelse; om Uppbyggnadsepoker och rivningar i svenska städer från industrialismens början till i dag*, Manus under arbete (Göteborg; Chalmers tekniska högskola, Arkitekturens teori och historia).
- Selinge, Klas-Göran (1972): "Kulturhistorisk riksplanering - en metodstudie", i *Miljöer och större områden av betydelse för kulturminnesvården* (Stockholm; Civildepartementet, Förarbeten för fysisk riksplanering, Underlagsmaterial nr 23).
- SFS (1920:744), *Kungl Maj:ts kungörelse med föreskrifter rörande det offentliga byggnadsväsendet*.
- Sigurdson, Margareta (1979b): *Kulturhistorisk inventering i Arvika kommun 1972—1976* (Karlstad; Rapport från Värmlands museum).
- Sjömar, Peter (1987): *Byggnadsteknik och timmermanskonst; En studie med exempel från några medeltida knuttimrade kyrkor och allmogehus* (Göteborg; Chalmers tekniska högskola, Arkitekturens teori och historia, 1988:1)
- Sjöström, Ingrid (1986): *Nuläge och utgångspunkter* (Stockholm; Riksantikvarieämbetet, Forskning för kulturminnesvård 1).
- SOU (1971:64), *Sanering I*, Betänkande avgivet av saneringsutredningen (Stockholm; Inrikesdepartementet).
- SOU (1971:65), *Sanering II*, Bilagor till saneringsutredningens betänkande (Stockholm; Inrikesdepartementet).
- SOU (1972:45), *Kulturminnesvård*, Betänkande avgivet av 1965 års musei- och utställningssakkunniga (Stockholm; Utbildningsdepartementet).
- SOU (1973:27), *Sanering III, Kulturhistoriskt värdefull bostadsbebyggelse*, Betänkande avgivet av saneringsutredningen (Stockholm; Inrikesdepartementet).
- SOU (1974:21), *Markanvändning och byggande*, Betänkande avgivet av bygglagutredningen (Stockholm; Bostadsdepartementet).
- SOU (1979:17), *Kulturhistorisk bebyggelse - värd att vårda*, betänkande av byggnadsvårdsutredningen (Stockholm; Utbildningsdepartementet).
- Spelet om Umeå*, Videofilm av Cicci Reüch inspelad från Nord-Nytt hösten 1989.
- Sporrong, Ulf (1989): "Från objekt till miljö", *Kulturmiljövård* 1 (Stockholm; Riksantikvarieämbetet).
- Stenberg, Kerstin (1988): "Berättelsen om Föreningen för byggnadskultur i Kristinehamn", i *Värmland förr och nu 1987; Byggnadsvård* (Karlstad; Årsbok från Värmlands museum, årgång 85).
- Stiftelsen Stockholms läns museum (1987a): *Nacka kommun kulturhistoriska miljöer*, text Cecilia Hammarlund-Larsson vid Länsmuseumbyrå (Stockholm).
- Stiftelsen Stockholms läns museum (1988): *Mälaröarna kulturhistoriska miljöer*, text Peter Bratt vid Länsmuseumbyrå (Stockholm).
- Stiftelsen Stockholms läns museum (1988): *Upplands Väsby kulturhistoriska miljöer*, Länsmuseumbyrå (Stockholm).
- Stockholms kommun (1970): *Katarinaberget, Lägesredovisning 1970* (Stockholm).
- Stockholms kommun (1972): *Katarinaberget, utredning och bevarandeförslag 1972*, Del A (Stockholm).
- Strömbom, Sixten (1917): *Gustaf Adolfs Torg och Rådhuset i Göteborg* (Göteborg).

- Tanums kommun (1984): *Tanum; Kulturminnesvårdsprogram för Tanums kommun*, med Bohusläns Museum (Tanumshede; Kulturnämndens skriftserie).
- Tekniska samfundet i Göteborg 1882—1932; Minnesskrift* (1932), (Göteborg).
- Thunwall, Christina (1977): *Stadsbilden i Kalmar, Förändringar i innerstaden 1945—1972*, Akad. avh., Konstvetenskapliga institutionen i Uppsala (Stockholm; KKH Arkitekturskolan).
- Tollin, Clas (1986): "Dagsläget", *Kulturminnesvård* 3—4.
- Tollin, Clas (1989): "Analys av odlingslandskap", *Kulturmiljövård* 1 (Stockholm; Riksantikvarieämbetet).
- Trossö Karlskrona* (1971), Konsthögskolans Arkitekturskola (Stockholm; Den nordiska trästaden 9).
- "Umeå" (1971), *Arkitektur* 5.
- Umeå kommun (1983a): *Kulturnämndens yttrande: Bevarandeförslag Öst och Väst på stan*, 1983-01-27 (Umeå).
- Umeå kommun (1984): *Umeå översiktsplan för centrala stan 1984* (Umeå).
- Upplandsmuseet & Länsstyrelsen i Uppsala län (1984a): "Kulturhistorisk utveckling i Uppsala län", i *Bygd att vårda, Kulturminnesvårdsprogram för Uppsala län*, del 1 (Uppsala).
- Upplandsmuseet & Länsstyrelsen i Uppsala län (1984d): "Kulturmiljöer i Uppsala kommun", i *Bygd att vårda, Kulturminnesvårdsprogram för Uppsala län*, del 4 (Uppsala).
- Uppsala stad (1964): *Stadsbildens framtid, Om konstnärligt och historiskt värdefull bebyggelse i Uppsala*, utredare Ola Ehn & Anders Åhman (Uppsala).
- Vikström, Eva (1987): "Stadens bostäder, Umeå under 1900-talet", *Västerbotten* 2 (Umeå; Västerbottens museum).
- Västerbottens museum (1983a): *Yttrande över förslag för öst och väst på stan, Umeå stad*, 1983-02-11 (Umeå).
- Västerbottens museum (1983b): *Umeå, översiktsplan för centrala stan 1983. Perspektiv mot år 2000*, yttrande 1983-12-22 (Umeå).
- Västerbottens-Kuriren* 1965-02-02, sid 2, spalt 3-4, "Moritzka gårdens öde fortfarande oklart" samt "Riva Moritzka gården vore ett olyckligt beslut".
- Västerviks kommun (1986b): *Kulturminnesvårdsprogram åtgärdsförslag, Del III*, Stadsarkitektkontoret (Västervik).
- Västerås kommun (1987): *Västeråsbygden, Ett program för kulturminnesvård, Del I: Beskrivning Fornminnen och andra kultur lämningar*, Stadsbyggnadskontoret, Läns museet (Västerås; Västerås Kulturmärks skriftserie Nr 16).
- Werne, Finn (1987): *Den osynliga arkitekturen* (Göteborg; Vinga Press).
- Werne, Finn (1988): "Den hemlighetsfulla arkitekturen", i *Ditt Värmland, Kulturmiljöprogram för Värmland och värmlänningar*, red. Anders Hillgren (Karlstad; Länsstyrelsen i Värmlands län).
- Westman, Torsten (1989): "Stadens lager", *Kulturminnesvård* 5.
- Älvsborgs läns museiförening & Länsstyrelsen i Älvsborgs län (1983): *Program för kulturminnesvård Åmåls kommun* (Vänersborg och Åmål).
- Ödmann, Ella & Eivor Bucht & Maria Nordström (1982): *Vildmarken och välfärden, Om naturskyddslagstiftningens tillkomst* (Stockholm).
- Östnäs, Anna (1984): *Arkitekterna och deras yrkesutveckling i Sverige*, Akad.avh. (Göteborg; Chalmers Tekniska Högskola, Arkitekturens Teori och Historia).

Planering för bevarande:

Länsvis sammanställning av kulturhistoriska utredningar

(Länen uppställda i bokstavsordning.)

Blekinge län:

Burlövs kommun:

Ingers, Ingemar (1972): "Byggnadssätt och bostadsskick", i *Burlövs kommun, Historia och beskrivning*, del 1 (Burlöv).

Gotlands län:

Gotlands kommun:

Gotlands kommun (1974): *Visby; Staden inom murarna; En bok om Visby innerstad, dess historia, stadsbild och verksamheter med ett handlingsprogram för innerstadens bevarande* (Visby).

Gävleborgs län:

Gästrik-Helsinge hembygdsförbund (1976): *Fysisk riksplanering; Miljöer av riksintresse för kulturminnesvården, planeringsunderlag för säkerställande* (Gävle).

Gävle kommun:

Gävle kommun (1972): *Gamla Gefle, Synpunkter, idéer och förslag från en kommunal kommitté* (Gävle).

Gävle kommun (1984): *Gävle stadscentrum genom 400 år*, stadsarkitektkontoret, förf. Birgitta Svensson (Gävle; Kulturhistoriska utredningar från stadsarkitektkontoret i Gävle 1984:4).

Gävle kommun (1987): *Valbo, Översiktlig områdesanalys*, stadsarkitektkontoret (Gävle).

Göteborg och Bohus län:

Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län (1980): *Regionalt kulturminnesvårdsprogram Ö-län, Etapp 1 Kulturhistorisk beskrivning Norra och mellersta Bohuslän*, preliminär version (Göteborg).

Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län (1987): *Kulturminnesvårdsprogram för Göteborgs och Bohus län*, koncept (Göteborg).

Göteborgs kommun:

Göteborgs kommun (1975): *Förslag till bevaringsprogram för Göteborg*, Fastighetskontoret, Göteborgs Museer och Stadsbyggnadskontoret (Göteborg).

Göteborgs kommun (1986): *Värdefulla miljöer i Göteborg - avgränsning av områden enligt 38 § byggnadsstadgan*, stadsbyggnadskontoret, fastighetskontoret och Göteborgs Museer (Göteborg).

Göteborgs kommun (1986): *Varsamhet vid ombyggnad* (Göteborg; Stadsbyggnadskontoret, rapport 1:1986).

Göteborgs kommun (1987): *Komplettering av Bevaringsprogram för kulturhistoriskt värdefull bebyggelse i Göteborg - Del av förslag till kulturminnesvårdsprogram*, Fastighetskontoret, Göteborgs Museer och Stadsbyggnadskontoret (Göteborg).

Kungälv kommun:

Göransson, Jonas (1975): *Marstrand, Användningsplan - bevaringsplan*, Stencil (Göteborg; Chalmers tekniska högskola, Arkitekturens teori och historia).

Kungälv kommun (1974): *Marstrand, Bebyggelseinventering 1970-71, En sammanställning*, utförd vid Arkitekturens teori och historia, Chalmers tekniska högskola, för byggnadsnämnden (Göteborg).

Lysekils kommun:

Lysekils kommun (1983a): *Förslag till upphävande av avstyckningsplan samt ändring och utvidgning av stadsplan för Grundsund gamla delen, Skaftö*, White arkitekter, remissupplaga februari (Lysekil).

Lysekils kommun (1983b): *Miljöprogram för Kornöarna, råd och riktlinjer för den kulturhistoriska miljön* (Lysekil).

Lysekils kommun (1984a): *Förslag till ändring av stadsplan för Gamlestan i Lysekil*, White arkitekter (Lysekil).

Lysekils kommun (1984b): *Lysekils centrum, miljö · markanvändning · trafik · parkering* (Lysekil).

Lysekils kommun (1985): *Förslag till upphävande av avstyckningsplan samt ändring och utvidgning av stadsplan för Fiskebäckskil, Skaftö*, samrådsupplaga (Lysekil).

Mölnåls kommun:

Jacobsson, Helena (1972): *Mölnåls Kvarnby, Bebyggelse, befolkning och miljö i området kring Roten M från äldsta tid till nutid*, kulturnämnden, landsantikvarien (Mölnåls).

Mölnåls kommun (1977): *Mölnåls kvarnby bevaringsplan, förslag till användningsplan juni*, Göteborgs Förorter, Helena Jacobsson (Göteborg).

Mölnåls kommun (1988): *Kulturminnesvårdsprogram Mölnåls kommun*, remissupplaga (Mölnåls).

Orust kommun:

Arén, Hans & Kajsa Björquist (1986): *Husen på Käringön*, Orust kommun, Arkitektur CTH, Byggnadsnämnden (Orust; Orust kommun).

Tanums kommun:

Tanums kommun (1984): *Tanum; Kulturminnesvårdsprogram för Tanums kommun*, med Bohusläns Museum (Tanumshede; Kulturminnens skriftserie).

Tjörns kommun:

Bohusläns museum (1980): *Kulturminnesvårdsprogram Tjörns kommun 1979-80* (Uddevalla).

Länsmuseet Uddevalla (1977): *Kulturhistorisk undersökning Tjörns k:n* (Uddevalla; Länsmuseets rapportserie, kulturhistoriska undersökningar 5).

Tjörns kommun & Hyrrokkin AB (1988): *Tjörn; Framtid med tradition*, omarbetning av Kulturminnesvårdsprogrammet (Tjörn).

Uddevalla kommun:

Bohusläns museum (1983): *Kulturminnesvårdsprogram Uddevalla Kommun 1983* (Uddevalla).

Bohusläns museum (1986): *Se Huset* (Uddevalla; Småskrifter utgivna av Bohusläns Museum 17).

Hallands län:

Länsstyrelsen i Hallands län (1981): *Regionalt kulturminnesvårdsprogram, Sammanfattning av översiktlig kulturhistorisk beskrivning av Hallands län* (Halmstad; Planeringsavd., Meddelande 1981:1).

Falkenbergs kommun:

Fredborn, Marie-Louise & Ann Larsson (1975): *Rapport över byggnadsinventering i Asige och Åstads socknar, Halland*, Den halländska länskommittén för det Europeiska Byggnadsvårdsåret 1975 (Varberg).

Hallands museum (1977): *Rapport över Byggnadsinventering i Mellersta Ätradalsområdet Falkenbergs kommun Halland*, förf. Dan Eriksson & Stig Larsson & Christer Persson (Halmstad).

Halmstads kommun:

Fredborn, Marie-Louise & Ann Larsson (1975): *Rapport över byggnadsinventering i Eldsberga socken, Halland*, Den halländska länskommittén för det Europeiska Byggnadsvårdsåret 1975 (Varberg).

Halmstads kommun (1975): *Byggnadsinventering, Halmstad 1975, Innerstaden*, kulturnämnden, förf. Per Stenberg & Agneta Åsgrim (Halmstad).

Halmstads kommun (1985): *Bevara Halmstad: Förslag till Bevarandeplan för Halmstad*, stadsarkitektkontoret (Halmstad).

Stiftelsen Hallands Läns museer (1982): *Rapport över kulturhistorisk undersökning av Getinge socken inför områdesplanering av Getinge, Halmstads kommun, Hallands län* (Halmstad).

Kungsbacka kommun:

Kungsbacka kommun & Hallands läns museer (1986): *Bygd att bevara, Program för kulturminnesvård* (Kungsbacka).

Stiftelsen Hallands Läns museer (1979): *Rapport över Kulturhistorisk inventering inför detaljplanering av Kungsbacka innerstad, Kungsbacka kommun*, förf. Lars Nelde (Halmstad).

Varbergs kommun:

Hallands museum & Varbergs museum (1976): *Rapport över Byggnadsinventering i Träslövsläge, Vare och Åhs samt på Getterön inom Varbergs kommun, Halland*, förf. Ulf Hultberg & Karl-Göran Sjögren (Halmstad/Varberg).

Jämtlands län:

Kommittén för översiktlig planering av Storsjöbygden (1976): *Storsjöbygden; Inventeringar, analyser, förslag*, remissupplaga (Östersund).

Kommittén för översiktlig planering av Storsjöbygden (1977): *Storsjöbygden; Inventeringar, analyser, förslag*, remissupplaga (Östersund).

Kommittén för översiktlig planering av Storsjöbygden (1978): *Storsjöbygden; bilagor* (Östersund).

Länsstyrelsen i Jämtlands län (1985): *Kompletteringsbebyggelse till kulturbebyggelsen i Jämtlands län* (Östersund).

Bergs kommun:

Jämtlands läns museum (1985): *Värdefulla hus och miljöer i Bergs kommun* (Östersund; Kulturhistorisk utredning 29).

Bräcke kommun:

Jämtlands läns museum (1979): *Bräcke kommun* (Östersund; Kulturhistorisk utredning 15).

Åre kommun:

Jämtlands läns museum (1977): *Lokal byggnadstradition i Åredalen* (Östersund; Kulturhistorisk utredning 16).

Jämtlands läns museum (1978): *Åre kommun* (Östersund; Kulturhistorisk utredning 14).

Länsstyrelsen i Jämtlands län (1989): *Åredalen; Områden med kulturvärden av riksintresse i Åredalen*, planeringsunderlag (Östersund).

Östersunds kommun:

Jämtlands läns museum (1984): *Östersund hus med historia*, förf. Kjell Hansen (Östersund; Fornvårdaren 20).

Jönköpings län:

Jönköpings kommun:

Jönköpings kommun (1975): *Sanering i Jönköping del 5, Kulturhistorisk inventering av bebyggelse i Jönköpings kommun* (Jönköping).

Jönköpings läns museum (1986[1983]): *Torpa i Jönköping, Kulturhistorisk utredning av en stadsdel med bebyggelse från 20- 30 och 40-talen*, text Agneta Åsgrim-Berlin (Jönköping; Rapport nr 9 1983 [även i Jönköpings kommun, Stadsarkitektkontoret 6/83]).

Eksjö kommun:

Eksjö kommun (1985a): *Kulturminnesvårdsprogram för Eksjö kommun; Del 1 Kulturhistorisk utredning och bevarandeförslag*, antaget av kommunfullmäktige 1986 (Eksjö).

Eksjö kommun (1985b): *Kulturminnesvårdsprogram för Eksjö kommun; Del 2 Program*, antaget av kommunfullmäktige 1986 (Eksjö).

Kalmar län:

Länsstyrelsen i Kalmar län (1985): *Ett läns utveckling, Kulturminnesvårdsprogram för Kalmar län, Etapp 1, Översikt*, förf. Britt-Marie Hammarskiöld (Kalmar).

Borgholms kommun:

Borgholms kommun (1975): *Öländsk byggnadsstratidion*, byggnadsnämnden (Borgholm).

Emmaboda kommun:

Emmaboda kommun (1986a): *Kulturminnesvård, Program för Emmaboda kommun I*, förf. Ann Moreau (Emmaboda).

Emmaboda kommun (1986b): *Kulturminnesvård, Program för Emmaboda kommun, Åtgärdsdel II*, förf. Ann Moreau (Emmaboda).

Emmaboda kommun (1986c): *Kulturhistorisk utredning, Emmaboda - Lindås*, förf. Ann Moreau (Emmaboda).

Kalmar kommun:

Kalmar kommun (1974): *Kalmars bebyggelsehistoria, litteratur- och arkivgenomgång*, förf. Christina Thunwall (Kalmar; Stadsarkitektkontoret, centrumplan. rapport 7)

Kalmar kommun (1976): *Stadsbilden i centrum — beskrivning och rekommendationer del 1*, förf. Leonard Eriksson & Bengt Folenius & Lars-Ingvar Larsson & Christina Thun-

wall (Kalmar; Stadsarkitektkontoret, centrumplaneringen rapport 8).

Kalmar kommun (1980): *Hus i Kalmar - en beskrivning av den äldre bebyggelsen i centrumstadsdelarna*, förf. Leonard Eriksson & Bengt Folenius & Lars-Ingvar Larsson & Christina Thunwall (Kalmar; Stadsarkitektkontoret, centrumplaneringen rapport 12).

Kalmar läns museum (1975): *Rapport över kulturhistorisk inventering inom del av Kalmar kommun* (Kalmar).

Västerviks kommun:

Västerviks kommun (1986a): *Kulturminnesvårdsprogram för Västerviks kommun, Del II*, stadsarkitektkontoret, förf. Birgitta Eriksson och Johan Sandell (Västervik).

Västerviks kommun (1986b): *Kulturminnesvårdsprogram åtgärdsförslag, Del III*, stadsarkitektkontoret (Västervik).

Kopparbergs län:

Falun kommun:

Falun kommun & Dalarnas museum (1988): *Husen berättar; Bevarandeplan för Falun innerstad*, Kjell Sundström & Daniels Sven Olsson (Falun; Dalarnas museums serie av rapporter 16).

Hedemora kommun:

Dalarnas museum (1974): *Översiktliga kulturhistorisk planering för Hedemora kommun* (Falun; Dalarnas museums serie av rapporter: 1).

Pågående forskning om Dalarna (u.å.), (Falun; Dalarnas museums forskningsråd, rapport 1).

Kristianstad län:

Kristianstads kommun:

Kristianstads kommun (1967): *Kulturhistoriskt värdefulla byggnader i Kristianstad, förslag till klassificering*, kulturnämnden, stencil (Kristianstad).

Simrishamns kommun:

Kjell Aage Nilsson & Claes Persson Arkitektkontor AB (1975): *Bevaringsplan för stads-kärnan i Simrishamn*, för Riksantikvarieämbetet och Simrishamns kommun, utförd 1972 (Stockholm; Skrifter utgivna av Riksantikvarieämbetets byggnadsminnesavdelning, Nr 5).

Ängelholms kommun:

Ängelholms kommun (1973): *Ängelholm, Bebyggelse och miljö*, Kulturnämnden (Ängelholm).

Ängelholms kommun (1976): *Ängelholms kommun, Bebyggelse och miljö, Etapp II*, Kulturnämnden (Ängelholm).

Ängelholms kommun (1979): *Ängelholms kommun, Bebyggelse och miljö, Etapp III*, Kulturnämnden (Ängelholm).

Kronobergs län:

Länsstyrelsen i Kronobergs län (1981): "Historia för framtiden, Kulturminnesvårdsprogram för Kronobergs län", i *Kronobergsboken 1981*, med Smålands museum, förf. Karl Johan Krantz (Växjö).

Malmöhus län:

Helsingborgs kommun:

Helsingborgs kommun (1986): *Bevaringsprogram för Helsingborgs stadskärna*, fastställt av kommunfullmäktige 1985-06-25, Helsingborgs bevaringskommitté, förf. Kristina Dahlgren & Torkel Eriksson (Helsingborg).

Landskrona kommun:

Landskrona stadsfullmäktige (2:a uppl. 1960): *Landskrona stads äldre bebyggelse samt fornlämningar* (Landskrona).

Landskrona kommun (1977): *Landskrona Nya Stad, Bevaringsplan del I*, Inventerings- och saneringskommittén (Landskrona).

Landskrona kommun (1986): *Bevaringsplan del II för Landskrona, 1800 och 1900-talens bebyggelse* tillväxt, Saneringskommittén, förf. Sven Lundström (Landskrona).

Lundström, Sven (1986): *Ang. Bevaringsplansarbetets fortsättning*, kulturnämnden, PM (Landskrona).

Lunds kommun:

Lunds stadsfullmäktige (1952): *Lunds stadsbild, Byggnader, Gatunät, Miljöer, Fornminnen*, betänkande och inventeringslista (Lund; Stadsfullmäktiges i Lund tryckta handlingar 1952, Nr 12).

Lunds stadsfullmäktige (1968): *Lunds stadsbild*, (Lund; Bilaga till stadsfullmäktiges i Lund protokoll 1968, Nr 156).

Lunds kommun (1980): *Lunds stadskärna; Bevaringsprogram Vårfru rote*, red. Agneta Åsgrim Berlin & Anders W. Mårtensson (Lund).

Lunds kommun (1981): *Lunds stadskärna; Bevaringsprogram Clemens och Drottens rotar*, red. Agneta Åsgrim Berlin & Jonna Stewénus & Anders W. Mårtensson (Lund).

Lunds kommun (1983): *Lunds stadskärna; Bevaringsprogram Krafts rote*, red. Inger Andersson & Otto Ryding & Anders W. Mårtensson (Lund).

Lunds kommun (1986): *Lunds stadskärna; Bevaringsprogram, Stadsbildens framväxt, Råd vid ombyggnad* (Lund).

Vikens kommun:

Jeansson, Gabrielle & Renée Valeri (1972): *Viken äldre bebyggelse och miljö*, i samarbete med Evald Gustafsson & Nanna Hermansson, inventering utförd 1967-1969 (Lund).

Ystad kommun:

Ystad kommun (1981): *bevarandeplan för den medeltida stadskärnan i Ystad* (Ystad).

Skaraborgs län:

Riksantikvarieämbetet (1969a): "Översiktlig planering. Kinnekulleområdet", *Meddelanden från Riksantikvarieämbetet* 3 (Stockholm).

Hjo kommun:

Hjo kommun (1987): *Hjo stadens historia och byggnader*, byggnadsnämnden (Hjo).

Stockholms län:

Danderyds kommun:

Länsstyrelsen i Stockholms län (1985a): *Kulturminnesvårdsprogram för Danderyds kommun, Kulturhistoriskt värdefulla områden*, förf. Peter Bratt och Rolf Källman (Stockholm; Länsstyrelsen 1985 nr 2).

Boëthius, Ulf (1986): *Kulturminnesvårdsprogram för Danderyds kommun, Åtgärdsförslag* (Stockholm; Länsstyrelsen i Stockholms län 1986 nr 2).

Ekerö kommun:

Stiftelsen Stockholms läns museum (1988): *Mälaröarna kulturhistoriska miljöer*, text Peter Bratt (Stockholm).

Huddinge kommun:

Huddinge kommun & Stiftelsen Stockholms läns museum (1986): *Huddinge kulturmiljöinventering*, stadsarkitektkontoret, kulturförvaltningen och läns museibyran (Huddinge).

Nacka kommun:

Stiftelsen Stockholms läns museum (1987a): *Nacka kommun kulturhistoriska miljöer*, text Cecilia Hammarlund-Larsson (Stockholm).

Nynäshamns kommun:

Länsstyrelsen i Stockholm län (1983): *Kulturmiljöprogram för Nynäshamns kommun, Kulturhistoriskt värdefulla områden*, förf. Peter Bratt och Rolf Källman (Stockholm; Länsstyrelsen 1983 nr 13).

Sigtuna kommun:

Länsstyrelsen i Stockholm län (1985b): *Kulturminnesvårdsprogram för Sigtuna kommun, Kulturhistoriskt värdefulla områden, enheten för kulturminnesvård*, för Peter Bratt och Rolf Källman (Stockholm; Länsstyrelsen 1985 nr 6).

Sigtuna kommun (1986): *Förslag till bevarande- och förnyelseplan för Sigtuna stad* (Sigtuna).

Stockholms kommun:

Stockholms stad (1965): *Saneringen inom staden mellan broarna*, omslagstitel "Saneringen i Gamla Stan" (Stockholm; Stadskollegiets utlåtanden och memorial, Bihang Nr 97/1964).

Stockholms kommun (1970): *Katarinaberget, Lägesredovisning 1970* (Stockholm).

Stockholms kommun (1972): *Katarinaberget, utredning och bevarandeförslag 1972*, Del A huvudtext (Stockholm).

Stockholms kommun (1975): *Olovslund, Ett program för din närmiljö*, byggnadsnämnden (Stockholm).

Stockholms kommun (1977): *Gårdssanering, råd och riktlinjer*, byggnadsnämnden, förf. Per Kallstenius & Laila Reppen & Cecilia Björk (Stockholm).

Stockholms kommun (1978a): *Norra Ängby, Ett program för din närmiljö*, byggnadsnämnden (Stockholm).

Stockholms kommun (1978b): *Gamla Stan bevarande och upprustning, råd och riktlinjer*, byggnadsnämnden, red Per Kallstenius & Laila Reppen & Cecilia Björk (Stockholm).

Stockholms kommun (1980): *Färgsättning på Malmarna, Ett miljöprogram för färgsättning av bostadshus på Stockholms malmarna*, byggnadsnämnden, förf. Per Kallstenius & Laila Reppen & Cecilia Björk & Elvy Engelbrektsson & Gertrud Kull Isberg (Stockholm).

Stockholms stadsbyggnadskontor (1989): *Röda bergen; Miljöprogram för ett riksintressant område* (Stockholm).

Sundbybergs kommun:

Länsstyrelsen i Stockholms län (1978): *Industri- minnen i Sundbyberg* (Stockholm; Länsstyrelsen 1978 nr 8).

Upplands Väsby kommun:

Stiftelsen Stockholms läns museum (1988): *Upplands Väsby kulturhistoriska miljöer* (Stockholm).

Vallentuna kommun:

Länsstyrelsen i Stockholm län (1986): *Kulturminnesvårdsprogram för Vallentuna kommun, Kulturhistoriskt värdefulla områden*, förf. Ingrid Dyhléen - Täckman (Stockholm; Länsstyrelsen 1986 nr 10).

Värmdö kommun:

Stiftelsen Stockholms läns museum (1987b): *Skärgårdsbygd. Kulturhistoriska miljöer i Värmdö kommun*, text Rolf Källman (Stockholm).

Stockholms läns museum (1989): *Kulturmiljöer i Värmdö kommun; Underlag för översiktsplan och områdesbestämmelser* (Stockholm).

Södermanlands län:

Katrineholms kommun:

Katrineholms kommun (1986): *Förslag till kulturminnesvårdsprogram för Katrineholms kommun Del 1* (Katrineholm).

Nyköpings kommun:

Nyköpings kommun (1984): *Stenkulla, Rosenkälla, Bryngelstorp, Bebyggelse och miljöer*, stadsplanekontoret, förf. Lina Campbell (Nyköping).

Redelius, Gunnar (1971): *Äldre bebyggelse i de centrala delarna av Trosa* (Stockholm; Skrifter utgivna av Riksantikvarieämbetets byggnadsminnesavdelning Nr 3).

Uppsala län:

Upplandsmuseet & Länsstyrelsen i Uppsala län (1984a): "Kulturhistorisk utveckling i Uppsala län", i *Bygd att vårda, Kulturminnesvårdsprogram för Uppsala län*, del 1 (Uppsala).

Upplandsmuseet & Länsstyrelsen i Uppsala län (1984b): "Kulturmiljöer i Tierps, Älvkarleby och Östhammars kommuner", i *Bygd att vårda, Kulturminnesvårdsprogram för Uppsala län*, del 2 (Uppsala).

Upplandsmuseet & Länsstyrelsen i Uppsala län (1984c): "Kulturmiljöer i Enköpings och Håbo kommuner", i *Bygd att vårda, Kulturminnesvårdsprogram för Uppsala län*, del 3 (Uppsala).

Upplandsmuseet & Länsstyrelsen i Uppsala län (1984d): "Kulturmiljöer i Uppsala kommun", i *Bygd att vårda, Kulturminnesvårdsprogram för Uppsala län*, del 4 (Uppsala).

Upplandsmuseet & Uppsala Läns Bildningsförbund (1984): *Bygd att vårda, Studiematerial* (Uppsala).

Uppsala stad:

Uppsala stad (1964): *Stadsbildens framtid, Om konstnärligt och historiskt värdefull bebyggelse i Uppsala*, utredare Ola Ehn & Anders Åhman (Uppsala).

Värmlands län:

Länsstyrelsen i Värmlands län (1984): *Bygga i Värmlandsbygd råd och idéer från byggnadsnämnderna och länsstyrelsen* (Karlstad).

Länsstyrelsen i Värmlands län (1986/87): *Program för kulturminnesvård, Värmlands län 86/87, Projektbeskrivning*, Anders Hillgren & Göran Wettergren, stencil (Karlstad).

Länsstyrelsen i Värmlands län (1988): *Ditt Värmland, Kulturmiljöprogram för Värmland och värmlänningar*, Första delen (Karlstad).

Arvika kommun:

Sigurdson, Margareta (1979b): *Kulturhistorisk inventering i Arvika kommun 1972—1976* (Karlstad; Rapport från Värmlands museum).

Munkfors kommun:

Värmlands museum (1975): *Kulturhistorisk inventering i Munkfors kommun 1974*, Margareta Sigurdsson (Karlstad).

Västerbottens län:

Länsstyrelsen i Västerbottens län (1980): *Kulturhistoriska miljöer av riks- och länsintresse i Västerbottens län. Objekt upptagna i den fysiska riksplaneringens första skede 1969-1979*, med Västerbottens och Skellefteå museer (Umeå; Meddelande 17).

Lycksele kommun:

Lycksele kommun & Länsstyrelsen Västerbottens län (1984): *Kulturminnesvårdsprogram, Lycksele kommun, Del 1: Kulturhistoriska miljöer, Del 2: Åtgärdsdel*, med Västerbottens museum (Lycksele).

Umeå kommun:

Föreningen för byggnadskultur i Umeå (1984): *Översiktsplan för centrala stan. Remissupplaga 1983*, remissyttrande 1984-01-20.

Landsantikvarien i Västerbottens län (1971): *Ang. förslag till dispositionsplan för Umeå centrum*, yttrande tillställt Kommunfullmäktige i Umeå, Dnr 116/71 (Umeå).

Landsantikvarien i Västerbottens län (1981[1974]): *Kulturhistorisk beskrivning av Umeå centrala delar, Inventering och bevarandeförslag*, förf. Karin Eriksson & Olle Burman & Tord Lundborg (Umeå).

Länsstyrelsen i Västerbottens län (1983): *Bevarandeförslag Öst och Väst på stan i Umeå centrala del, Umeå kommun, Västerbottens län*, yttrande från Länsantikvarien Karin Eriksson 1983-02-09 (Umeå).

Länsstyrelsen i Västerbottens län (1984): *Umeå översiktsplan för centrala stan 1983, perspektiv mot år 2000 (remissupplaga)*, yttrande 1984-01-20 från Planenheten, tf. länsarkitekt Rune Teglund (Umeå).

Umeå kommun (1983): *Kulturnämndens yttrande; Bevarandeförslag Öst och Väst på stan*, 1983-01-27 (Umeå).

Umeå kommun (1984): *Umeå översiktsplan för centrala stan 1984* (Umeå).

Västerbottens museum (1983a): *Yttrande över förslag för öst och väst på stan, Umeå stad*, 1983-02-11 (Umeå).

Västerbottens museum (1983b): *Umeå, översiktsplan för centrala stan 1983. Perspektiv mot år 2000*, yttrande 1983-12-22 (Umeå).

Åsele kommun:

Västerbottens museum (1988): *Kulturminnesvårdsprogram för Åsele kommun; Etapp 1, Miljöer*, preliminärupplaga (Umeå).

Västmanlands län:

Arboga kommun:

Landsantikvarien i Västerås (1976): *Arboga innersstad, En studie av bebyggelsen*, med stadsarkitekten, förf. Suzanne Lindhagen & Peter Thagaard (Västerås).

Hallstahammar kommun:

Hallstahammar kommun (1975): *Byggnadsinventering; Bergs socken*, byggnadsnämnden, läns museet (Hallstahammar).

Hallstahammar kommun (1975): *Byggnadsinventering; Mölntorp, Utnäs*, byggnadsnämnden, läns museet (Hallstahammar).

Hallstahammar kommun (1975): *Byggnadsinventering; Borgåsund*, byggnadsnämnden, läns museet (Hallstahammar).

Hallstahammar kommun (1975): *Byggnadsinventering; Skantzen, Näs, Sörstafors*, byggnadsnämnden, läns museet (Hallstahammar).

Hallstahammar kommun (1975): *Byggnadsinventering; Kolbäck*, byggnadsnämnden, läns museet (Hallstahammar).

Västmanlands museum (1980): *Kulturhistorisk byggnadsinventering i Hallstahammar kommun; Kolbäcks socken* (Västerås).

Västmanlands museum (1981): *Kulturhistorisk byggnadsinventering i Hallstahammar kommun; Svedvi och Säby socknar* (Västerås).

Surahammars kommun:

Surahammars kommun (1987): *Kulturminnesvårdsprogram Surahammars kommun 1987*, med länsmuséet och länsstyrelsen (Surahammar).

Västerås kommun:

Västerås kommun (1975a): *Västeråsbebyggelsen 1890-1975, Kulturhistorisk byggnadsöversikt avsedd att ligga till grund för Västerås generalplan i avseende på bevaringsfrågor; Del 1: Historik*, stadsbyggnadskontoret, förf. Kjell Lundberg och Krystyna Pajes (Västerås).

Västerås kommun (1975b): *Västeråsbebyggelsen 1890-1975, Kulturhistorisk byggnadsöversikt avsedd att ligga till grund för Västerås generalplan i avseende på bevaringsfrågor; Del 2: Karaktäristik*, stadsbyggnadskontoret, förf. Kjell Lundberg och Krystyna Pajes (Västerås).

Västerås kommun (1975c): *Västeråsbebyggelsen 1890-1975, Kulturhistorisk byggnadsöversikt avsedd att ligga till grund för Västerås generalplan i avseende på bevaringsfrågor; Del 3: Sammanfattning; betydelsen hos kvarvarande bebyggelse från tiden före 1940*, stadsbyggnadskontoret, remissupplaga augusti (Västerås).

Västerås kommun (1984): *Västerås stadsbebyggelse, Bevarandeprogram*, stadsbyggnadskontoret (Västerås; Generalplaneutredning 1984:3).

Västerås kommun (1987): *Västeråsbygden, Ett program för kulturminnesvård, Del I: Beskrivning Fornminnen och andra kultur lämningar*, stadsbyggnadskontoret och länsmuséet (Västerås; Västerås Kultur nämnds skriftserie Nr 16).

Västerås kommun (1988): *Västeråsbygden, Ett program för kulturminnesvård i Västerås kommun, Del II: Åtgärder Skydda — Vårda — Levandegöra*, Underlag för översiktsplan, stadsbyggnadskontoret, läns-muséet, länsantikvarien, kultur- och fritidsförvaltningen, (Västerås; Stadsbyggnadskontoret 1988:10).

Älvsborgs län:

Älvsborgs läns museiförening (u.å. a): *Härskogen, Kulturhistorisk byggnadsinventering*, Inventering 1974, förf. Anders Hillgren & Peder Mellander (Vänersborg).

Alingsås kommun:

Alingsås kommun (1978a): *Kvarterstudier med förslag till schematisk stadsplan, City Mitt: Kv.Kronan, Storken, Hjorten, Färga-*

ren, Väduren och Kämpen (Alingsås; Kommunplanering — stadskärnan).

Alingsås kommun (1978b): *Kvarterstudier med förslag till schematisk stadsplan, City Norr: Kv. Liljan, Hägern, Korpen, Månen; Hästskon; Gustav, Pärlan och Jägaren* (Alingsås; Kommunplanering — stadskärnan).

Alingsås kommun (1979a): *Planeringsmetoder beträffande innerstadsplaneringen i Alingsås* (Alingsås; Kommunplanering — stadskärnan).

Alingsås kommun (1979b): *Alingsås stadskärna, Förslag till områdesplan*, remissupplaga (Alingsås; Kommunplanering — stadskärnan).

Älvsborgs läns museiförening (1977): *Alingsås stadskärna - Kulturhistorisk bebyggelseinventering* (Vänersborg; Kulturhistorisk inventering 15).

Borås kommun:

Borås kommun (1981): *Kulturhistorisk byggnadsinventering centralorten*, stadsbyggnadskontoret, förf. Thomas Carlqvist (Borås).

Riksantikvarieämbetet (1980d): *Kulturhistorisk byggnadsinventering i samband med kommunal energisparplanering, Metodstudie i Borås*, text och foto Johan von Reis (Stockholm; Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer, Rapport 1980:5).

Dals-Eds kommun:

Norra Älvsborgs museiförening (u.å. a): *Dals-Eds kommun: Delen Dals-Eds socken*, inventering 1970 (Vänersborg; Kulturhistorisk utredning 2).

Älvsborgs läns museiförening (u.å. b): *Dals-Eds kommun, Delen Håbol och Nössemark socknar*, inventering 1972 (Vänersborg; Kulturhistorisk utredning 8).

Norra Älvsborgs museiförening & Länsstyrelsen i Älvsborgs län (1984): *Program för kulturminnesvård, Dals-Eds kommun* (Vänersborg).

Hemsjö kommun:

Norra Älvsborgs museiförening (u.å. b): *Hemsjö kommun del 1-2*, inventering utförd 1971 (Vänersborg; Kulturhistorisk utredning 4).

Lerums kommun:

Norra Älvsborgs museiförening (u.å. c): *Lerums kommun*, rapport 4 i generalplan 70, inventering 1970 (Vänersborg; Kulturhistorisk utredning 3).

Lerums kommun & Länsstyrelsen i Älvsborgs län (1984): *Program för kulturminnesvård, Lerums kommun* (Vänersborg).

- Lerums kommun (1989): *Kulturmiljöer i Lerum; Kulturhistorisk översyn 1989*, förhandskopia (Lerum).
- Lilla Edet kommun:
 Älvsborgs läns museiförening (1977): *Lilla Edet kommun etapp 1 1976* (Vänersborg; Kulturhistorisk utredning 14).
- Marks kommun:
 Älvsborgs länsmuseum (1987): *Kulturhistorisk utredning med förslag till bevarandeåtgärder för Rydal, Marks kommun*, text Thomas Engel (Vänersborg).
- Ulricehamns kommun:
 Älvsborgs läns museiförening (u.å. c): *Ulricehamns kommun centrala staden*, inventering 1973 (Vänersborg; Kulturhistorisk utredning 6).
- Vårgårda kommun:
 Vårgårda kommun & Länsstyrelsen i Älvsborgs län (1985): *Program för kulturminnesvård, Vårgårda kommun* (Vänersborg).
- Vänersborgs kommun:
 Älvsborgs läns museiförening (u.å. d): *Vänersborgs kommun, Centrala stadsbebyggelsen*, inventering 1972 (Vänersborg; Kulturhistorisk utredning 5).
- Västra Tunhems kommun:
 Vänersborgs museum (u å): *Västra Tunhems kommun*, inventering 1969 (Vänersborg; Kulturhistorisk utredning 1).
- Åmåls kommun:
 Älvsborgs läns museiförening (u.å. e): *Åmåls kommun, Etapp 1*, inventering 1976 (Vänersborg; Kulturhistorisk utredning 13).
- Älvsborgs läns museiförening & Länsstyrelsen i Älvsborgs län (1983): *Program för kulturminnesvård Åmåls kommun* (Vänersborg och Åmål).

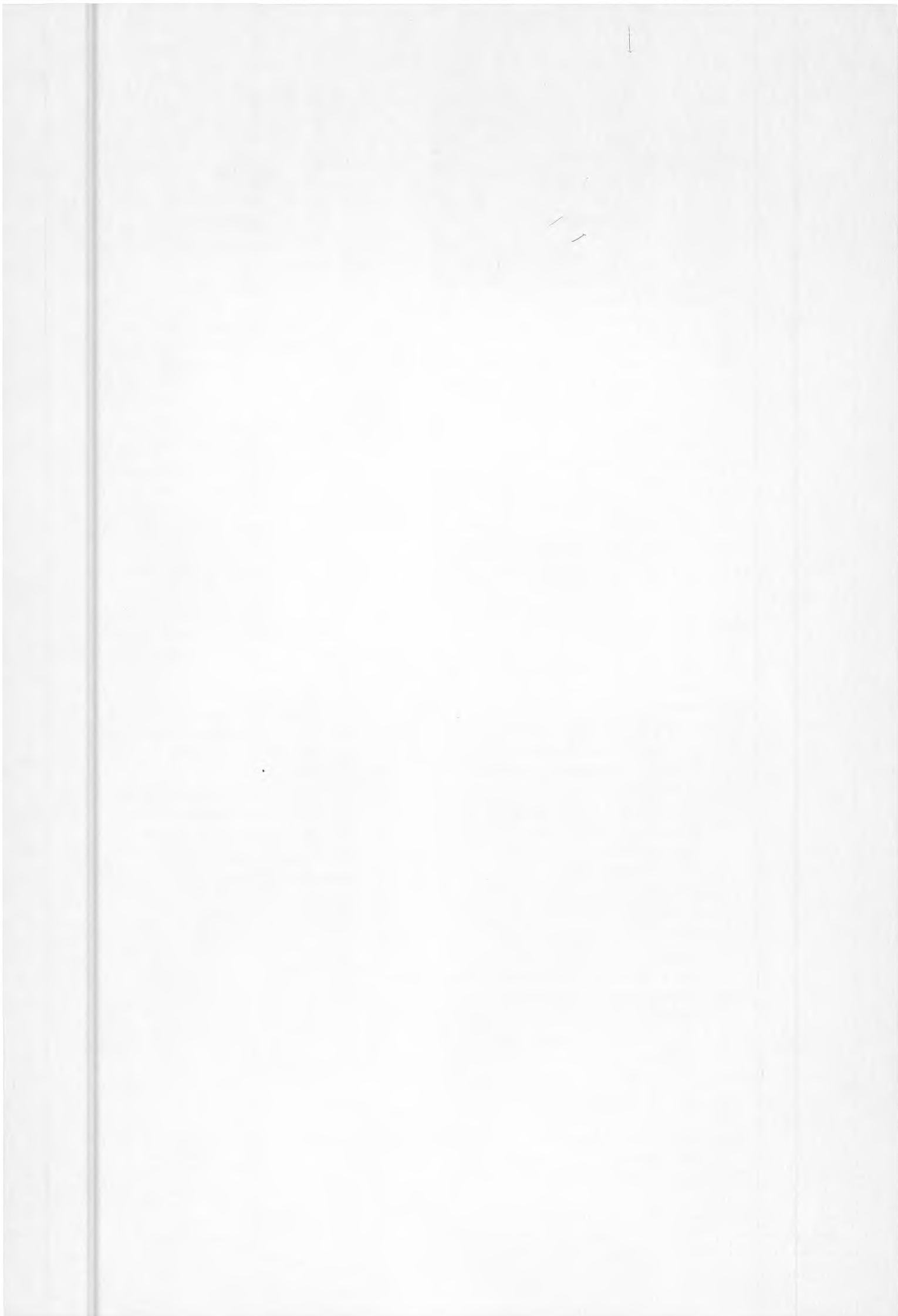
Örebro län:

- Örebro kommun:
 Örebro kommun (1975): *Stadsbild i Örebro, bevaringsprogram för innerstaden*, arbetsgruppen för byggnadsinventering (Örebro).
- Örebro kommun (1986): *Örebro stadsbebyggelse; Bevarandeprogram för innerstadens bebyggelse*, stadsbyggnadskontoret, samrådshandling (Örebro).
- Edlund, Lennart (1975a): "Lindesberg - historik och bevarandeförslag", i *Från Bergslag och Bondebygd*, särtryck (Örebro).
- Edlund, Lennart (1975): "Askersund - historik och bevarandeförslag", i *Från Bergslag och Bondebygd*, särtryck (Örebro).

Östergötlands län:

- Länsstyrelsen i Östergötlands län (1986[1983]): *Natur, Kultur, Miljöer i Östergötland, Naturvårdsplan och kulturminnesvårdsprogram* (Linköping).
- Länsstyrelsen i Östergötlands län (1986[1983]): *Natur, Kultur, Miljöer i Östergötland, Kartor över redovisade områden* (Linköping).
- Linköpings kommun:
 Riksantikvarieämbetet (1976): *Miljöer i kulturlandskap, En kulturhistorisk studie inom Linköpings kommun*, av K-G Selinge & B Winberg & H Wigertz & B Åkerlund (Stockholm; Riksantikvarieämbetet, Rapport D11 1976).
- Motala kommun:
 Unnerbäck, Axel (1971): "Vadstena - en märklig miljö", i *Östergötland* (Linköping; Meddelanden 1970 från Östergötlands och Linköpings stads museum).
- Norrköpings kommun:
 Norrköpings kommun (1981): *Industrilandskapet vid Strömmen i Norrköping (västra delen)*, Utredningskommitténs förslag 1980 (Norrköping).
- "Allmän nordisk arkitektävling Holmens bruks industriområde vid Motala ström i Norrköping", i *Arkitektävlingar 5/87* (Stockholm).
- Allmän nordisk arkitektävling Holmens bruks industriområde vid Motala ström i Norrköping, Tävlingsjuryns utlåtande* (1987), Holmens Bruk AB (Norrköping).
- Söderköpings kommun:
 Åkerlund, Bengt (1971): "Rädda Söderköping! Kommentarer kring en byggnadsinventering", i *Östergötland* (Linköping; Meddelanden 1971 från Östergötlands och Linköpings stads museum).

**Denna rapport hänför sig till forskningsanslag 850049-9
från statens råd för byggnadsforskning till EFEM
arkitektkontor och avdelningen för Stadsbyggnad vid
Chalmers tekniska högskola, Göteborg.**

R83:1990

ISBN 91-540-5223-8

Statens råd för byggnadsforskning, Stockholm

Art.nr: 6801083

**Abonnemangsgrupp:
X. Samhällsplanering**

**Distribution:
Svensk Byggtjänst
171 88 Solna**

Cirkapris: 73 kr exkl moms